A FRANCZIA
IRODALOM TÖRTÉNETE.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

A FRANCZIA

IRODALOM TÖRTÉNETE.

IRTA

NISARD D.

A FRANCZIA AKADÉMIA TAGJA.

BUDAPEST.

1880.

A FRANCZIA

IRODALOM TÖRTÉNETE.

ÍRTA

NISARD D.

A FRANCZIA AKADÉMIA TAGJA.

AZ ÖTÖDIK KIADÁS UTÁN FORDITOTTA

SZÁSZ KÁROLY.

HARMADIK KÖTET.

BUDAPEST, 1880.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

100805

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

Budapest. Weiszmann testvérek könyvnyomdája.

R 1977

A HARMADIK KÖTET TARTALMA.

HARMADIK KÖNYV.

(Folytatás.)

NYOLCZADIK FEJEZET.

Lap.

I. Minő tökélyesbülésre volt még képes a tragédia Corneille után? A Quinault tragédiái 3
II. Az érzékenység a szellem műveiben 9
III. A Racine első fellépte. A Thebaide és Alexandre . . 13
IV. Andromache. — Miben állott e darab ujdonsága? Általános különbségei a Corneille és Racine színműveinek 19
V. Az Andromache szerepe. — Hermione 27
VI. A női szerepek fontossága a Racine színműveiben . . 32
VII. A Racine asszonyainak három fő szenvedélye . . . 36
VIII. A férfi-jellemek 49
IX. Mily fogalmat alkotott magának Racine a kitünő tragédiáról? A cselekvény egyszerűsége 52
X. Mit tartsunk a három egységről? 56
XI. Athalie 60
XII A Racine nyelvéről s némely tévedésekről, melyekbe műveinek tökélye ejt 67

KILENCZEDIK FEJEZET.

I. A vígjáték a Corneille korában. — Mit csinált ő abból? A Hazug. — Mi teendő maradt még utána? 70

Lap.

II. A vígjáték három faja Molière-nél. — A csel-vígjáték. A Szeleverdi, Sganarelle, Versenygő Szerelmesek, Póruljárt Negédesek 79
III. A jellem- és erkölcs-vígjáték. — A férjek iskolája. — A nők iskolája 86
IV. A felsőbb vígjáték. — A Mizantróp. — Tartuffe. — A Tudós nők 97
V. A Molière forrásai 111
VI. Mi az oka, hogy a tizenhetedik század három nagy drámairója közül Molière veszített legkevesebbet a színpadon? 119

TIZEDIK FEJEZET.

I. Miért nem veszett el semmi a La Fontaine meséiből? 123
II. A mese s annak különös vonzó ereje. — A tizenharmadik s tizennegyedik századbeli franczia meseirók. — Az ezópi és fédrusi mese 127
III. Minő alakot adott a mesének La Fontaine? 132
IV. A La Fontaine meséinek a morálja 137
V. Valamennyi költőnk közt La Fontaine a legfrancziábbb 141
VI. Valamennyi költőnk közt ő vett legtöbb ihletést a régiektől 145
VII La Fontaine-nek több izlése volt mint Molière-nek, Racine-nak és Boileau-nak 151
VIII. A La Fontaine Beszélyei s egyéb költeményei . . . 154

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

I. Mily korban virágoznak a moralisták? — A franczia társadalom a tizenhetedik században 158
II. La Rochefoucauld, az események által tevékenységbe sodort szemlélődő 160
III. A Maximák; s mi tette azokat maradandó művé? . . 166
IV. Mily rendűek a Maximákban kifejezett igazságok, mi foglal el bennök legtöbb helyet? — A könyv vezéreszméje 168

Lap.

V. A Maximák négy kiadása. A szerző által azokban tett javitások és kihagyások szelleme 173
VI. A Maximák igazsága, végleges szerkezetökben; s mily föntartással lehet azt elfogadni? 174
VII. A Maximák irálya 178

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

I. La Bruyére, összehasonlítva, mint moralista, Pascal-lal, La Rochefoucauld-val, Nicole-lal 180
II. Mikép lehet kimagyarázni az ellentétet, La Bruyère életének csekély- s munkájának nagy feltűnősége között? 185
III. Összehasonlítása annak a korszaknak, melyből La Bruyère veszi arczképeit, azzal, mely La Rochefoucauld-t sugalmazta 186
IV. La Bruyère mint erkölcsi iró; s miben különbözik, e tekintetben, elődeitől? 189
V. Változtatások és hozzáadások a Jellemek különböző kiadásaiban. Részletezése a La Bruyère művészetének 191
VI. A Jellemek irálya; s mikép itélt arról Suard? . . 198
VII. A La Bruyère fogyatkozásai; s miért van helyén azokat megjelölni? 202

TIZENHARMADIK FEJEZET.

I. A két régiség egyesülése Bossuetben 207
II. A Bossuet sajátos és kiváló jellemvonása 209
III. Hogyan menekül Bossuet a kételyből és ascetismusból? 212
IV. Bossuet hittudós, dogmák nélkül; mysticus, ábrándok nélkül 216
V. Bossuet a tizenhetedik század legtermészetesebb s legváltozatosabb prózairója 218
VI. Bossuet első munkái 223
VII. Bossuet beszédeinek jelleme 226

Lap.

VIII. A trónörökös nevelésére irott munkák 312
IX. Halotti Beszédek 246
X. A gallikán egyház szervezete. — Beszéd az egyház egységéről. — Az újítások története 249
XI. Az eltérések története, mint szépmű 257
XII. Az eltérések történetének védelme. — Intelmek a protestánsokhoz 260
XIII. Bossuet politikai tanai. — Egyszerre miként van is, nincs is igaza e nagy férfiúnak? 261
XIV. A quietismus fölötti vita. — A vallásos viták befolyása a tizenhetedik században, a nyelvre és irodalomra 267
XV. Fénelon és Guyonné 274
XVI. A Bossuet és Fénelon közötti küzdelem s párthiveik 279
XVII. Hogy lőn Bossuet a hagyomány s Fénelon az egyéni felfogás védője? — Bossuet diadalának befolyása a franczia szellemre és nyelvre 299
XVIII. Levelezés Leibnitz és Bossuet között 306
XIX. Bossuet lelkipásztori s ájtatossági munkái 308
XX. Zárszó 310

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

Fénelon műveinek általános jellege 317
I. Fénelon, képzelgő a vallásban 319
II. Fénelon képzelgő az elméleti államtanban 324
III. Fénelon tévedései a gyakorlati politikában 331
IV. Fénelon tévedései a lelkipásztorkodásban. — Lelkiismeretes birálata a királyság kötelességeinek. — Fénelon befolyásáról Bourgogne herczeg jellemére és magatartására 335
V. Egyesek gyóntatása. — Vallásos levelek 349
VI. A képzelgés Fénelon irodalmi elméleteiben 353
VII. Minő sajátságoknál fogva tartozik Fénelon a tizenhetedik századhoz? 363
VIII. Télémach 371

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Lap.

I. Levelek és Emlékiratok. — Guy-Patin, Mottevillené, Retz. — A Sévignéné Levelei. — A Saint-Simon Emlékiratai 383
II. Balzac és Voiture, összehasonlítva Sévignénével . . . 387
III. A Sévignéné jelleme. — A negédes és szellemes elem, leveleiben. — I. Napoleon itélete Sévignénéről és Maintenonnéről 390
IV. Saint-Simon Emlékiratai. — Saint-Simon és Bossuet . 397
V. A XIV. Lajos uralkodásának a vége. — Saint-Simon és Tacitus 400
VI. A Saint-Simon politikai szerepe 408
VII. A Saint-Simon iratai összehasonlítva az ókori történetirókéival 404
VIII. A Saint-Simon arczképei 416
IX. A nyelv a Saint-Simon Emlékirataiban 410
X. Mi részben tartozik Saint-Simon a tizennyolczadik századhoz 413

NEVEZETESEBB SAJTÓ-HIBÁK A III. KÖTETBEN.

18.	lap	26., 27.	sor	iga-to	h. olv.	iga-zolt
100.	»	23.	»	elöséget	» »	elsőséget
104.	»	11.	»	eladásra	» »	előadásra
108.	»	13.	»	alakot	» »	alakokat
114.	»	4.	»	izlése	» »	izlést
176.	»	23.	»	*majd mindig*	» »	*majd mindig* **
186.	»	25.	»	Dourdanban	» »	*nem* Dourdanban
203.	»	1.	»	ébreszt	» »	ébreszti
219.	»	14.	»	igzság	» »	igazság
230.	»	22.	»	ironyozvák	» »	irányozvák
249.	»	1. 2.	»	következik	» »	kivetkezik
263.	»	12.	»	népfejedelem	» »	nép, fejedelem
290.	»	22. 23.	»	érseknek	» »	püspöknek
309.	»	21.	»	fejhetetlen	» »	fejthetetlen
318.	»	26.	»	mind	» »	mint
323.	»	1.	»	volt. Ő	» »	volt: ő
331.	»	13.	»	kiválják	» »	kinálják
341.	»	19.	»	mutatja	» »	múlatja
353.	»	18.	»	szellemes	» »	kellemes
364.	»	24.	»	kanonok	» »	canonok
373.	»	23.	»	fejlődésé	» »	fejlődésében
379.	»	11.	»	dicsérete	» »	dicséretre
383.	»	22.	»	oly azt	» »	azt oly
389.	»	25.	»	él-	» »	élő
—	»	28.	»	minó	» »	min-

HARMADIK KÖNYV.

(FOLYTATÁS.)

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

NYOLCZADIK FEJEZET.

I. Minő tökélyesbülésre volt még képes a tragédia Corneille után. A Quinault tragédiái. — II. Az érzékenység a szellem műveiben. — III. A Racine első fellépte. Az *Ellenséges testvérek* és *Alexandre*. — IV. *Andromache*. Miben állott e darab ujdonsága. Átalános különbségei a Racine és a Corneille szinműveinek. — V. Az *Andromache* szerepe. *Hermione*. — VI. A női szerepek fontossága a Racine darabjaiban. — A három fő szenvedély, melyeket bennök rajzolt. — VIII. A férfi-jellemek. — IX. Milyen fogalma volt Racine-nak a kitűnő tragédiáról. A cselekvény egyszerűsége. — X. Mit tartsunk a három egységről? — XI. *Athalie*. — XII. A Racine nyelvéről; s némely tévedésekről, melyekbe műveinek tökélye ejt.

I.

Minő tökélyesbülésre volt még képes a tragédia Corneille után? — A Quinault tragédiái.

A franczia irodalom története, 1660-on innen, nem mutatja fel többé oly nagy emberek sorát, kik elődeiktől örökségül kapnák a franczia szellemet s azt továbbfejtve s növelve adnák át utódaiknak. A tizenhetedik század két első harmadában, mintegy megrendelésre, hogy minden műfajt tökélyre vigyenek, a kellő időben születnek azok a lángelmék, melyek, saját ihletöket követve, mindenik ahoz a műfajhoz ragaszkodik, a melyre épen teremtve látszék lenni. Egyik sem adja magát, találomra,

több műfajra egyszerre, s nem igyekszik kitűnni minden téren. A munkás a maga munkájára van teremtve, mint a munka a munkáshoz szabva. Mindenik műfaj *egy* kiváló névben személyesül meg: a tragédia Racine-ban; a vigjáték Molière-ben; a mese La Fontaine-ban; az erkölcsi philosophia előbb La Rochefoucauld-ban, azután La Bruyère-ben; a keresztyén ékesenszólás egymásután Bossuet-ban, Bourdaloue-ban, Fénelon-ban; a levél műfaja Sevignénében; az emlékirat Saint-Simon-ban. A franczia szellem, mint méltóságos élőfa, egyszerre hajtja valamennyi ágát, majdnem ugyanazon időben. Az irodalom történet irójának, a század utolsó negyven évére, nincs más teendője, mint sorban szemlélni azokat a remek műveket, melyek a tizenhetedik századot történelmünk, sőt talán az emberi szellem történelmének, legnagyobb századává teszik.

Minő tökélyesbülésre volt még képes a tragédia Corneille után? A tökélyesbülés fogalma kettőt foglal magába: a jobbítást és a kiegészítést. A tragédiát, Corneille után, csak annyiban lehetett kiegészíteni még, hogy más jellemeket s más szenvedélyeket vegyenek föl belé; jobbítani pedig az által, hogy megtisztítsák azoktól a — részint lényegi, részint nyelvi — hibáktól, melyek Corneille-nek némely téves nézeteiből s korának ferde szellemirányából eredtek. Őt felülmúlni: ezt a dicsőséget senki sem érhette el. Az a sajátja a felségesnek, hogy az emberi szellem nem tud képzelni rajta felülállót az emberi dolgok rendében, s épen ennek az érzésnek a kifejezésére találta föl a »felséges« szót; a legmagasabbat az emberi dolgok megnevezései közt, azt, a mely legközelebb áll az isteni dolgok megnevezéséhez.

Corneille után oly hősöket kellett kivánni, a kik inkább emberek, s oly nőket, a kik kevésbbé hősök legyenek, mint az övéi. Nagyobb mezőt kellett kivánni a szivnek s oly nyelvet, mely ha nem is lehet szebb, mint a Corneille-é volt, szép helyein, de legalább szabatosabb legyen, * mint az ő gyönge darabjaiban s átalában tisztább és egyenletesebb.

Hogy a mivelt izlésü közönség ilynemű tökélyesbítést kivánt, bizonyítja az, hogy annak látszatát is üdvözölte a Quinault darabjaiban. Az ő sikerei elszomorították a Corneille agg korát. Keserűen panaszkodik e miatt:

Az iró, ha megagg, tekintélyt s tért veszit;
Hűlt vére, azt hiszik, meghűti verseit.
Zordságuk elriaszt, súlyuk nagyon nehéz,
Csak a lágyság, minek divatja sose vész . . .

E gyöngeség közös a legnagyobb irókkal, különösen oly ágában a művészetnek, mely fölött — mint Corneille mondja — a divatnak oly nagy hatalma van. Meg kell vallani, hogy e nagy ember igen csekélység fölött esett aggodalomba. Ha elolvassuk Quinault-nak ez annyira divatos, annyira bámult darabjait, melyek közt a legkedveltebb, *Astrates*, a burgundi palota színészeit felgazdagította, a kik, mint a kor egyik irója mondja, megannyi

* Corneille nem mindig ura annak a mit mondani akar; ezt egy, Mazarinhez intézett költeménye következő soraiban maga is őszintén bevallja.

»Az ihletés heve ha erőt vesz rajtunk,
Többet mondunk néha, mint a mit ohajtunk;
S velünk, az a tűz, mely hajtj' a választottat,
Nem értet meg mindent a mit vele mondat.

Croesusoknak látszottak: valóban bámulunk, hogy Corneille-t, ily művek nyugtalaníthatták. Quinault nem tudott mást, mint mindenkit utánozni. Corneille-ben utánozta a politikát, a nagy mondásokat; a korabeli társadalomban, a hol a *kényeskedők* adták a hangot, utánozta a gyöngéd udvariasságot, melyet akkor a szerelem nyelvének tartottak. E költő darabjai, a ki különben hajlékony és szeretetre méltó szellem volt, s többet ért maga, mint sikerei, — mindössze is csak kellemes hizelgések a XIV. Lajos ifjuságának s keletkező szenvedélyeinek. Szinművei nem élték túl az új uralom ünnepélyeit s diszítményeit. Boileau helyesen itélte meg:

A Quinault hősei máskép szólnak bezzeg!
Nyájasan ejtik ki azt is, hogy: *Gyülöllek!*

S ismét alább:

Olvastad *Astrates*-t?
S még ezt magasztalják mint egy tökéletest!
E darab meséje oly ügyesen halad,
Hogy minden felvonás maga egész darab! *

Boileau, Brossette szerint, csak azt sajnálta, hogy igen keveset mondott. »Képzelni sem lehet nevetségesebbet — tevé hozzá — s úgy látszik, mintha benne minden, szándékosan a józan ész ellen lenne csinálva.« Az egész nem érdemelte meg, hogy Boileau lelkiismeretet csináljon belőle, miért nem volt szigorubb; de annyi bizonyos, hogy a satira nem mond igen sokat.

Mindazáltal, tehetség nélkül nincs siker; s bármily frivol volt is az akkori izlés, az a közönség, melyet Cor-

* *Boileau* III. satirája.

neille nevelt a szinháznak, még sem tapsolhatott volna oly szindaraboknak, melyekben »minden a józanész ellen lett volna csinálva.« Sok józan szellem is úgy itélt *Astrates*-ről, mint Boursault*:

Hatalmas versei megvették szívemet;
Ily erős mű csupán mester-kézből jöhet!

A Corneille-t utánzó részekben im ilyen erős sorokra is akadunk:

Férjre van szükségem hírneves- s nemesre,
Ki bűntől megmentsen s a hírt hozzám kösse;
Erénye, pártokat részemre hódítson,
Istenek haragját s vihart lecsitítson . . .**

és ily modorú hangzatos mondásokra:

A vak félelem, ha tántorogni kezdtünk,
Nem hogy meggátolná, sietteti vesztünk'.***

S a mit a költő a kor hangjából utánzott, azt a gyöngédséget s udvariasságot, melyért az öreg Corneille annyira haragudt, elég szellemes volt kedvesen alkalmazni s elég izléssel bírt túl nem hajtani. Például, egy helytt:

Valljuk meg: a nekünk tetsző rossz ellen mi
Nem teszünk meg mindent a mit vélünk tenni.
S magunknak szemére hányva a kedvelt bűnt,
Azt hiszszük, hogy azzal már eleget tettünk.****

Astrates főszemélye Eliza, Tyrus királynéja, palotájában ostrom alá fogva saját népe által, megmérgezi

* *Boursault*: A satirák satirája.
** *Astrates*, I. felv. 5. jelenet.
*** II. felv. 2. jel.
**** I. felv. 1. jel.

magát. Haldokolva Astrates elé vitetvén, a ki csak enynyit tud neki mondani: *Asszonyom!* (Madame!) * — e megható búcsuszavakat intézi hozzá:

Isten veled! mily kin szemed előtt halnom,
De igy jobban meg vagy bosszúlva, megvallom!
Elhaló szivemben, csak ha hozzád érek,
Új életre gyúl, mit már megölt a méreg,
Mert tekintetednek a varázsa oly nagy,
Visszatartja lelkem' és meghalni nem hagy.
Vigyetek el... **

Nehány hely ezen a hangon irva, e különben erő és lelemény nélküli, de nem könnyüség és szellem nélküli darabokban; bizonyos természetesség a szerelmi érzések kifejezésében; rendesen világos nyelv, nem a mélység ama világossága, mely csak lángeszű irók sajátja, hanem az a világosság, mely a műveket könnyen olvashatókká teszi; több mérséklet a személyek szenvedélyeiben; megközelíthetőbb nagyság; a gyöngeség azon neme, melyet könnyen gyöngédségnek veszünk; — im, ezek kedvetlenítették el az öreg Corneille-t s vették el kedvét egyidőre a tragédiától. A közönség, kifárasztva utolsó darabjai által, belezavarodva azokba a bonyolításokba, melyekre e nagy ember minden erejét pazarolta, megzavarva egykor oly világos, oly új s oly találó nyelvének növekedő homályossága által, — egy rész meggyőződésből, a más rész csak az ő dicsőségébe beleunva,

* »Nemde megható, ez a *Madame?*« — mondja Boileau. — »Hajdan azt mondtuk volna, inkább mondaná helyette, hogy *Tredame*« (Brossette és Boileau beszélgetéseik).

** *Astrates.* V. felv. 5. jel.

tapsolni kezdett annak az irónak, a ki a közönségtől nem kivánt erőfeszítést, mert ép oly könnyü volt figyelemmel kisérni meséi szálait, mint megérteni nyelvét. A Quinault darabjai sokáig divatban voltak; ebből gyanítom, hogy rosszak voltak; mert a divat ritkán csalódik; soha sem ragaszkodik olyasmihez a mi őt túlélendő, s mindig elszomorodom, ha bálványainak holnapi sorsára gondolok. De a szellemi művek irányában a divat nem egyéb sokszor, mint a helyes irány túlhajtása. Vigyázzunk, nehogy a túlhajtás iránti megvetésből meg ne lássuk a helyes izlést, mely azt megelőzte. A divatos irók dicsőségének abban áll valódi értékes része, hogy a józan izlést elégítették ki először, mielőtt a túlzás szolgálatába adták tehetségöket.

II.

Az érzékenység a szellem műveiben.

A Quinault szinműveit tehát úgy kell tekintenünk inkább, mint jelzését a teendő haladásnak, semmint tulajdonképeni előbbre lépést a tökély felé. Ezt a tökélyt, ama legfelsőbb fokot, a melyen túl az emberi szellem már csak hanyatlásra lehetett kárhoztatva, egyedül Racine érte el; Racine, egyike a bevégzett lángelméknek, a Virgilek, Rafaelek, Mozartok családjából, kikben nem kevésbbé bámulandó, hogy meg tudták óvni magokat minden hibától,mint az, hogy egyesítettek magokban minden jelességet; szelid s mégis átható fények, melyek a legtudatlanabbakat ép úgy megvilágosítják mint az emberi dolgok tudományában legjártasabbakat és senkit el nem

vakítanak; összhangzatos szellemek, kikben semmi jelesség nincs a hibáig túlozva, de a kik egy uralkodó s megnyerő jelességgel birnak, mely őket a legelsőkké teszi a lángeszű emberek között, t. i. az *érzékenységgel.*

Az ő szivökből áradt át a mienkbe az a csodálatnál élénkebb érdeklődés, mely velünk is megszeretteti mind azt a mit ők szerettek, s érezteti a mit ők éreztek. Virgil fogékonyakká tesz minket is a természet borzalmai s a közeledő nagy viharok iránt; fogékonyakká a megüdült föld örömei iránt, mikor Jupiter azt tavaszi esőkkel öntözi; a méhe munkája iránt; a szőlőtő szenvedése iránt, mikor buja hajtású venyigéit késsel lemetszik; a fiatal bikák iránt, mikor lelköket a fűvel tele jászolok mellett adják ki; s a madár iránt, melynek már a levegő sem biztos menedék, s a ragály még a felhők közt is utól éri . . . .

Nem állhatok meg a *Fiatal ember-fej* előtt, Rafaeltől, hogy érzékenység ne fogjon el ez ifju iránt, ki álmodozva áll az élet küszöbén, melynek még sem örömeit sem bajait nem ismeri s mintegy összeszedni látszik magát, mielőtt tettre indulna.

Mozart visszaidézi lelkembe egész múltamat; visszahozza hajdani gyönyöreimet, viharaik nélkül, élveimet a másnapi megbánás nélkül; oly nyelvre tanit, mely ki tudja fejezni a beszélt nyelvek által ki nem fejezhető dolgokat; a mélázást, melyet a szókkal kifejezett gondolat vagy elrebbent vagy fájdalmassá tesz, a léleknek oly édes hangulatává varázsolja, mely, azt szeretnők, hogy örökre tartson. Mennyi bánat, mennyi vágy, remény, a miket nem mondhatunk el senkinek, vagy mert nincs szó, a melylyel magunknak is elmondhatnók, vagy mert

nincs a világon barátság, melyre titkaikat bízhatnók, s a melyek még sem szünnek meg nyomni szívünket! A Mozart mennyei dalai kicsalják azokat belőlünk s megkönnyítenek tőlök.

E nagy varázslók, Virgil, Rafael, Mozart, Racine, bűbája abban áll, hogy nagyon szerettek. »Atyám csupa szív, csupa érzés volt« — mondja Racine Lajos; s megvallja, hogy nem képes másolni apja leveleit anélkül, »hogy minden perczben ne könnyezzen, mert belőlök rám ragad — ugymond — az az érzékenység, melylyel ő teljes-teli volt.« * A Virgil versei, a Rafael képei, a Mozart dalai, mind ugyanezt a tanuságot teszik; mint Racine, úgy a festő és zeneköltő is csupa szív, csupa érzés volt.

Oly mű, melyben csak az ész és a képzelet nyilatkozik, nem hat meg. Van oly remekmű is, melyet egészen végig olvasunk a nélkül, hogy csak egy pillanatra is éreznők — hogy szívünk van. Egyedül az érzelem művei bírnak azzal a kiváltsággal, hogy megindítsanak; s épen azért az elsők az emberi szellem művei rendében, mivel az irodalmi és művészeti termékek közt ők idézik elő a legnagyobb hatást: hogy könnyeket csalnak ki az emberek szívéből. A csodálat sokszor csak múló és meddő elragadtatás; az értelem gyönyörei mindig sivárak; a szív felindulásai egyedül állandók és termékenyek.

Az ember erkölcsi mivoltának megművelésében két különböző mívelésmód van: egyik csak felületesen szántja föl, a másik mélyen, fenekestől felforditja a földet.

* Mémoires de Louis Racine.

A Corneille költészete kiválóan a képzelethez s az észhez szól. Képzeletünk útján hat meg azon nagyság által, melylyel személyeit fölruházza, azon emberfölöttiség által, melynek bélyegét nyomja reájok. Eszünk által élvezzük politikai vagy erkölcsi szép mondásait, melylyel személyeinek nyelvét oly dúsan ékesítette. Corneille könyeket is tud csalni szemeinkből, de azok inkább a csodálat mint az érzés könnyei. A lélek meglepetése az, mely annyira megráz és ellágyít, hogy az elérzékenyülés e hatását idézi elé bennünk; szemeink megnedvesülnek, anélkül, hogy szívünk megrendülne. A mi a szívet megrendíti, csak a szenvedély hatalma s nem az a lelki erő, mely a szenvedélyeket a kötelességnek feláldozza. A Corneille embere egy eszmének áldozza magát; a Racine-é pedig szenvedélyének. Ez a gyöngeség, melyet folytonosan ostromol az önvád, ez hatja meg szívünket oly mélyen, s ez csikarja ki belőle, könnyek alakjában, azt a vallomást, hogy itt rólunk van szó, s hogy e személyek, a kik sikertelenül küzdenek szenvedélyeik végzetessége ellen, mi magunk vagyunk, ez örökös küzdelmek közt, melyekben annyiszor legyőzetünk.

Ez volt épen, a mit a közönség homályosan kívánt s keresett, mikor a nagy Corneille hosszas hanyatlása megkezdődött. Ezt az új valamit nem tudták megnevezni; a nagy Corneille, neheztelésében, *lágyság*-nak nevezte; ez talált is a Quinault tragédiáira; de az igazi név, mely aztán fennmaradt a művészet történelmében, magával a dologgal született meg, az nap, a mikor *Andromache*; az érzés, mely a Racine két első darabjában, még az előbbi lágyság népszerű alakjában tette első kisérleteit a szinpadon.

III.

A Racine első fellépte. A Thebaide és Alexandre.

Ez a nagy ember is úgy tett először, mint Quinault: utánozta Corneille-t, de eltalált nehány, a mesterhez méltó vonást. Creon, a Thebaide-ban úgy beszél, mint egy corneille-i hős, mikor azt mondja Jocaste-nak:

> Királyi felségen osztozni nem lehet;
> Sem, hogyha letetted, meg' vissza nem vehetd...
> . . . .
> Nem tűr meg az állam többet egy királynál,
> A ki rendet szabván a tartományoknak,
> Népet s fejdelmeket törvényéhez szoktat.
> Két királynak félbe szakított uralmok:
> Teszi, hogy két király helyett lesz két zsarnok.
> Hatalmuk' az osztály a mint korlátolná,
> Erőszakosságuk' teszi csak mohóbbá...*

Porus a Corneille hőseinek az iskolájából való; ugyanaz a nagyság, az a nyelv; s Sándor ellen emelt vádjaiban azok fenségét és éleselműségét utánozza.

> Különös erény, mely csak ártani vágyik,
> S mindent lángba borít, mihelyest világit.
> Más törvényt nem ismer, csak a maga gőgjét,
> Szeretné, hogy egy nagy börtönné tevődjék
> Az egész világ, hogy minden ember benne
> Mint korlátlan úrnak neki rabja lenne.
> Se állam, se király, — szentségtörő kézzel
> Mindent egy igába hajtani merészel.

* I. felv. 5. jelenet.

Falánk gőgje kész voln' mindnyájunk' megrágni;
Annyi király közűl nincs is több, csupán mi!
Mit mondok? csupán mi? csak magamat látsz itt,
Kin még a királyi fenség nyoma látszik.
De bátorságomnak méltó tárgya e' lész:
Mert rám az egész föld vágyva, remegve néz,
Tőlem várva segélyt s mentséget egyedül —
Szabadságuk jőjön Porus kezeibül! *

Corneille azt mondatta volt Rodrigoval, abban a perczben, mikor őt Chimène elküldi, hogy vívjon Don Sanche-val:

Van-e oly ellenség, kivel ma ne bírnék?
Jőjetek navarrok, mórok, kastellánok,
Spanyolország minden hősei utánok,
Öntsétek magatok' mind egy hadba össze,
Mind nem lesz elég, hogy itt e kart legyőzze! **

Sándor utánozza a boldog szerető e fenséges lelkesültségét, a következő szavakban, melyeket a Chimènenél kevésbbé ismeretes Cleofile-hez intéz:

Új tettekkel fogom most megmutatni én,
Mit tehet a szerelem a Sándor szivén.
Most hogy karom, ime, szavadnak engedve
Egykép küzd a magam és a te nevedbe,
Hiressé, a földön eddig ismeretlen
Népeket teendek harczi rettenetben,
S neked oly helyeken emeltetek oltárt,
Az istenekét is hol eddig kiolták! ***

Két évvel utóbb, a szellemes tanítvány, eszébe jutván a mester egy nemes lendülete, s több szellemmel

* *Alexandre* II. felv. 1. jel.
** *Cid*, V. felv. 1. jel.
*** *Alexandre*. III. felv. 6. jel.

mint érzéssel utánozva azt, Pyrrhust teszi a Rodrigo párjává s magát mint utánzót eredetije rangjára emeli a következő bámulatosan szép mondásban.

Asszonyom, mondjon csak annyit, hogy reméljek :
Visszaadom fiát s annak apja lészek,
Trójáit megbosszúlni én tanítom őt meg,
A görögön, a mit véte nekem s önnek.
Egy tekintetére kész leszek mindenre.
S újra kihajt mindjárt Ilion hamv-vedre ;
Hamarabb, mint azt a görög elfoglalta :
Fiát, koronázva viszem végig rajta. *

Ime, a hősiség és remény ugyanazon elragadtatása mikép illik két oly különböző helyzethez! Rodrigo, bizonyos levén abban, hogy szerettetik, szabad folyást enged öröme elragadtatásának; Pyrrhus, ki ép annyira kétkedik mint remél, túlozza saját reményét, hogy rábeszélje Andromachét. Rodrigo hite hegyeket képes megmozdítani; Pyrrhusnak elég, nem esni kétségbe, hogy mindazt merje, a mire Rodrigo vállalkoznék.

Ez árnyalatokat csak a lángész képes észrevenni, megannyi fölfedezéseket az emberi szív redőiben.

A *Thebaide* és az *Alexandre* szép helyei nem annyira maradandó szépségek, mint inkább erős benyomások, melyeket nagy példák tesznek egy fiatal emberre, ki arra van hivatva, hogy egykor maga is a művészet mestere legyen. Minden lapon érezhető az utánzás; s mivel csak a hibák utánozhatók, annál fogva majd az egymást keresztező szerelmek szövevényei, majd okoskodások, majd politikával vegyes szépelgések, a miket a

* *Andromache* I. felv. 4. jel.

fiatal Racine Corneille-től kölcsönöz. De a Corneille leleményének amaz ereje helyett, mely még a vele való visszaélésben is kitűnik, a serdülő tehetség gyöngesége, gyarló s még határozatlan nyelv, járulnak az utánzás hidegségéhez Racine e két darabjában. Még azokon a szép verseken is, melyeket Porus, a corneille-i hős szaval, ki többre becsüli a dicsőséget mint az életet, megérzik az utánzás nagyszavusága, s az utánzott nagyság közel áll a hetvenkedéshez. Porus, a fentebb idézett beszédét e következő hetvenkedéssel végzi:

Hadd mondják mindenütt, mély béke ölében:
»Sándor diadalt ült a föld-kerekségen,
De a világ végén az a király várt rá,
Ki bilincséből a világot megváltá.« *

Im, az utánzott nagyság; nem az igazi. De a következő vesekben, a mester nyomain keresve a nagyságot, a tanítvány azt az emberi szívben találja meg. A hetvenkedő ismét hőssé válik.

Mit mondhattok, a mi
Engem Sándor mögött készt hátra állani?
A könnyü diadal tán a perzsák fölött,
S hogy karotok bele-fáradtig öldökölt?
Ugyan mi dicsőség, legyőzni egy saját
Gyöngesége által már legyőzött királyt,
S gyáva népet, melyből kiszállott a lélek,
Mely nem birja terhét saját fegyverének,
És hullva halomra, magát nem is védve,
Holtakat állít csak Sándor ellenébe!
De más szemmel nézünk mi a hódítóra,
Tudjuk: isten nevét hogy csak bitorolja;

* II. felv. 2. jelenet.

Nevezze rabszolga-lélek bármi néven:
A Jupiter fia de csak ember nékem.
Nem hintjük virággal diadalutját mi,
Karddal a kezünkben fog minket találni...*

Nagyon tudom méltányolni a mi erő és emelkedettség van ez eszmékben, árnyalat, hangzatosság s igazság e kifejezésekben; de még sem ezekben van, a mi a Racine lángeszének a jellemét elárulja előttem; valamivel több tehetséggel, mint a Quinault-é, meg lehetne irni ezt a hangzatos beszédet. A kritika az ilynemü helyeket hatásos részleteknek nevezi, mert a szerző által kifejezett érzések természetesek ugyan, de nem mélyek, a közhelyek igazságának a bélyegét hordják magukon, de nem nyúlnak be a szív mélyébe a szenvedély után, mint Boileau követeli.**

Ha van a Racine két első művében hely, melyből lángesze már kisugárzik, az az Antigoné beszéde, a melyben a fordulat némi egyhanguságа s a költői színezet bizonyos hiánya mellett is, a versek kecses és édes hangjából ráismerünk arra a szívre, melyet mintha az összes emberi szenvedélyek megtanítottak volna a magok nyelvére.

Emlékszem, Hémon és hálás vagyok érte,
Mit Polynikesért — érettem tevéd te.
Mint ma, akkor is őt oly nagyon szerettem;
A mit érte tettek, én magamra vettem.

* II felv. 2. jelenet.

** »Minden szóban legyen fölindúlt szenvedély,
Mely szívre hat, melyen hűl és gyúl a kedély.«
Költészettan, III. én. 15. 16. v. (Erdélyi J. ford.)

Kis gyermekkorunktól úgy szerettük egymást,
Szivem az ő szivén uralkodott folyvást.
Legfőbb örömem volt ő neki tetszeni,
S az enyéim voltak az ő keservei.
Ah ha oly uralmam voln' ma szivén szintén,
Ő is a békéért rajongana mint én.
Közös balsorsunkat megenyhítné az tán . . . .
Hozzá megyek, Hémon — s visszatérek aztán! *

E két első művében Racine csakis tanulékonyan engedelmeskedett annak, amit »az Aristoteles szabályai«-nak neveztek. E szabályok iránti tisztelet akkoriban babona volt inkább, mint az az értelmes és megfontolt beleegyezés, melylyel az új kor szelleme a régi szellem törvényét elfogadja s a franczia költészet a görög költészet törvényeihez szabja vala magát. Racine e szabályokban először nem látott egyebet, mint puszta szinpadi egyezményt, függetlenül a tragikai eseményeket szabályozó törvényektől, melyeknél fogva azok ellenállhatatlan következetességgel erednek az emberi szenvedélyekből. Azt hihette, hogy a nagy hatások, a szinpadon inkább csak e szabályoknak bármely tragikai eseményre való alkalmazásából származnak, mint oly cselekvényből, mely az igazság s az emberi szenvedélyek logikája szerint fejlődve, önként s mintegy a költő tudta nélkül alkalmazkodik ama szabályokhoz. És e szabályok iránti iskolás tiszteletből, melyeket, mihelyt megértette, azonnal igato is, teljességgel nem tartózkodott két első darabja személyeit valószinűtlen jellemvonásokkal festeni, cselekvényeit önkényes szeszélylyel indokolni, s a lényeget a

* II. felv. 1. jel.

formának feláldozni. A Racine lángesze nem bírt azzal a rendkivüli kora-érettséggel, mely satnya gyümölcsökben jókor kimerül; gyönge s gyarló eleinte, fokonként nőtt és erősbült; a *Thebaide*-on kezdette s *Athalie*-n végezte.

IV.

Andromache. — Miben állott e darab ujdonsága. Általános különbségei a Corneille és Racine szinmüveinek.

Racine csak huszonhét éves volt, három évvel fiatalabb, mint a nagy Corneille a *Cid* irásakor, mikor *Andromache*-ját szinre hozta. E mű újra visszaidézte mind azt a csodálatot, melyet a *Cid* költött vala s hasonló tetszést és hasonló megrovásokat vont maga után. Érezte mindenki, hogy a művészet egy lépést tett ismét, s hogy itt valami új és maradandó jött létre. A Corneille barátai nyugtalankodni kezdettek; — »Andromache« — mondá Saint-Évremond — »szépségekkel kendőzködik, kicsi hijja, hogy nagyság is nincs rajta.« Az őszinte bámulat átcsillámlik a Corneille egyik legszilárdabb barátjának e tartózkodásán. Ha Saint-Évremond ki merte volna mondani gondolatát vagy át merte volna adni magát benyomásainak, nem mondta volna, hogy a nagyság hiányzik ott, a hol a szép megvan.

De mi volt hát oly új *Andromache*-ban? La Bruyère mondá: a valódi ember állt a helyébe, a milyennek lennie kellene. Az igaznak a légkörében érezzük magunkat. Racine szíveinkből vette a kovászt hősei szívéhez.

Pyrrhus, Orestes, Hermione, Andromache, mily drága és népszerű nevek! Vérünkből való véreink, gyöngesé-

geiket ismerjük magunkból; kevesen vannak köztünk, legalább a kik közűlünk érdekes hibákat képesek elkövetni, a kik ne viselték volna súlyát a szenvedélynek, mely egy perczre az ész fölébe került, s a kikben a Racine egy darabjának az előadása valamely személyes emléket ne költene fel. *

Nem ereszkedem meddő párhuzam vonásába Corneille és Racine között; még kevésbbé igyekszem közöttük rangfokozatot állapítani meg. Ezek a rangfokozati versengések még nevetségesebbek a művészetben mint másutt bárhol. A lángész fölött nincs semmi; s a Corneille-ek és Racine-ok égkörében mind csak egyenlők vannak, nincs rangfokozat. Az összehasonlitó szellem, mely arra képesít, hogy szabatos itéletet hozzunk az irókról, ferdeséggé válnék, ha azok közt akarnók a rang-

* Ennek egyszer kiáltó példáját láttam magam. Ha ennek elbeszélése dicsőségére szolgálhat Racine-nak, olvasóim meg fogják bocsátani, hogy e személyes adomát idézem.

183.-ban, egy este, egy nagy számú és tisztes német család vendége valék, melynek körében sokat foglalkoztak a franczia irodalommal, s ahol szabatosan és szépen beszélték a franczia nyelvet. Az akkoriban divatos franczia irókról folyt társalgás után a tizenhetedik századra és Racine-ra fordúlt a beszéd. Nagyban bámulták őt, de Schillert még inkább. Én, mint franczia és irodalmi ember, ellent mondottam; s egyebek közt, a miket elfogadtak tőlem mint a Racine dicséretét és védelmét, főleg azt emeltem ki, mikép alkalmazta ő tragédiáit életbeli helyzeteink szinte mindenikére. S épen az Agrippina példája kerűlvén szóra, — »Mennyi közéleti Agrippina« — mondám — »szerepel családainkban, mennyi fejes asszony, mint mondani szokás, a ki a család fejévé lett fiának a házában is uralkodni akar még, s nem szünik meg parancsolni annak a nevében.« Kifejtettem ez eszmét, megtéve a megkülönböztetéseket is, szelidítve ez Agrippinák vo-

fokozatot megállapítni, a kik felülállanak minden rangon, s megkülönböztetéseket akarnánk tenni a tökélyben. Részemről szívesebben olvasom Racine-t, mert inkább embereket, mint hősöket találok nála; de ha Corneille egy darabját nézem végig, megfeledkezem még Racine-ről is; s ha mégis hasonlítgatni van kedvem, csak annyit mondhatok, hogy embernek nem adatott magasabbra emelkedni. Nem Racine és Corneille egybeméréséről van tehát szó; csak azt kell vizsgálnunk, mit nyert az a nagy művészet, melyben annyira kitűntek mindaketten, abból a felette termékeny cseréből: hogy az ember helyébe, a minőnek lennie kellene, úgy állíttatott az ember a minő.

násait, s csakis gyönge fiakat állítva oly fiak helyébe, a kik képesek meggyilkoltatni anyjokat, s csak is uralkodni vágyó anyákat oly nők helyébe, a kik képesek megmérgezni férjeiket. Észrevételeim nagy helyeslésre látszottak találni, s szerencsés valék oly hallgatást idézni elő a Racine tiszteletére, melyet egyetlen ellenmondás sem szakított félbe. A hazamenetel ideje elérkezvén, egy franczival együtt távoztam, a ki régi barátja volt a családnak, s a ki — mihelyt az utczára kiértünk — így szólt hozzám: »Tudja-e, mit tett? — Ugyan mit? — Agrippina és Nero hallgatták az ön fejtegetéseit. Ön nagyon bosszantotta Agrippinát, a ki megcsinálta a fia szerencséjét s továbbra is intézni szeretné azt; ellenben nagyon a kedvére beszélt Nerónak, a ki nagyon jó fiu; nem az az ember, a ki le tudná rázni a jármot, de nagyon érzi annak a súlyát s nagyon hálás azok iránt, kik azt tanácsolják neki, hogy vegye át az uralkodást. Még Burrhus is volt a társaságban; egy becsületes üzleti segéd, a kit az anya állított a fia oldala mellé, s a ki jobban érdeklődik Nero iránt, mint a menynyire Agrippina ohajtaná.« S nagyon röstelltem, hogy mennyire helyén kivül magasztaltam Racine-t, de eszemben tartottam tragédiái gyakorlati igazságának e bizonyítékát.

Corneille-nél a szép szerepek azokéi a személyekéi, a kik szenvedélyöket feláldozzák a kötelességnek. Ezek kész s tökéletes hősök, a kiket a költő végzetes helyzetekbe állít, de a kiket erősebbeknek teremtett e helyzeteknél s képesekké tett dicsőséggel diadalmaskodni a helyzeten. Chimène és Rodrigo szerelmöket áldozzák föl, egyik a kötelességnek, hogy apja gyalázatát megboszúlja, a másik apja halálát boszúlja meg. Paulina szereti Sévère-t, s hű marad Polyeucte-höz. Augustus többre becsüli a megbocsátást a — bár jogosult — bosszúállásnál. Horácz nővérét áldozta fel hazája iránti kötelességének.

Racine-nál nem hősöket, hanem emberi jellegeket találok. Jellemök oly szenvedély szolgálatában áll, mely erősebb, mint magok, uralkodik rajtok s martalékául esnek. Így Roxana, Phédra, Athalie; így Andromachéban, a Cid e párdarabjában, mind a három főszemély: Hermione, Orestes és Pyrrhus, a kinek hitszegésén a nagy Condé annyira felháborodott.

Corneille-nek valamennyi személye, kik szenvedélyöket feláldozzák a kötelességnek, el is veszi jutalmát; mind azok, a kik kötelességöket áldozzák fel a szenvedélynek, bűnhödnek.

Hogy Corneille nem házasítja egybe Chimène-t Rodrigoval, azt csak illemérzékből teszi s e mérséklete is lángeszére vall. De a darabot azzal a reménynyel hagyjuk el, hogy e két nemes szerető egyesülni fog.

Polyeucte halálával is reméljük, hogy Paulina a Sévère neje lesz. Paulina keresztyén; de Sévère is közel áll ahoz, hogy ne legyen pogány. Nem ő mondja-e a keresztyénekről:

Bár mit mondtak rólok, én mindig szerettem;
Őket halni látni: szívem összerebben.
Egykor tán jobban is megismerem őket . . . . *

ki által ismerhetné meg, ha nem Paulina által?

Emilia a gyermeki kötelességnek először a Cinna iránti szenvedélyét áldozza fel, a kinek csak az Augustus vére árán igéri oda magát; s azután e fejedelem iránti háláját. Nőül fog menni Cinnához, ha Augustus neki megbocsát. E megbocsátás az Augustus halálos ellenségét önfeláldozó baráttá változtatja, s megkönnyíti neki az uralkodás terhét.

A Corneille hősei, mivel felülemelkedtek az emberi gyöngeségeken, életteljesen s boldogan jőnek ki tragédiáiból. A Racine-éi, mivel engedtek a gyöngeségnek, elvesznek vagy elvesztik eszöket. Pyrrhust, a ki elárulta Hermionét s Görögországot, megfojtják; Orestes, ki őt feláldozta, a furiák martaléka lesz. Roxana, Phédra, Athalia, nyomorúlt végre jutnak. Nero életben marad még a *Britannicus* befejeztével, de már akkor kétszeresen bűnhödött: Junia el van veszve rá nézve; s Narcissz-t, utálatos megbizottját, a nép szétszaggatta. **

A drámai költemény s jelesen a tragédia e kétféle felfogása közül melyik az igazabb?

* *Polyeucte.* V. felv.

** Meg akarja ölni magát:
Czéltalan tébolyog, kósza tekintetét
Nem meri az égre fölvetni; a setét
Magányos, rémes éj, félő, ha gondteli
Lelke csüggedését még jobban neveli,
S magára hagyjátok őt segítség nélkül,
Saját életére fog támadni végül. *(Britannicus* V. felv. 8. jel.)

Igaz mind a kettő, de különböző módon.

A corneille-i tragédia igazsága magasabb; a racine-i tragédiáé átalánosabb, annálfogva mert több ember van mint hős. Corneille ama nagy szívekből vonja ki az igazságot, melyekbe az emberi gyöngeség csak azért férkezik, hogy felébreszsze ott a legmagasabb erényt; Racine, mint vallomást veszi ki azt ép azon emberek lelkiismeretéből, a kiknél a rossz a jóval vegyűl, a kik alatta állanak a hősök végtelenűl csekély számának, de fölötte annak a névtelen tömegnek, mely csak a mások nyomán halad s sem bűnei sem erényei magának nincsenek.

A corneille-i igazságnak egyetlen egy kifejezése, egyetlen alakja, egyetlen stylje van: a fenséges. A hősi helyzetekből kiesve, melyeknek a fenséges úgyszólván rendes megszokott nyelve, személyei bizonytalanokká, nyelvök homályossá, ingadozóvá lesz. A Corneille hősei nem tudnak emberek lenni: mintha kimélnék magokat arra az erőfeszítésre, melyet tőlök a költő követel, vagy mintha ez erőfeszítés után ki volnának merűlve.

Racine-nál az igazság kifejezése, fenséges a hol kell, oly változatos, mint az a középrendű emberi természet, a melyből jellemeit veszi.

A Corneille szép helyei azokhoz a felséges énekekhez hasonlítanak, melyek csak néhány hangfogásból álló egyetlen egyszerű rhythmusban határozódnak. Racine oly hangművész, a ki az összhangzat egész végtelen birodalmát bejárja, s ihlett ujjai alól, minden hangnemben önti énekeit.

A Corneille hősei okoskodók; ez a szellemirány illik hozzájok. Ők valamely nagy erkölcsi igazság őrei s mintegy bajnokai, melynek életöket szentelték. Tekintetöket

ez igazságra függesztve, minden gondolatuk csak egy kikerülhetetlen következtetés előzménye. Minden akadály, mely eléjök tolul, minden nehézsége a helyzetnek, melybe sodortattak, minden tőr, melyet a szenvedély vet nekik, hogy eltérítse őket a felettök uralkodó igazságtól, — nekik mind csak álokoskodás; s ez az oka, hogy még az érzés és lelkesedés közepett is okoskodnak.

Racine-nak nincs valamely sajátságos beszédmódja; az ő személyei a szenvedély rabjai, s a szenvedély — mint mondani szokás — nem okoskodik. Nem mintha összefüggés nélkül beszélne a Racine szinműveiben, de nem áll egy nála erősebb igazsággal szemben, mely visszavezesse őt a következetességre, melytől menekülni törekszik. Érez; mozdulataiban fejezi ki magát; a kifejezés minden alakja jó neki, még az okoskodásé is, ha arra van szüksége, hogy küzdjön a kötelesség ellen, mely előtte áll s melytől álokoskodásokkal igyekezik szabadúlni. A szenvedélyek és jellemek e különbfélesége oly nyelvet teremt, melyben minden kifejezés s minden árnyalat összevegyűl s egyik sem uralkodik kizárólag.

Racine más fajta csodálatot kelt bennünk mint Corneille. Bámuljuk Corneille-t, hogy oly magas fogalma van rólunk; Racine-t, hogy oly jól ismeri lelkialkatunkat. Mind a kettő meglep; mert minden csodálatban van valami meglepetés; az első, mert oly nagyságot fedez fel bennünk, a minőt magunk sem mertünk hinni magunkban; a második, mert szívünk fenekén felfedezi azt a gyöngeséget, melyet el akartunk rejteni magunktól.

A Corneille darabjainak az érdeke olynemű, a milyennel a félistenek kalandjai iránt viseltetünk, a kiknek csak alakjok s arczuk közös az emberével. Ennyi nagy-

ság látása fölemel, de nem mindig győz meg. A Racine darabjaiban önmagunk iránt érdeklődünk. Személyeinek minden szava ránk vall, vallomásokat csikar ki belőlünk, olykor vádol. Miért nem neheztelünk Pyrrhusra? nem merem megmondani. Talán nem érzünk elég erőt magunkban, hogy máskép cselekedjünk? Hitetlenségeért egyébiránt oly kegyetlenül is bűnhődik, hogy becsülettel is részvétet érezhetünk iránta: ha magunkévá teszszük vétkét, elvállaljuk büntetését is. Így a két fajta szinmű erkölcsi hatása ugyanaz: a lelkiismeretnek egyaránt üdvös, a bűnhödés jogosultságát elismerni s a jutalom jogosultságán örvendeni.

Képzelem magamnak egy mívelt néző benyomását, a mint az *Andromache* első előadásáról jő. A ragyogó s népszerű mese alatt a valódi élet eseményeire ismert. A görög hőskor nevei alatt minden idők embereit látta. Lelkiismerete helyesli a hármas bűnhödést, mely alatt eszét vagy életét vesztette a három főszemély, kik kötelességöket bűnösen feláldozták a szenvedélynek. De szíve szánalomtól van áthatva küzdelmeik emlékezete által, s hogy oly nagy áron kell megfizetniök reményeik múlékony édességét; mert e bámulandó műben a büntetés oly annyira nyomon követi a bűnt, mint az árny a testet; s e szomorú szívek egy perczig sem élvezhetnek megbánástól vagy félelemtől tiszta örömet. Nézőnk kárhoztatta s szánta őket egyszerre. Csak az egy Andromache-t tudta bámulni ama hűségért kötelessége iránt, mely alája rendelte azt a más hármat, kik hűtlenek lettek a magok kötelességéhez. Végre sem a kor távolisága, melyben a mese foly, sem a személyek rangja, nem takarta el előtte azokat a vonásokat, melyeknél fogva a dráma annyi csa-

ládi drámához hasonlít, melynek személyei ismeretlenek, színhelye pedig saját házunk: a szerencsétlen szerelmeket; visszautasított szíveket; a szenvedélyes nőt, a ki megvetett imádóját használja föl, hogy megbosszúlja magát azon, a kit viszonzatlanúl szeretett; az esküszegésre ösztönző szerelmet; s végre egy Andromachét, az ifjusága s balsorsa által kétszeresen szép fiatal anyát, a ki remegve adja oda magát fia védőjének.

Ez lett volna a tragédia hanyatlása? Azt senkisem hitte, kivéve azon körökben, melyeket az öreg Corneille iránti bámulat minden újság ellen elfogultakká tett. Racine nem aljasította le a tragédiát; csak átalánosabbá tette, közelebb vitte minden életviszonyhoz. De hát mi lehet nemesebb, mint szívünk? s mi hasznunk volna az oly tragédiában, mely nekünk megközelíthetetlen személyek közt menne végbe, kiket oly szenvedélyek mozgatnának s oly erények ékesítenének, melyek a mieinkhez teljességgel nem hasonlítanak!

V.

Az Andromache szerepe. — Hermione.

Chimène-nek sem volt több bámulója, mint Andromache-nak. A darab többi személyei, épen szenvedélyeik hevessége miatt, inkább a hősi nemhez tartoznak. Andromache, fenséges anélkül, hogy emberfölötti volna, hősnő anélkül, hogy megszünnék nő lenni, — íme a valódi újság e tragédiában; bájos alak, a kor leggyöngédebb szívének s legfinomabb elméjének a szülötte.

A mi önfeláldozás lehet a feleségben, a mi gyöngédség az anyában, Racine mindazzal fölruházta Andromachét. De azt akarta egyszersmind, hogy az Étion szép és szeretetreméltó leánya, a fehérkarú * Andromache, nő legyen s öntudatával bírjon szépsége hatalmának. Önvédelmére s fia oltalmára használja föl azt; épen erényétől tanulja meg bájai hatalmát s veszi az ösztönt, hogy éljen velök. Erényes kaczérságnak nevezném, ha a jelzők legnemesebbike is igazolhatná a kaczérságot. E vonás gyönyörűen van kidolgozva; az Andromache szerepének ez a legmeghatóbb része.

Első párbeszédében Pyrrhussal, így szól hozzá: »Mindig veszítenem kell, és mindig általad.«

Pyrrhusnak sem kell több, hogy szenvedélye mindent reméljen; azt hiszi, foglya már szelidűl, mikor pedig csak ártatlan ügyességét fejti ki. Kész megmenteni fiát:

> Kerüljön bár annyi vérbe, mennyi omlott
> Trójáért, dűljön bár váram hanyatt-homlok;
> Nem habozok, neki segítségűl menni . . . *

De mégis árt szab segélyének: az engedélyt, hogy remélhessen. Andromache, sürgetve általa, kisiklik; kicsinynek, kevéssé tetszetősnek mutatja magát, s mindig siránkozónak:

> Mi gyönyört találsz e mindig könnyes szemben?
> Ha örök panaszra kárhoztattál engem!

Azzal a dicsőséggel akar hízelegni Pyrrhusnak, hogy ingyen mentsen meg egy árvát; de még sem mondja neki,

* *Λευκάλενος.*
** I. felv. 4. jel.

hogy: soha. Pyrrhus nem is hagy föl a remény hangjával. Itt mondja azokat a hasonlíthatatlan szavakat, melyeket már idéztem:

»Asszonyom, mondjon csak annyit, hogy reméljek« . . .

Mit feleljen erre Andromache? Mikép szabadúljon Pyrrhustól? Mikép bátorítsa? Úgy látszik, visszarettent, s mintegy visszaesett emlékei keserűségébe, a Pyrrhus rajongásának láttára; meg akarja őt fosztani minden reménytől:

»Térj vissza, térj vissza, Heléna lányához« . . .

Az alkalom nagyon is kedvező Pyrrhusnak, hogy a nőnek hízelegjen, fölébe helyezve őt Hermionénak; a trójai nőnek mi hízeleghetne inkább, mint hogy Trója legyőzői egyikének a lányát föláldozzák neki? nem is szalasztja el ez alkalmat. De minél jobban sürgeti, annál tartózkodóbb amaz; végre a Trója és Hector nevei fölidézésével ingerli maga ellen sürgetőjét. Pyrrhus kitör, fenyegetőzik:

Fiad fizeti meg anyja megvetését!

Andromache nem felel fenyegetéssel a fenyegetésre. Ha halálról beszélne, Pyrrhus talán nem adna hitelt neki, s koczkáztatná tekintélyét anélkül, hogy amazt meggyőzhetné. Beéri azzal, hogy ennyit mond:

Végre is, meglehet, súlyos helyzetemben
Könyörül a halál s megszabadít engem.

Ez a »meglehet« elég, hogy magához terítse Pyrrhust:

Menj vissza fiadhoz . . . . .

Egy másik jelenetben Pyrrhus ismét megjelenik Andromache előtt; ez színli, mintha meg sem látná, mert

mit mondhatna neki? Távozni akar; Pyrrhus e kegyetlen szóval tartja vissza:

El! S adjuk ki Hector fiát a görögnek!...

Erre az anya megfeledkezik a feleségről. A Pyrrhus lábaihoz veti magát, emlékezteti *barátsági* esküire, — a barátságéra, mely egy más szó kimondásától kiméli meg magát; mentegetőzik büszkesége maradványáért; s végre a nő még egyszer segitségére jövén az anyának, akarata ellen is némi reményt nyújt Pyrrhusnak.

E küzdelem egész a végkifejlésig tart; bámulatosan szép kifejlés, méltó az Andromache jelleméhez. Azért haboz, feláldozni magát fiáért, mert a feleség kétkedik, van-e arra joga az anyának. Ő csak e két érzésben, e két kötelesség által él. Nem a nő riad vissza attól, hogy családja gyilkosának az ágyába lépjen; a Hector özvegye vonakodik fia jóllétének feláldozni az apja emlékének tartozó hűségét. Egyedül Hector, a ki most is ura neki, szabhatja elébe kötelességét. — Jerünk, ugymond,

Jerünk, férjem sírján kérdezni tanácsát....

Bizonyára a Racine Andromachéja nem a Homéré, a ki szép kezeivel nyújt tiszta abrakot férje lovainak*; sem a Virgilé, a ki háromszor ment férjhez, de oly megható a Hector emléke iránt megőrzött hűsége által; s még kevésbbé az Euripides Andromachéja, a ki a Pyrrhus özvegyévé s a Molossus anyjává lett. A Racine Andromachéja, a mint Chateaubriand igen helyesen jegyezte meg,** az újkori társadalom hölgye, minővé azt a ke-

* Iliász, VII. én. 185. v.

** A Keresztyénség Szelleme

resztyénség alkotta; a régi Andromache szelleme, tökélyesbítve az új-kor szelleme által. Mit bánom én, hogy nem hű másolata a görög eredetinek? A mívelt nemzeteknél a szinpad nem arra való, hogy a tudósokat egy ó-kori minta pontos utánzásával gyönyörködtesse, hanem hogy átalános érzelmeket fejezzen ki ama nemzet nyelvén és ízlése szerint. Eltűrjük, hogy Andromache franczia versekben beszél, s azt nem akarjuk megengedni, hogy úgy érezzen, mint egy tizenhetedik századbeli franczia nő és anya! Részemről nem tűrnék meg a szinpadon oly női szerepet, mely nem egyesítené magában mind a mi mélységet a keresztyén szellem s a franczia szellem, a századok által kimüvelve, a nők érzésének s a mi erőt s kecset elméjöknek adott. Ha a nézőtéren egyetlen gyöngédebb anya, egyetlen hűbb feleség, egyetlen finomabb szellemű nő találkoznék mint Andromache — akkor Racine nem érte volna el czélját.

Hermione úgy bánik Orestessel, mint Andromache Pyrrhussal. Az egyik nem akarja kétségbe ejteni azt, a ki őt megfoszthatja fiától; a másik azt, a ki segíthetné őt, megbosszúlni magát egy hűtelenen. A helyzet ugyanaz, mind a kettő oly érzelmeket akar elhitetni, a melyeket nem táplál. De az a kaczérság — mivel már e szóra szorúltam — az egyiknél az anya ártatlan cselfogása, a ki szépségét paizsúl akarja használni fia védelmére; a másiknál egy dühös szenvedély által sugallt ravaszság. Andromache csak fiáért biztatgatja Pyrrhust; Hermione gyűlölete által ösztökélve áltatja reményekkel a szerencsétlen Orestest.

E két eljárás részletei minden művelt ember előtt ismeretesek. S a Racine szinköltészetének két ujdonságát

tárják föl: egyiket azt, a mit már jeleztem, az érzelmek tisztán emberi s csaknem közönséges jellegét; a másikat azt a különböző bélyeget, melyet ugyanazon érzelmekre a jellemek és helyzetek különbözősége nyom.

VI.

A női szerepek fontossága a Racine színműveiben.

De e szinköltészet nagy újdonsága abban áll, hogy eltérőleg a Corneille-étől, kinél a helyzetek teremtik a jellemeket, itt a jellemek idézik elő a helyzeteket, Racine egy személyét sem teszi ismertnek föl a függöny felgördültekor; a kiknek a nevei a legnépszerűebbek is, azért lépnek szinpadra, hogy érzelmeik festése által magok ismertessék meg magokat. Ha neveiket megváltoztatnák is, mint jellemek fönmaradnának. Jellemök és szenvedélyeik ellenállhatatlan uralma alatt, megállapodás nélkül s lankadás és egy felesleges szó nélkül haladnak a cselekvény útján s a nélkül, hogy jellemök egy perczre is megszűnnék működni. Racine-nál a helyzetek messziről vannak előkészítve, a szenvedélyek által, melyek azokat kikerülhetetlenekké teszik; inkább előre láthatók mint Corneille-nél, azért kevésbbé is meglepők. Az átmeneti jelenetek elhanyagolása Corneille-nél türelmetlenebbeké tesz, hogy a döntő mozzanatokhoz érjünk, a mi még növeli ezek hatását. Ez az oka, hogy Corneille-nél jobban emlékezünk a kifejlésre, Racine-nál a cselekményre. Az előbbinél a csattanós jelenetek rögtöniebbek s erősebbek; az utóbbi, előkészítvén a magáéit, csökkenti azok hatását képzeletünkre, de élénkebbé teszi benyomásukat lel-

künkre. Míg a Corneille darabjaitól meglepettebben válunk el, a Racine darabjaitól jobban meghatva és épülve érezzük magunkat.

A szív gyöngédségén, mely annyira sajátja volt, s a kor ízlésén kivül, mely őt arra hajtotta, a jellemek elemzésének ez az előnye volt főkép a mi Racine-t arra indította, hogy szinköltészetében oly nagy részt adjon a női főszerepeknek. Tizenegy tragédiája közül hatban nőé a főszerep; mindeniknek a címe egy női név. * S *Britannicus*-t, *Bajazet*-t, *Mithridates*-t épen úgy címezhette volna Agrippine-nek, Roxane-nak, Monime-nek: mert ez a három is főszerep. E részben Corneille csaknem minden teendőt az utódjára hagyott; a nők az ő darabjaiban, kivéve Chimène-t és Pauline-t, csupa férfiak. Ezt maga is bevallotta; s egy kifakadásában a Quinault sikerei miatt még dicsekszik azzal, hogy inkább akarta a nőket a férfias hősiségig fölemelni, mint a férfiakat az asszonyi gyöngeségig aljasítani.

Corneille, csak oly nőket tűrvén meg darabjaiban, a kik a férfias hősiségre képesek, a saját egyéniségének s rendszerének hódolt. Erőteljesebb mint finom, elemzőbb mint mélyreható s inkább az erőre mint az elmélkedésre hajló szellem létére, nem bírt azzal a gyöngéd és türelmes érdeklődéssel, mely olvastatni képes a kitartás és ingatagság, a színlés és önmegadás, a szerelem és gyűlölet, a dicsvágy és önfeláldozás ama titkában, melyet egy női szív rejt magába. A Corneille tragédiája, melynek főszépsége a szenvedélynek a kötelességért való föláldozásában áll, nem alkalmazkodhatott oly jellemekhez, kik-

* *Andromache*, *Iphigénia*, *Bérénice*, *Phédra*, *Esther*, *Athalie*.

nél az egyetlen kötelesség, többnyire, a szeretet. Az ő helyzeteinek emberfölöttiségéhez nem volt elegendő az a lázas és múlékony erő, melyet a nők csakis elragadtatásukból merítenek. Egy Rodrigo, egy Augustus, egy Polyeucte hősi hidegvére, kik szenvedélyöket, vagy önmagokat, a kötelesség, az államérdek, vagy a hit oltárán áldozzák fel, jobban illett a Corneille egyéniségéhez, mint a fellángolás ama hősisége, melynek legmagasb erőfeszítése többnyire nem egyéb, mint az élet föláldozása a szenvedélyért.

Racine, midőn szinműveiben minden asszonynak nagy szerepet, némelyiknek a főszerepet adta, szintúgy engedett saját lángeszének, mint azon emberibb tragédia föltételeinek, melyben a helyzetek a jellemek fejleményeiből származnak. Szélesb látkörű, mélyebb s finomabb szellem létére jobb szerette személyei lefolyt életének távolában vagy szíveik legmélyebb rejtekében keresni az őket vesztökbe sodró szenvedély okait és fejlődését. Szerette kifejteni a szenvedélyek ama logikáját, melynélfogva a tettek a gondolatok küzdelméből s egymásutánjából következnek. Saját szívében tanulmányozta azt, melyben őt portroyali mesterei megtanították vala minden önámítás nélkül olvasni; s ugyanazt ismerte föl az ó-kori tragédia végzetességében. Az levén czélja, hogy a szenvedély hatásait s inkább azt, hogy mennyi bajt okoz, ha annak engedünk, mint az ellentállás dicsőségét, tüntesse föl a színen: a szenvedély dúlásainak alávetett szívek közül azt kelle választania, melyben úgyszólván a szenvedély az összes erkölcsi élet — a női szívet.

Hol talált volna vonzóbb látványt, ez oly gyöngéd lélek, mint a nő e küzdelmét, természete s helyzete min-

den kényszere ellen s szenvedélyei ellenállhatatlan kitörését! S annyira beletanúlta magát a nyelv finomságaiba, a küzdelem váltakozó esélyeinek kifejezéseibe, a szív mozdulatainak amaz árnyalataiba, melyekben egyetlen költő sem tűnt annyira ki, mint ő. A nők festőjének nevezték; s nem csekély dicsőség, hogy a nők nem mondottak ennek ellent, s szivesebben ismernek magokra azokban a bájos gyöngeségekben, melyekkel Racine ruházza föl, mint abban a hősiségben, a melylyel Corneille.

Ha a Racine darabjaiban nem volna is egyéb, mint a női szerepek ez igazsága, elég volna, hogy őt művészetében az első rangba helyezzük érette. Egy női jellem, egy női arczkép, egy női szobor: ez a költő és művész diadala vagy bukása. Az ilynemű mű tökélye a legmagasb rendű szépség. Azért-e, mert a férfiaknak tetszett a művészet legnagyobb dicsőségét legdrágább kedveletök tárgya hű ábrázolásának az érdeméhez kötni? — Vagy azért, mert semmi sem nehezebb, mint a női szív hevét és gyöngédségét, a női arcz fényét és finomságát, a női alak báját eltalálni s arra, hogy ez sikerüljön, az észhez és a képzelethez a legritkább fajta értelmiségnek — a szív értelmiségének kell járulnia? A díjt annak ítéljük, a ki az eszményt egy nő alakjában bírta kifejezni. Így ítéltek a régiek is, ámbár nálok a nő nem volt egyenlő rangú a férfival. Mennyivel inkább az új-kori társadalomban, melyben az erkölcsök s a vallás visszaadták a nőnek rangját s az erkölcsi szépség s a testi báj egyesülése alkotja a nő eszményét!

S mind a mellett is szemére vetik ez eszményt Racine-nak. Nem helyesen cselekedett, mondják, hogy görög, római vagy zsidó mesébe, az új-kori társadalom női jel-

lemeit alkalmazta. Már érintettem ezt a kifogást, mikor Andromaché-ról szóltam. A művészet alkotásaiban el kell tűrnünk némi kis hazugságot. Ha megtörténik, hogy nem lehet együtt érvényesíteni bennök a hely és idő szerinti igazat s azt a mit egy század nagy költője igaz gyanánt tart, akkor inkább a helyi igazat engedjük el. Inkább akarom, hogy a személyek a külsőségekben hibázzanak mint a lényegben s a jelmez legyen inkább hamis mint a lélektan. A jelmezben elkövetett hiba csak a tudósokat sérti; a rosszúl fejlődő vagy hézagos jellemeken, oly személyeken, kik nem mondják el mindazt, a mit érezniök kell, félig kifejezett szenvedélyeken, árnyalat nélküli érzelmeken, a mai szintéren mind azok megütköznének, a kiknek szivök és eszök van. Kérdjétek meg a Racine valamely darabjának a nézőitől: nem mond-e Andromache többet mint várható egy oly király leányától, a ki maga legelteti barmait? Először is azt fogják felelni, hogy nincs tudomásuk az Andromache történetének e részletéről; azután, hogy egy anya, Andromache vagy bárki más, nem mondhat igen sokat fia megmentésére, s hogy Racine nem mondat vele többet, mint a mennyit az anya-szív mélyén olvasott.

VII.

A Racine asszonyainak három fő szenvedélye.

Racine a nőket nemök legszokottabb három szenvedélyében rajzolta: a szerelemben, az anyai szeretetben s a nagyravágyásban. De a szerelem uralkodik a többin. Csak két darabjában, *Esther*-ben és *Athalie*-ban nincs szerelem. Racine oly tárgyakat keresett, melyeknek e szenvedély az alapja, mert az ilyenek hatnak a legtöbb

kedélyre s igazságuk a legátalánosabb. De nehezebb sincs nálok, sem a melyekben a közhelyeknek s a divatnak nagyobb tere lenne. E két szirtet kikerülni a szerelem festésében a drámai költő legszebb feladata. Racine elérte ezt a dicsőséget.

Az összes emberi szenvedélyek közül, hazánkban egy sem ölt különbözőbb alakokat mint a szerelem; egyik sem volt inkább alávetve minden korszak uralkodó szellemirányának. A tizenhatodik században a tudákosság egyenruháját viselte, a tizenhetedik század elején a szőrszálhasogató udvariasságét, az ünnepélyes udvariasságét a nagy király alatt. A tizennyolczadik század első éveiben falusiassá, közepén érzékivé, vagy a mint akkor mondani szerették, érzelgőssé lett. Mi regényesnek és ábrándozónak láttuk az utóbbi időkben; mai napság együtt szenvelgi a lélek rajongását s az érzékek ittasságát. S hogy három századon át, az egyenruhát mindig összevétettük magával a szenvedélylyel, talán azért történt, mert a szerelem inkább képzelődésünkben fészkel, mint vérünkben, s hogy közülünk kevesen annyira szenvedélyesek, hogy ebben is a divathoz ne alkalmazkodjanak. Legyen bármikép, a legnehezebben elérhető szépség egy drámai költeményben a szerelem oly rajza, mely el ne avuljon. Nincs biztosb jele a lángésznek, mint ha ez sikerült neki.

Racine összetéveszthette a szerelmet a XIV. Lajos udvarában divó ünnepélyes udvariassággal, mint Corneille összetévesztette a Rambouillet palota szőrszálhasogató udvariasságával. Annyi valódi méltóság rejlett e csinált méltóság alatt, annyi természetesség ez illemformák alatt, hogy a legügyesebbeket is megtéveszthette. Meg-

látszik azokon az ízetlenségeken, melyekbe még Racine is beléesett néha. Nagyon lebecsült tartani attól, hogy ahelyett, hogy a szerelem jellemvonásait az emberi szív mélyeiben keresné, annál a különleges bélyegnél talál maradni, melyet arra korának képzelet-iránya nyomott. Kikerülte e veszélyt. Nincs költő, a ki a szerelmet jobban festette volna. Sőt úgy látszik, mintha kimerítette volna a tárgyat, s az utána következő költőknek nem hagyott volna fenn egyebet, mint vagy ugyanazokat gyöngébben ismételni, vagy valami oly újdonságot lesni el koruk divatáról, a mi aztán el is enyészett vele.

A legnehezebb a szerelemnek szinpadi ábrázolásában, azt mindazokban, a kik szeretnek, feltétlennek és határtalannak tűntetni föl s kifejezését mégis a helyzetek és jellemek szerint változtatni. Nem tűrnénk el oly anyát, a ki ne olyan lenne, mint Clytemnestra; ép oly kevéssé tűrnénk el oly szeretőt, a ki csak félig szeretne. A tragédiában a szenvedélyeknek nem szabad csak málékony szeszélyeknek lenni; a személyek egész sorsa azokhoz van kötve. S vajjon csak a szinpadon van így? Mennyi élet, körülünk, melynek sorsát egy szenvedély döntötte el! Szükséges tehát, hogy a dráma személye mindent föláldozzon szerelme tárgyának; vagy ha szíve elég magasztos arra, hogy a kötelességet még magasabbra tartsa, akkor szükség, hogy ez az áldozat — életébe kerüljön. Ilyennek kell lenni a szerelem szenvedélyének a szinpadon; s míg lényegében ugyanaz, mindenkire nézve, kifejezése különböző a jellemek, életkor, állapot, idő és hely különbségei szerint. Nem mesterkélt változatosság; a költő előtt a megfigyelés és saját érzelme tárja föl mindez árnyalatokat.

Hermione, Roxane, Phédra, az érzéki szerelem három megszemélyesítése. Szenvedélyének mind a három feláldozza kedvesét; kettő önmagát is. Mi lehet hasonlóbb, egy tekintetre? A költő ugyanazokon a válságokon viszi át őket. Mindeniknek megvan egy jelenete a reményre, egy a kétségbeesésre, egy a dűhre; mind ugyan az a túlfeszített, erőszakos, rajongó szerelem — »a martalékához görcsösen ragaszkodó Vénus«; — mégis mily változatosság e hasonlóságban, menyi árnyalat az egy alapszinen! Mi lehet különbözőbb Hermione tól mint Phédra s Phédrá-tól mint Roxane?

Hermione fiatal leány, a nő minden szenvedélyével; de ha szerelme dühös, legalább jogosúlt. Pyrrhus neki hűséget esküdött, jogát követeli; a megcsalt nő nemessége, büszkesége van meg benne; a bosszúállás meg van engedve neki; s ha bűnt követ el, Pyrrhust lesújtva, mégis azt mondjuk rá: Pyrrhus méltán bűnhödött.

Phédra és Roxane, mindketten hűtlenek távol levő férjökhez, s mindkettőt megveti az, a kit szeretnek; a bűn, melyet elkövetnek, egyik midőn Hippolytot vádolja, a másik midőn Bajazet-et a végzetes zsinórnak martalékul dobja, útálatos s menthetetlen. Ellentétben Hermioneval, e vonásban hasonlítanak, Roxane és Phédra, egymáshoz; de az egyik férjének a fiát, a másik öcscsét szereti. A Phédra szerelmét önvádak ostorozzák, bűnének irtózatossága elrémíti őt abban a perczben, mikor magát bátorítja reá. Roxane önvád nélkül adja át magát szenvedélyének; s mig a Theseus palotájában, abban az országban, a hol a halandók bűnei az istenek czéljaiban feküsznek, a szerelem csak szent őrület: a serailban,

abban az árnyban és rejtelemben, a melyben Roxane él, a szerelem véres cselszövény alakját ölti föl.

De nemcsak ennyi a különbség az érzéki szerelem e három áldozata közt. A büszke Hermione nyiltan méri csapását Pyrrhusra, az Orestes karjával. Phédra, egy vérfertőző s egyszersmind parázna szerelem által lealjasítva, midőn Hippolytot rágalma által megöli, tanusítja menynyire megveti önmagát. Roxane úgy bosszúlja meg magát, mint a serailban szokás, oly helyen, a hol oly kevés értéke van az emberéletnek; hideg és nyugodt kegyetlenséggel adja ki a halálparancsot.

Nem kevesebb változatosságot tüntet föl Racine az ártatlan szerelem rajzában. Tragikai szinköltészetünk legbájosabb alkotásaiban személyesítette azt: Iphigéniában, Juniá-ban, Bérénice-ben, Monime-ben. A legfinomabb árnyalatok négy lényegesen különböző személylyé teszik e négy fiatal leányt,* a kik különben testvérek a félénkség s ama tartózkodó, leplezett érzelmek által, melyeknek titkát és nyelvét egyedül Racine bírta. Iphigénia és Junia családjoktól függenek; megengedett szerelemmel szeretnek. Bérénice és Monime úrnői a magok sorsának; szabadon adták oda szívöket. A szelidség ugyanazon bájával, mint Iphigenia és Junia, több akaratot és erőt egyesítenek; királynőknek érzik magokat, s e helyzetből látszanak erőt meríteni: Monime, hogy Mithridates-nek ellenálljon; Bérénice, hogy magát a Titus dicsőségének feláldozza.

* Monime, bár Mithridatesnek van szánva, elmondhatja házasságáról e fejedelemmel, a kit holtnak tart:

Özvegy vagyok, holott még férjnél sem valék.

(I. felv. 2. jel.)

Még más, a helyzetből eredő árnyalatok is növelik e különbséget. Az Iphigénia szerelme ellen atyja iránti szeretete küzd, s az engedelmesség, az egyetlen hősi érzelem e fiatal lényben, kinek csak arra van ereje, hogy magát feláldozza.

Junia is, mint Iphigénia, jogosúlt szerelemmel szeret. De Britannicus nem Achilles, nem a hatalmas, győzelmes király, a ki meg tudná védeni a kit szeret; hatalomtalan, őrizet alatt álló, fenyegetett fejedelmi sarj. Junia oly érzelmek alá rejti szerelmét, melyek legkevésbbé ijeszszék el Nérót; a Britannicus atyjának akarata iránti tiszteletből s Agrippina iránti engedelmességből szeret; a Britannicus iránti szánalomból tulajdonkép:

> Nincs senki, sorsában ki részt vegyen, csak én.
> S egyetlen öröme, mi véle nyomorát
> Olykor feledteti, ha érte sírni lát. *

A Bérénice szerelme először bizalommal teljes, azután nyugtalankodik s kétkedik. Egy perczig a gúny és harag torzítja el bájos arczát:

> Eredj, a felséges tanácshoz vissza hát,
> Kegyetlenségedért mely ím megtapsola. **

De kevésbbé fél attól, hogy Titusnak nem lesz neje, mint attól, hogy ne bírja szerelmét. Megnyugtatva Titus által, visszanyert bizalmában talál erőt, feláldozni magát. Boldogtalanúl, de szeretve távozik.

A Monime szerepében a szerelem talán még meghatóbb, mert erősebb ostromnak van kitéve. Mindig tar-

* *Britannicus.* (II. felv. 3. jel)
** *Bérénice.* (II. felv. 4. jel.)

tózkodó, mindig megbánva szavait, vagy félve tőlök, nem önmagáért, hanem vagy kötelessége vagy kedvese miatt; nyugtalan, izgatott, az őt környező jellemek és események hálói között, csak egy pillanatig látjuk őt nyugodtnak és bízónak, mikor kötelessége szólott s már nincs más koczkáztatni valója — mint élete. Ennyiben Monime corneille-i alak, s méltó nővére Paulinának, a kinek nemes nyelvét véljük hallani abban a jelenetben, mikor Monime nagyobb mint Mithridates, szemére veti ennek a cselfogásokat, melyekkel nyilatkozatát kicsalta belőle.

Csak te magad, uram, te vonál ki engem
Tartózkodásomból, akaratom ellen.
S ez átkos szerelem, melyet elfojtottam,
E tűz, mit eloltva véltem elhagyottan,
A melynek okától sorsom távol tarta:
Általad kicsalva ébredt öntudatra.
Bevallottam neked . . . súlyát viselnem kell . . .
— — — — — — — — — — — —
S maga a sír, uram, nem oly gyászos nekem,
Mint a férjnek ágya, ki így megalázott,
Gyöngeségemmel ily kegyetlenül játszott,
S örökös szégyenpirt kergete orczámba
Oly láng miatt, a mely nem neki volt szánva! *

Ime, az ilynemű nemes érzelmekben tetszett magának az öreg Corneille. De a mi következik, már egészen a Racine-é. Monime, miután erénye ki van elégítve, ismét nő- és szeretővé válik. Xiphares-re gondol, a kinek titkát elárulta.

S ha nem is veszítne mást, mint atyja szívét,
Meghalna bújában . . . . **

* *Mithridates* IV. felv 4. jel
** U. o.

Felséges szó, e gyöngéd eszmék, a szív ez igazságai sorában, melyekben Racine ép oly páratlan, mint minta nélküli.

Felesleges följegyezni, a jellemek és helyzetek e különbféleségе mennyi érzelmet fakaszt s fejt ki e gyöngéd és fogékony lelkekben, oly viszonyok közt, melyekben sem magok urai maradni, sem magokat oda engedni nem képesek. Örömünket is elrontanók, a mit olvasásán érzünk, ha igen nagyon elemezni akarnók; félnünk kellene, hogy szőrszálhasogatók leszünk, a hol csak éreznünk kell. Vannak dolgok, melyeknek a mesterségét nem szükség keresni s megérteni; ha nagyon apróra veszszük, hogy számot adjunk rólok, bájuk elröppen e fáradságban; s meg akarván győződni felőlük, a gyönyört veszítjük el, hogy megindulást érezzünk rajtok.

Megengedem, hogy e görög, zsidó, vagy római fiatal leányok a Racine darabjaiban, inkább a mi hazánkból valók mint a magokéból, inkább a XIV. Lajos kortársai mint a hősi Görögország, vagy a Cesarok Rómája korából valók. Van-e hiteles arczképe az Agamemnon valódi leányának, a történeti Bérénicének, * vagy Juniának, »a fiatal leányok legkedvesebbikének«, a mint Seneca nevezi, ** vagy a Plutarch Monime-jének, mely szeretetre méltóbb volna mint Racine e bájos alakjai, melyek oly szépek, mint eredetieik, kiktől ihlettettek, de eszesebbek! Ha a mi lányaink valóban így éreznek és beszélnek arra nagyon büszke vagyok, Francziaországért, mely, legna-

* »Titus visszaküldé őt Rómából, mind az ő, mind a maga akarata ellen.« — Berenicem statim ab urbe dimisit, invitus, invitam. Sveton. Titus. VII. fej. — Ebből áll a darab egész tartalma.

** »Festivissima omnium puellarum «

gyobb költői egyikének a fiatal leány legszebb eszményeit sugallta.

Mind a mellett sem tagadom, hogy egyes ízetlen részletek is fordúlnak elő. Ámbár a tizenhetedik század az a korszak, melyben a franczia társadalom a legtermészetesebb volt s az emberekben soha sem volt több önismeret mint akkor, mégis e páratlan korszak való érzelmeibe s egészséges nyelvébe oly valami vegyűlt, a mi az irodalomban ugyan az, mint az illemszabályok a szokásokban. Racine sem bírta megóvni attól legkedvesebb alkotásait sem. Szemére, fülére egyaránt élénk benyomást tett az a nemes udvariasság, melyet akkoriban a szerelem negélyezett. Némely helye e miatt hideggé válik. Lehet, hogy nem ezek tetszettek akkor a legkevésbbé; mert sokkal inkább hatnak ránk a beszéd és érzés azon kifejezésmódjai, melyekhez a divat szoktatott, mint azok a szépségek, melyek természetünk ama benső lényegéhez szólanak, melyen semmi divat sem képes változtatni. S a dráma-költőnek meg kell bocsátnunk azt a gyöngeséget, ha e részben a divatnak enged, vagy azt az önámítást, mely elhiteti vele, hogy az igaz, a mi a közönségnek tetszik. A szinpad sikere nem a meggondolás gyümölcse: el kell ragadni a lelkeket; s gyakran az uralkodó szellemiránynak való hízelgés által fogadtatja el egy kitünő költő azokat az igazságokat, melyek különben nem találtak volna útat a hallgatók lelkéhez.

De semmi sem avult el az anya-szerepekben, a mint azokat Racine megalkotta. Az anyai szeretet nem hódol semmi illemszabálynak, minden divat fölött áll. Az anyák minden országban s minden korban egykép szeretnek. A más szerelem erős szenvedély, de tartatlan; csupa vál-

tozó s múlandó dolgokból táplálkozik. Szinházak, kedvencz könyvek, naponként jól tartanak annak látványával; s bár mily gyermetegek legyenek egy fiatal szív első érzései, ritkaság, hogy ne csúszszék bele valami utánzás annak a kifejezés-módjába. Végre is a szerelem tele van tetszeni vágygyal, s mikép lehetne tetszeni némi mesterség nélkül?

E kénytelenségekből semmi sem nehezkedik az anyai szeretetre. Magasztos érzelem az, változástól és esélyektől ment; örök láng s a lélek, mely egyszer magába vette, élete fogytáig megtartja és táplálja s csak életével lehelli ki; oly szenvedély, mely inkább erényhez mint gyöngeséghez hasonlít, önmagában leli kielégítését s nem szorúl viszonzásra; családi vallás, s az irodalom és művészet, melyek szemeinket a másik szerelem képein legeltetik, az anyai szerelmet kegyelettel hagyják a házi tűzhely körében s nem igyekeznek képzelődésünket mulattatni vele. Ha a szinpadra lép, meg lehetünk győződve, hogy a költő nem divatképről vette hozzá a mintát; saját szíve sugallataiban kereste azt, anyai szívek bensőjében, a hol a képzeletnek nincs uralma.

Ebből a forrásból merítette Racine a szinpadi anyák két legszenvedelmesebb példányát, Andromache-t és Clytemnestra-t, az anyai érzés mélységében egymáshoz annyira hasonló, de az annak kifejezését módosító helyzet s jellem tekintetében oly különböző két személyét. Az Andromache szívében a fia iránti szeretet, a Hector iránt még folyvást élő szerelemmel vegyül; Clytemnestra, mint feleség közönyös, s nem sokára parázna is, Iphigénia iránti anyai gyöngédségével más szenvedélyeket egyesít, melyek szívében forrnak s a házi viszály indulatosságait.

Két másnemű szeretet, melyek önzetlenségük által az anyai szeretettel rokonosak, a gyámanya szeretete a Josabeth szerepében s a hazaszeretet Eszter-ben, szintoly igazsággal vannak festve, s nem kevésbbé élő alakokban személyesítve. Bennök minden maradandó, mert a divat nem adott hozzájok semmi múlékony alkatrészt. E két mű jellemében a közös vonás az istenben való bizalom. De Josabeth-nél kétely s nyugtalanság is vegyűl abba; nem lévén anyja Joásnak, belső ösztöne nem sugja meg neki, hogy gyámfia nem veszhet el. Eszter-ben lelkesedés van, a nagy ügy érdekében, melynek szenteli magát.

A nagyravágyás, a minőnek azt Racine a női szívben találta: a parancsolás hő vágya, nem nagy célokra, hanem hogy uralkodhassék s szabadon ereszthesse fékét. Ilyen az Agrippine és az Athalia nagyravágyása. Az egyik a kezeiből kisikló hatalmat igyekszik megtartani; a másik, a ki gyilkosság által lett királynévá, meg akarja tartani a bitorolt hatalmat. Nagyravágyásuk tárgya, látszólag bár különböző, lényegében ugyanaz. Uralkodni kivánnak csak az uralkodás kedvéért,* ellentmondás és akadály nélkül.

A palotákban, mint a legszerényebb tűzhelynél, ez a nagyravágyás mindenütt egyforma: uralkodni czél nélkül, de ellentmondás nélkül is. A nőknek több szükségök van az engedelmességre, mert kevésbbé tudnak parancsolni önmaguknak; s több szükségök szabadságra, mivel mozgékonyabbak. Ez a neme a nyugtalanságnak ösztökéli Agrippine-t és Athalie-t, egyiket a trón mellett,

* Néro mondja Agrippine-nek:
Ha nem parancsolhatsz, mindig panaszkodol.
(Britannicus.)

melyre bűnnel emelte fiát, másikat a trónon, melyre a királyi nemzetség vérfürdőjén át jutott. Nem látjuk, hogy valamely nagy eszmét követnének, vagy hogy ily eszme elérése czéljából szavaikat s tetteiket mérlegelnék. Kis okokból sajnálja egyik az uralmat s fél a másik azt elveszíteni; a férfias merészség mellett is, melylyel őket Racine felruházta, az erély mellett is, mely képesekké teszi oly bűnökre, melyekkel saját életünk koczkáztatása jár, és a politikai ügyesség vonásai mellett is, a női természet Agrippine-ben bizonyos gyerekes bosszúság által, az alig kivívott sikert ismét koczkáztató eszélytelenségek által s a még vissza sem szerzett hatalommal való visszaélés mohósága által árulja el magát; Athalie-ben pedig az álmokban hivés, a magukat arczán is elárulo babonás rettegések s a magát ellenségei kezébe adó meggondolatlanság által.

Jól tudom, hogy a Racine darabjában az Athalie álmai valósúlnak s bűnhödését az isten azzal is súlyosbítja, hogy álmában megláttatja vele a mélységet, e melybe taszítja; de azon szenvedélyei által taszítja oda, melyek a nőknek elveszik az eszét, oly országban, a hol az állam törvényei megadják nekik az uralkodás hatalmát, a nélkül, hogy erőt is adhatnának az azzal való élésre.

Női alkotásaiban, melyek a Racine szinköltészetében a legeredetiebbek, semmi sem megy túl az emberi korlátain. Erényeik nem múlják felül az elérhetőt, szenvedélyeik nem erősebbek, mint természetök. Nem oly különlegességei az emberi szívnek, minőket adomákban szoktak elhitetni akarni velünk; e jellemek a történeleméi s nem *emlékiratok*-ból valók; csak a költészet dicsfénye,

mely övedzi, s a szinpad, mely magasabbnak tűnteti föl, teszi őket rendkivüliekké. Minden mivelt szellemű néző bírájok lehet; mindenki, a kinek némi tapasztalása van az életben, találkozhatott eredetieikkel. Sokan fognak bennök egy-egy szeretett nőre, egy anya végtelen gyöngédségére, egy feleség uralkodás-vágyó szellemére ismerni.

Ebben áll a drámai költemény igazsága. Oly mély homályban élünk minmagunkat illetőleg, s oly égető szükségünk van az önismeretre, hogy kitűnőnek nevezzük a művészetet, mely megmondja nekünk kik vagyunk s kikkel élünk. S oly nagy az igazság varázsa a halandók fölött, hogy saját nyomorúságuk rajzának is tapsolni készek, s szinte megvigasztalódnak szenvedéseiken, mihelyt megtudják miért szenvednek. A szinpad igazsága mindig a magunkba térés alakjában nyilatkozik előttünk, legyen az kínos vagy kellemes, a szerint a mint a költő szava bennünk fájdalom vagy öröm visszhangját ébreszti. A ki a nélkül távozik egy szini előadásból, hogy szintúgy játszó személy lett légyen mint néző: az nem képes a nemes élvezetre. Ne mondjuk, hogy lealázza a művészetet, a ki tanitás czéljára használja föl; semmmi sincs magasztosabb a világon, mint a legegyszerűbb ember szive. S az emberből eredt művészet igényelheti-e, hogy magasabb legyen mint eredete? Maga az isten, a genézis könyvében, nem azért szólal-e meg emberi hangon, hogy magunkról beszéljen nekünk?

VIII.

A férfi-jellemek.

A férfi-jellemek a Racine szinműveiben, legnagyobb részint, alárendeltebbek a női jellemeknél. Agamemnon-t és Achilles-t *Iphigéniá*-ban, agyon nyomja homéri eredetieik fensége. Mithridates-t a szerelem — melyet neki Racine tulajdonít — lealázza. Corneille-nek szerencsésebb ösztöne volt, hogy Augustust nem tette szerelmessé, ámbár a szerelem még Augustus-ban sem lett volna valószinűtlen. Ha nagy emberek rajzában gondot kell fordítani valamire: bizonyára arra, hogy csak azokat az oldalaikat tűntessük föl, a melyeken nagyok. Augustus-ról azt óhajtjuk tudni: mi titkos gondolatokat, leküzdött nagyravágyást, fáradalmakat s elernyedést a hatalom iránti legnagyobb féltékenységben, rejtegetett lelkében; tudni óhajtjuk: milyen egy birodalom alapítója? Mithridatesnek a világ küzdelmét Róma ellen s a barbár szellemet a polgárisulás szelleme elleni harczban, kell személyesítenie. Racine gondoskodott is erről Mithridates híres beszédében gyermekeihez; de minél nagyobb az agg király, mikor vesztett harczairól s legyőzhetetlen reményeiről beszél: annál jobban lealacsonyítja magát a vén szerelmes féltékenysége s azon mesterkedések által, melyekkel meg akar győződni, ha csakugyan meg van-e csalva? Racine nagyon is jó példákat mutatott; ezúttal azonban épen hibájából tanúljuk meg, hogy a jellem egysége a legelső szinpadi igazság. Hiába vetik ez igazság ellen azt a másik, lélektani igazságot, hogy az emberi jellem vál-

tozó s különböző elemekből áll; ezt az embert hadd rajzolja nekünk a moralista. De a szinpadon, ha szeretjük az ellentétet a különböző szerepek közt, nem tűrjük meg azon egyben. Egy nagy jellemnek tulajdonított kicsinyesség nem igen ad üdvös gondolatokra alkalmat az emberi természet tökélytelensége felől; inkább kételyt támaszt bennünk az iránt, lehet-e egyazon ember egyszerre oly nagy s oly kicsiny. Már pedig a miben kétkedünk a szinpadon, az hidegen hagy: így Mithridates, bár vannak felséges jelenetei, hideg mű.

Az egész Racine-ban csak három férfi-szerep van oly hatalmas, mint női szerepei közül a legszebbek; Néro, kit a költő a történelemből vett át; Acomat, melyet egészen maga teremtett; s Joád, kinek alakjához a szent könyvek adták neki az erőteljes vázlatot.

Mit kivánunk szinműben a történelmi személytől? Hogy hírének feleljen meg bizonyos tekintetben. E részben annál követelőbbek vagyunk, minél híresebb az illető egyén; s ha maradt fenn róla arczkép, oly művész kezétől, minő Tacitus, megkivánjuk, hogy a drámában is maradjon hasonló magához, hogy oly élő legyen mint az arczkép s ne annak a másolata. Ezt a remeklést megtette Racine, a mint a Néro jellemét megteremtette. A *Britannicus* Nerójától szintúgy borzadunk mint a történelembelitől, de e borzalom sokkal hathatósabb s gyümölcsözőbb, mert támad, fokról-fokra növekszik s oktat is a mellett hogy borzaszt. A Racine Néroja előkészít a Tacitus Nérójára, s valószinűbbé teszi ezt.

Racine valamennyi alkotása közül talán ez a legmerészebb. A tragédia, rendesen, egészen készen veszi a hősöket, életök egy bizonyos szakában, mikor nem vál-

toznak többé. *Britannicus*-ban Néro próbálkozik a vétek gondolatával, inasévét tölti a zsarnokságnak, beleún az ártatlanságba, mely csak neveléséből ragadt rá; a vadállat érzi, hogy körmei vannak s csodálkozik magán, hogy még semmit sem tépett szét:

> Hagytam belépni őt lakosztályába s a
> Magaméba menék . . . .

mondja Juniáról, mintegy meglepetve attól, hogy nem tett rajta erőszakot. Egy nap, nehány óra alatt, haladékot nem szenvedő gyors cselekvényben jelöli meg Racine Néro minden lépését a bűn ösvényén: neveltetése utolsó fékeit lerázva, előttünk viszi őt addig az undok kegyetlenségig, mely szülő-gyilkossá teendi.

Acomat és Joád egészen a Racine alkotásai. A képzelet alkotásaitól is megkívánjuk, hogy valóság legyen bennök, éljenek mint a történelmi személyek s vannak-e élőbb hősök a történelemben mint Joád és Acomat? A dicsvágy, oly udvarban, melynek erkölcsei azt véres cselszövénynyé fokozták s a hol minden szándék végén az erőszakos halál van: íme Acomat. Joád ellenben: a hit és politika, a lelkesedés és a számítás, talán a gyámapa dicsvágya is, egyesülve a gyámfiu iránti szenvedélyes hűséggel. Néro történeti személy, a kiből Racine alakot teremtett, Acomat és Joád saját alkotásai kiket történeti személyekké tett.

Ugyan ez az igazság eleveníti darabjaiban a másodrangú férfi-szerepek legnagyobb részét is, minők: Pyrrhus, Orestes, Burrhus, Narcisse, Xipharés, Mathán, Abner. Halhatatlan élet lehe szállt e személyek mindegyikébe a Racine lelkéből. Pyrrhusban, a monda hőse alatt ráisme-

rek a fiatalság, kevélység, hatalom és bátorság által lelkesített fiatal fejedelemre. Kegyetlen mint nagylelkű, felbuzdulása szerint; hogy szenvedélyének elllenálljon, nincs sem erkölcsi érzéke, sem az a tapasztalása, melyből meggondolást merítsen. Az Orestes-re súlyosodó végzetesség: a szenvedély s amaz önmegvetés vegyűlete, mely merő csömörből viszen a bűnre. Burrhus a becsületes udvari ember, a ki egy fejedelmi ház sarját a magánélet erényeire neveli. Narcisse setét czinkosa a mások vétkeinek, hogy szabadon űzhesse a magáéit. A fejedelmi kegy által elszédített s bukásába sodort nagyravágyó: ez Mathán; a katona, a ki két úrnak szolgált s a másodiknak engedelmeskedik, hű maradva az elsőhöz: ez Abner. Lehet-e szeretetre méltóbb alak mint Xipharés, egy nagy ember fia. ki nem ismer szebbet mint csak a dicsőséget, hogy ily apának lehet a gyermeke s merő fiúi szeretetből beleadja magát Mithridates minden czélzatába s mint egy corneille-i hős feláldozza szenvedélyét a fiúi kötelességnek!

IX.

Mily fogalmat alkotott magának Racine a kitünő tragédiáról? — A cselekvény egyszerüsége.

Már a Corneille-ről szóló fejezetben jeleztem: mik voltak az ő első darabjai korában, a tragédia mintái. Két fajta volt: a régiek, kiknek terveit utánoztak; s a spanyol szinpad, újabb keletű, s népszerű is a spanyol nyelv csaknem átalános ismereténél fogva, s a divatnál

fogva is, mely mindent fölkapott, a mi Spanyolországból jött. Corneille csak középszerűen ismerte a görög szinirodalmat, jártas volt ellenben a spanyolban; utánozta azt franczia utánzói nyomán, mielőtt még az eredeti nyelven tanúlmányozta volna. E szinirodalom példáit követte, de mint lángeszü költő, a ki több újat ad példányaihoz, mint a mennyit tőlök kölcsönöz. Emlitettem minő fő jelen lehet megismerni e darabokban a spanyol példányok befolyását: azon t. i. hogy bennök a helyzetek szabják meg a jellemeket s gyakran nagyon is mesterkélt kifolyásai a szövevényes cselekvénynek.

Racine, akkor érkezve, mikor már a spanyol divat kezdette veszteni uralmát, s oly iskolában növekedve, a hol a régiséget tanúlmányozták, a görög szinpad példányai után indúlt. Kezében a tollal tanúlmányozta azokat; megjegyezte bennök, hogy majd fel is használja, úgy a szenvedély igazságait, mint azok legszebb világitásba helyezésének a művészetét. Ebből a tanúlmányból meritette a spanyol szinpad fogásaival legellentétesebb két elvét: a cselekvény egyszerűségét s a jellemek által előidézett helyzeteket.

Ez volt az élet elve a tragédiában. Minden egyéb csak részleges, helyi, adomaszerű s csak némelyek előtt és a vélemények különbségénél fogva igaz; míg az egy szerű cselekvény s a jellemekből folyó helyzetek mindenkinek igazak s mindenki által elfogadtatnak.

Racine a cselekvény ez egyszerűségében, mely annyira megegyezett a régiek izlésével,* mindjárt kezdettől fogva nem eljárási modort vagy mesterséget látott,

* Lásd a *Bérénice* előbeszédét.

mert hiszen az épen a mesterség hiánya, hanem a szinmű ugyanazonosságát az élettel.

A tragédiában minket, mint kitünő igazsággal jegyezte meg, a valószinűség kap meg. Ámde minő valószinűséggel lehet annak a három órai időnek a tartamába, a meddig egy dráma előadása tart, ha csak még a mulatságra is oly korlátolt képességünk határait áthágni nem akarja, annyi eseményt zsufolni össze, a mennyi hónapokat, talán éveket tölt be? A valódi lelemény oly tragikai cselekvény feltalálásában áll, mely a szinpadon sem veszen több időt igénybe mint a valóságban; abban áll, hogy a függöny a cselekvényre megérett személyek fölött gördüljön fel, kiket előéletük, érdekeik, szenvedélyeik, ellenállhatatlanúl hajtottak ugyan egy időben s ugyan egy helyre egy főszemély köré, a kitől mindnyájan függenek, mindeniket annak a szenvedélye tölti el, annak az iránya sodorja, hogy sem vissza nem térhet, sem el nem háríthatja a katastrofát, melyet amaz idézett elő, múltja s jelene által. S ez annyira maga az élet, hogy a mikor valamely tragikai eseményről beszélünk, végzetességnek nevezzük az okoknak és következményeknek, a jellemeknek és helyzeteknek azt a legyőzhetetlen lánczolatát, melynél fogva mindenki önként siet épen azon egyén elébe, a kit leginkább kellene kerülnie, s bele rohan sorsába, mely nem egyéb mint szenvedélye által elvakított akaratának a büntetése.

Ime, ezt látta az életben a régiek egyszerű s mély lángesze, ezt tanúlta el tőlök Racine, mint a hogy eltanúljuk az igazságot, mivel útunkban találjuk. Nem a maga képzeletében mint a spanyol költők, hanem a hagyományban és a történelemben keresett kész tragédiákat,

melyek egyszerű cselekvénynyel kinálkoztak neki, a mit a szenvedélyek romboló erejével, az érzelmek fejlődésével s a jellemeknek cselekvény általi festésével töltsön be. Ezért hallunk oly sokat számos vázlatairól s arról a sok tárgyról, melyeket megpróbált s ismét abba hagyott, mivel tárgyalásukhoz rendkivüli rugókra lett volna szüksége, s a tárgy fogyatékosságát mesterséggel kellett volna pótolni s alkotás helyett leleményekkel. Innen az a szokása is, hogy darabjait először prózában dolgozta ki, hogy kikerűlje a költő önámításait s a képzelet és a fül csiklandozását, mely könnyen megvesztegethette volna ítéletét. Meztelenül akarta látni művét, ékítmények nélkül, hogy világosabban láthassa tervét, s hogy a mesterség semmi fogása se rejtőzhessék a szép versek álczája alá.

Azért is szokta mondani, darabjai elkészítésében az utolsó fokozat megjelölésére: »már csak a verselés van hátra.« Mély értelmű szó, a melyet alig lehetett volna várni attól a költőtől, kiről azt tartják, hogy a legnagyobb gondot fordította verselésére.

Mit gondolna Racine, a ki egyedül a föltalálásra gondolt, azokról a magasztalásokról, melyekkel irályát elhalmozták? Szaván foghatjuk. Neki a verselés csak másodrangú munka volt: a fő a gondolat, a terv. Jellemeket találni, természetes s egymásnak ellentétes érdekekbe vonni be azokat, e küzdelemből valószinű helyzeteket származtatni s végre oly megoldást, mely mindenkit érdeme szerint jutalmaz és büntet; erre fordította Racine minden erejét. Ez a tervelő építőmester munkája, a kézműveséhez képest, a ki azt kiviszi.

A verseket magasztalva a Racine műveiben, olyasmit magasztalnak, a mire legkevesebbet adott. Hogy őt

igazán érdeme szerint becsülhessük, be kell zárni füleinket verseinek csábító varázsa előtt s a kivitel bája alatt a tervezet munkáját keresnünk, az alapot, a mit ő az épület legszilárdabb részének tekintett. Csak akkor ismerjük meg a Racine lángeszét s terveinek ereje jobban bámulatra ragad, mint verseinek szépsége.

Mondjam-e, a mi engem illet, hogy őt saját szava hitelére arról az oldalról akarván megítélni, a miben magának a legnagyobb művészi érdemet tulajdonította, néhány tragédiáját prózába írtam át, hogy jobban méltányolhassam szerkezetüket; s ez egyszerű szövegben még magasabb véleményt szültek bennem a Racine lángesze felől, mint verseinek legszebb zengzetei? Azt jelenti-e ez, hogy a versek, ily kisérlet után olvasva újra, veszítenek értékökből? Sőt annál szebbeknek találtam őket; de ahelyett, hogy a kezet bámulnám a mely írta, a szívet érzém, a mely sugallta; s az a racine-i összhang, melyet neki egyetlen érdemül szokás tulajdonítani, csak úgy tűnt föl előttem, mint egyetemes hatása az egybeillő sajátságok összeségének.

X.

Mit tartsunk a három egységről?

Ha Shakespeare-re gondolok, a ki a három egység híres szabályát nem ismerte; s Corneille-re, a ki többet beszélt rólok, mint a mennyire alkalmazta: bizonyára nem jő kedvem láncsát törni a három egység mellett. De ha *Polyeucte*-re gondolok, a hol Corneille legjobban

közelített hozzájok; s *Athalie*-re, mely azok legtökéletesb alkalmazása: azt kérdem magamtól, vajjon a három egység, egy merev tantétel címe alatt, nem a szinpad és az élet összhangzásának a legmagasabb foka-e? Nem, *Polyeucte* és *Athalie* után senkinek sincs joga e szabályokat csak a rhetorok és grammatikusok találmányának, — vagy mivel Aristotelestől szálltak reánk, — a költőkre egy bölcsész szeszélye által ráerőltetett törvénynek tartani.

Nem mondhatja többé senki, hogy azok a lángelme bilincsei, mert ime itt van tragikai szinköltészetünk két legszebb terméke, melyeken az az erőfeszítés, melybe kerültek, oly kevéssé vehető észre, mintha a szerzők, a nélkül hogy keresnék, úgy találták volna ezeket is, a költői műveknek halhatatlanságot adó többi igazságok között.

Világos, hogy oly tárgynál, a hol a cselekvény, a hely és az idő egysége a dolog természetében fekszik, ott nincs helye a kitéréseknek, egyetlen percz sem jut a közönség által kegyelt szinész üres szónoklására, sem a bizalmas mellékszemély henye feleselgetésére, sem az idő rosszúl használását palástoló hosszú magánbeszédekre; hogy ott, a hol a cselekvény gyorsan halad, a kivitel sem lankadhat meg; hogy ott, a hol minden érzés, minden gondolat egy lépéssel közelebb viszen a kifejléshez, a nyelv sem mondhat semmi feleslegest s nem válhatik bágyadttá.

E szabályok tehát nem csupa szinpadi hatások előidézésére czélzó s a végből önkényesen kitalált hiú fogások; sőt inkább annak a törvénynek az alkatrészei, mely a szinpadot egészen az élet mintájára alakítja.

Valamint a leghevesebb szenvedély nyelve egy szigoru következtetésre, majdnem iskolai syllogismusra vihető vissza: szintúgy minden, a jellemek, érvek és szenvedélyek küzdelme által előidézett tragikai eseményben, a lángész megtalálja a három egységet, nem mint okot, hanem mint következményt. Látni fogja, hogy az ilynemű eseménynek az a sajátsága, hogy egyszerre hozza mozgásba valamennyi személyt; hogy kezdettől fogva valamennyi a készülőben levő katastrófa uralma alatt áll; — ime a cselekvény egysége. S észre fogja venni: hogy keresik egymást, egymás nyomába hágnak, mig csak birokra nem mennek egymással; hogy nincs az a kőfal, mely őket a találkozásban meg tudná akadályozni; hogy a tragikai szenvedélyek, fölidézve egyszer, nem nyugosznak a végeredményig; ime a hely és idő egysége.

Szinköltészetünk legtökéletesebb tragédiájában, *Athalie*-ban, a három egység nem a legfőbb igazság-e, a többi igazság mellett s azok betetőzésére?

Corneille e hires szabályokat kissé nagyon is betüszerint vette. Régiségük, s a divat, mely e szabályokhoz is ragaszkodni tudott, valódi szentséggé tette azokat. Még azoknak a szőrszálhasogatásoknak is, a melyekkel Aristotelesnél körül vannak irva, még a terjedelem s mennyiség megszabott törvényeinek is, ugy hitte, eleget kell tennie. Csak látni kell, mily szerény önelégültséggel beszél darabjainak e szabályokhoz alkalmazkodó voltáról; lehetetlen valami kedvesebbet képzelni, mint azt a félénk tartózkodást, melylyel irgalmat kér azoknak az apró eltéréseknek, melyeket e részben megengedett magának. Többet foglalkozott e szabályok elvont törvényei-

vel, mint a mennyit a görög tragikusokat olvasta; s mivel az elvont szabályokba senki sem merülhet el büntetlenül: e nagy ember is eltévedt bennök. A mit irt rólok, nagyon hasonlít egy hittani vita-irathoz, melyben egy bölcselő a feltétlenül hangzó hitczikket összhangzásba igyekszik hozni az ellentmondó tényekkel. Sokszor érzi nyűgöket, de nem mer panaszkodni miatta; s ha lerázza magáról, jószándékával mentegeti magát.

Racine sehol sem szól a három egységről. Ő nem tekintette azokat a tragédiát megelőző törvényeknek, hanem csak következményeknek, a valóhoz való hasonlat fokozatainak, melyre az ó-kor költői példát adtak s széptan-irói elméletbe foglalták. Inkább a műveket tanulmányozta, mint a tanokat feszegette. Nem szabta költeményét e szabályokhoz, s nem igyekezett arra, hogy mit se áldozzon fel nekik tárgya természetéből; hanem erősen fontolgatva tárgyát s egyesítve abban minden valószínűséget, — önként találta meg az egységeket.

Corneille, első fellépésekor, a szellem ama hajlékonyságával, mely minden benyomásnak enged, a spanyol szinpadi mesterség által engedte irányoztatni magát. Később, a hires szabályok tekintélye megfélemlítette. Igyekezett összhangzásba hozni a mit csinált az elébe adott hitczikkekkel. E mesterkedésben még a darabjai viszonylagos értéke iránti érzékét is elvesztette. S így, miután a *Cid*-et, *Cinna*-t, *Horace*-t és *Polyeucte*-öt irta, a spanyol divat uralma alól szabadúlt lángelméje e felséges gyümölcseit, még szabadon az egységek nyűgeinek a divatától, — mit gondolnak önök, melyik darabját idézi, mint nem tudom micsoda szabály jó hatásának a bizonyságát? — Önökre bízom, kitalálni .... *Mélite*-t!

Minél többet ir Racine, annál jobban megközelíti a drámai költészet eszményét: a cselekvény egyszerüségét. A tervezés ereje által, melyet oly jól el tudott rejteni a kivitel könnyüsége alá, oda víve személyeit, a hova jellemeik, érdekeik s szenvedélyeik ellenállhatatlanúl sodorták, — önként bukkant, mondhatni, a három egység törvényére. Igy lőn, hogy a művészet utolsó erőfeszítése által, *Athalie*-t irta, szinpadunk legfőbb remekét, azt a darabot, mely leginkább megfelel a régiek szabályainak s mégis legmentebb a szinpad minden nyűgétől.

XI.

Athalie.

Az *Athalie* tárgya azok közé az egészen kész tragédiák közé tartozik, a milyeneket Racine keresett. Nem volt szükség semmit gondolnia hozzá, s a mi keveset a magáéból adott hozzá, oly bámulatosan össze van kötve azzal, a mit az ó-testamentom készen adott, mintha a költő csak azt pótolta volna helyre, a mit a szent történetiró esetleg elfelejtett. A lelemény itt abban állott: a szent történelem legtragikaibb eseményei egyikében megtalálni a Racine által követelt feltételeknek megfelelő tragédiát, mindazon valószinüségekkel, melyek a mesét valóvá teszik.

A szent könyvek ugyanazon város kebelében, királyi vérből származott s egymástól gyilkosság és gyülölet által elválasztott két családot állítanak Racine elé; diadalmas egyik s a trónon székel; a másik legyőzött,

de a nemzeti vallás hű megőrzője, a templom szentélyében rejtve a törvényes királyt; tűrik, mert gyöngének vélik. Racine azonnal felismerte, mi nyomatékos, mi ellenállhatatlan erejű van a bitorlás és a jog, a vallásosság és a bálványozás ez összeütközésében, nem is említve az ó-szövetség Bosszuálló istenét, a ki ugyanazt a szerepet játszsza Athaliában, mint a Végzet-isten a görög tragédiában.

A dráma tárgya: az Athalia gyanúja, élesítve egy álom által, melyet e királynő helyzete, erőszakos szelleme s véres emlékei valószinűvé tesznek. Ez álomban ő egy gyermek által tőrrel átszegezve látta magát; s a templomban e gyermeket ismeri föl Joásban. S most már azon van, hogy Joást kezére kerítse, vagy különben elveszítse.

Ez esemény hozza mozgásba s foglalja el a darab valamennyi személyét, mindeniket a maga jelleme, érdekei és szenvedélyei szerint. Athalia az erőszakos bitorlástól elválhatatlan nyugtalansággal, egy parancsolni vágyó asszony hevével, a veszély elől szemet húnyó vakmerőséggel lép föl. Joádban az Ur lelke, a Dávid elnyomott hite iránti buzgóság s — egyéb emberi indokok között — az alattvaló ragaszkodása királyához, a nagybátya szeretete unokaöcscséhez s az erős férfi részvéte egy a gyilkosoktól menekült gyermek iránt, s végre — mint már érintettem — a gyám dicsvágya s a főpapi és királyi hatalom között a hatalom fölötti vetélkedés dolgozik. A mellék személyeket, Joád és Athalia körül, szerepökkel arányban álló okok vonják bele a cselekvénybe: Mathánt a Joád elleni féltékeny irigység s egy hite-hagyó rossz lelkiismerete; Abnert néma hűsége a királyi vér iránt, melyhez a tényleges hatalom iránti katonai engedelmesség szelleme járul; Josabethet, az aggódó szeretet, melytől

ösztönözve, előbbre becsüli fogadott fiának biztosságát dicsőségénél; fiát Zakhariást gyönge kora, mely őt szorosan köti Joáshoz, s kegyes mulatozásaik közössége a szent helyben; Salomith-ot, Zakhariás e bájos nővérét, azok a gyöngéd gondoskodások, melyekben anyjával együtt, a rejtélyes gyermeket részeltette, a kit szeret, a nélkül, hogy ismerné.

Abban a perczben, a mint Athalia a templomba belép, mind e szíveket nyugtalanság ragadja meg, mely mindvégig nőttön-nő; sem béke, sem fegyverszünet nem lehetséges többé. Nem a költő mestersége vonja mind e személyeket ugyanazon cselekvénybe, ugyanazon órában; hanem a dolgok természete, a szent könyvek ama rettenetes végzetessége, mely a gonoszt a hadakozó és bosszúálló erős isten kezébe szolgáltatja.

Valódi varázslat alatt állunk, e szép verseket olvasva, melyeket Voltaire hatvan évig bámult, egész addig, míg eszébe nem jutott megharagudni *Athaliá*-ra, mivel keresztyén tárgy; de valódi bámulat ragad meg, ha a darabot e felséges ruhából kibontva, tervét, csomóját, jelenetezését, a személyek nyelvének jellemző s helyén való sajátságát — a cselelekvénynek helyre és időre vonatkozásában — veszszük szemügyre; egy szóval, ha a költő művészetét az élet valóságával vetjük össze. A belépő személy nem azért jő, hogy betöltse a távozó helyét; a cselekvény, amabban személyesülve, nem ejti el emezt, hanem követi, s míg azzal vagyunk elfoglalva, a mi a szinen történik, egyszersmind azon is aggódunk, a mi a szinfalak mögött készül. Senki sem távozik úgy, hogy a cselekvény ne követelné távozását, senki sem jő vissza váratlanúl s nem épen abban a perczben, a mikor vár-

juk; ahelyett, hogy a meglepetés hatását érezné, a néző mindig előérzetét látja valósulni.

A művészetet így vive mind közelebb az élethez, Racine elérte, hogy egészen összeolvasztotta a kettőt, s a régiek szabályait alkalmazva, felülmúlta őket. A mit tőlök vett át, mind azt tökéletesítette. A régiek adták neki a karokat, ő azokat szorosabban csatolta a cselekvényhez s személyes érzelmek által tudta egyénileg érdekeltekké tenni. Az ó-kori szinpadon a kar a tömeget képviseli, valamely névtelen agg vezeti s szól mindnyája nevében. *Athaliá*-ban a kar fiatal leányokból áll, kiket majd Josabeth, majd a kedves Salomith ragad magával s tesz érzelmei részesévé. Nem okoskodik hidegen a történtek fölött; szenved, fél, remél, része van a veszélyekben, fenyegetve van a katastrofa által. Enekei majd a reményeknek, majd a félelemnek vagy az imának adva kifejezést, folytatják a cselekvényt, s minden felvonást úgyszólva tovább szőnek a következő felvonásig.

Példáúl az első felvonás vége a Joád által Josabethnek tett félelmes leleplezések benyomása alatt hagyott. A kar, Salomith által vezetve, az isten nagyságát és jóságát zengi; annak legcsattanósb bizonyítványaira emlékeztet; és segítségére jő Joádnak, midőn megerősíti az Abner hitét s fölemeli a Josabeth bátorságát.

A második felvonásban Athalia jő, hogy Joást kikérdezze. A kar a gyermek szilárdságát, az Athalia gonoszságát, a Báal-imádók szentségtöréseit s a múlékony álmaiknak mihamar véget vetendő ébredésöket énekli. A cselekvény — hogy úgy mondjam — a dörgéssel közelgő felhőhöz hasonlóan halad.

A harmadik felvonásban Mathán követeli, adják ki neki Joást. Joád kiűzi őt a templomból. S még reszketve maga is az átok szavaitól, melyekkel ellenségét elhalmozta, elkezd jósolni. A leviták fegyverkeznek. S mit csinálnak a fiatal leányok? Megréműlnek e készülődéstől. Némelyök remél, némelyök síratja a Siont. A jóslat kétértelműsége bizonytalanságban hagyja őket; de az érzés, mely felül kerül bennök: az istenben bízó önmegadás.

Van-e főbb boldogság, mint a sziv nyugalma,
Mely Tégedet szeret?

A negyedik felvonásban Joást megkoronázzák. A főpap hadi sorba állítja a levitákat; Joást inti, hogy királyilag haljon meg. Athaliát várják. A kar a harczi hymnusba kezd; istent hívja segítségül; a harcz szelleme e kedves leánykákba költözött. Egyszerre a tyrusiak harsonái hallatszanak a templom körül. A gyönge karnak nincs helye a fegyverek közepett; Salomith, gyönge nővéreit a templom belsejébe vonja magával.

Fussunk, jerünk, vonúljunk vissza,
Biztos rejtekbe
Vár ott a szentek szente . . .

Ime, hogyan alkalmazkodott Racine, mint szerényen vallja, a régiek ízléséhez. Utánozta őket, nyomaikon járván; s felűlmúlta, szigorúbb engedelmességgel a valószinűség ama törvénye iránt, a melynek föltalálása dicsősége az övék.

Hogy Athaliában annál szembeötlőbbé tegye azt, Racine mellőzött minden mellék-eseményt, epizódot, magánbeszédet, a gyönge költők e segélyforrásait, melyek

olykor a lángelméket is csábítják. Még a bizalmas meghitteket is nélkülözni tudta. Az egyetlen *meghitt* az egész darabban Nábál; de Nábál sem felesleges személy, saját egyéni vonásai vannak. Nem szolgál sem Báalnak, sem az Izrael istenének; alárendelt tiszt létére az Athália udvarában, az eseményben olyasmit lát, a mit a maga hasznára fordíthat. A meghittek szerepei csak azért oly hidegek rendesen, mert a drámában nem magokért vannak; arra szolgálnak, hogy vagy magánbeszédektől kiméljék meg a főszemélyeket, vagy a valódi beszélgető helyét pótolják, mig az megérkeznék. Azokat a hézagokat töltik be, melyek tökélytelenségből maradtak a darabban. Nábál azonban szerepet játszik, s a nélkül, hogy annak fontosságát túlozni akarnók, nem helyes és élethű-e, hogy a hitehagyó Mathánnak egy közönyös hitetlen legyen a meghittje, a kit amannak sem nagyravágyása, sem lelki furdalásai nem csalhatnak meg.

Végre úgy látszik, hogy Racine mellőzve *Athália*-jában a szerelmet, ki akarta venni ezzel a tragédiát a legveszélyesebb szolgaságából. Azért tette-e ezt, hogy darabját ezzel illőbbé tegye a kegyes alkalomra, a melyre szánva volt? Vagy inkább azért, mert elmélkedései meggyőzték a szerelem rajzainak kikerülhetetlen múlékonysága felől? Legyen bármint, mikor darabot írt szerelem nélkül, megóvta azt a képzelet ama szeszélyeitől, melyek, mióta csak szinpadunk áll, oly sokszor tapsoltatták meg velünk a vélt szerelmet a széptevésben. S az idő, mely a szellem annyi emlékművét romba dönti, s lesodorja rólok mind azt, a mi nem márvány, csakugyan megkiméltе az *Athália* nemes épületét. A divat lemondott minden jogáról e remekművel szemben. Elég, hogy a

költőn, a ki lerázta magáról uralmát, bosszut állott azzal, hogy harmincz évig elzárta előle a szinpadot, * s egy perczig kétségbe ejtette őt sikerei iránt.

Szinpadunk összes remekei között egyik sem dicsekedhetik oly nagy mértékben azzal a páratlan szerencsével, hogy nem kevésbbé hat előadva, mint olvasva. A jelenetek drámaisága, a szin szépsége, a cselekvény által szükségesekké tett képletek, zene, melyen nem érzik semmi mesterkéltség, s mely szokásban levén a szent helyen, a hol a cselekvény foly, csak növeli a valószinüséget: íme, ennyit tett Racine a néző kedvéért. ** A mi az olvasót illeti, e versek tökélye, nyugodtan olvasva, a szinpad által nem szórakoztatott szemmel, bőven kárpótolja azokért a gyönyörökért, melyeket csak az érzékek utján lehet élveznie; s ha nem hallja a karok énekét, a lélek füleivel élvezi mégis mennyei strófáik összhangját. Talán azokra gondolt Racine, a kiket betegség, távolság, talán a szegénység is, akadályozhatna részt venniök a szellem e nemes ünnepeiben? Hány emberre nézve lehetett e remekmű az a kiválasztott kis könyvecske, melyről Horácz azt mondja, hogy tisztúlt lélekkel háromszor átolvasva, megenyhíti a lélek fájdalmait! ***

* *Athalie*-t csak 1720-ban adták elő.

** A kik Talmától látták a Joád szerepét egyikében azon előadásoknak, melyeknek pompáját maga rendezte, nem emlékeznek, hogy valaha láttak vagy képzeltek volna is nagyobbszerű szini előadást. Pedig az újabb idők Athaliája hiányzott azokban!

*** Epistolái I. k. I. 37.

XII.

A Racine nyelvéről s némely tévedésekről, melyekbe müveinek tökélye ejt.

A csodálat nem hagyott fenn semmi lényeges mondani valót a Racine nyelvéről. A változatosság, mely irályának legkitünőbb jelessége, az erő, ott a hol erő van helyén, a mérsékelt fény, az a kecs, az a finomság sőt lágyság, a hol a helyzet úgy kivánja, mind ez mi más, mint a drámai nyelv tökéletes összhangzata az élettel? A Racine nyelve személyeié. Ő azt eme szivek mélyéből vette, melyeket oly különböző szenvedélyek dúlnak, s melyek mig leginkább háborognak, legjobban is tudnak olvasni önmagukban. Mondták, hogy számtalan szóvonzatot teremtett, hogy a legmerészebb s mind a mellett a legbölcsebb újító volt hogy senki sem mert többet nála s különösen a kihagyásokban nagy mester volt. Jobban szeretném, ha arról dicsérnék, hogy mind erre nem is gondolt, hanem önkénytelenül találta meg a kifejezések mind e gazdagságát, nem keresve mást, mint az érzések igazságát.

Ez a változatosság, a jellemek és szenvedélyek különféleségének a kinyomata, kikerüli a figyelmét sok oly olvasónak, a ki nagyobb előszeretettel viseltetik az irály bizonyos különleges jelességei iránt, például az erő, vagy a képek gazdagsága iránt.

Ismertem érdemes embereket, kiket a Corneille iránti csodálat — a ki az erőteljességben hasonlíthatatlan — igaztalanokká tett Racine iránt. Hasonlítom őket azokhoz, kiket épen ellenkező s szintoly egyoldalú ízlés,

t. i. a nyelv tisztasága iránti, Corneille ellen ingerel, s majdnem bűnül tulajdonítják neki, hogy még valami tökélyesíteni valót hagyott fönn, s nem volt egyszerre Corneille is, Racine is. De ha igaztalanság Racine irányában, többre becsülni nála a Corneille erejét, még nagyobb igaztalanságot követnek el ellene azok, a kik túlságosan bámulják nyelve tisztaságát. Tisztán verselni, a Corneille idejében úttörés volt, a Racine korában csak a megtört út követése.

Azt hinni, hogy kellőleg méltányoltuk, ha a költők legdallamosabbikának nevezzük, nem kisebb méltatlanság. Kinek jut eszébe a dallamosság s összhangzat, mikor a Néro, Acomat, Athália, Phédra, Hermione szerepeit olvassa? Félek, hogy ez egy uralkodó jelesség szabadalmát csak azért adják meg Racine-nak oly készséggel, hogy a többit megtagadhassák tőle. A Racine dallamossága ép oly kevéssé lágyítja meg az erélyt kivánó érzelmek kifejezését, mint a Virgil szelídsége. De a két isteni költőnél az árnyalás oly helyes s az egész mű oly összhangzó, hogy az utolsó benyomás mindig bizonyos édesség, melyet — nem bánom, magasztaljanak, csak ne a többi rovására.

Az az édesség, vagy helyesebben szólva, az a teljesség ez, melyet oly nagy vidékek láttára érzünk, melyekben a természet minden ellentétet egyesített, elkezdve a sivár kősziklákon, melyek még a teremtés kezdetleges nyomait hordják magokon, a termékeny lapályokig, melyeket az ember munkája szüntelen új alakba öltöztet.

E magasrendű jelesség csakis a legkitünőbb lángelmék sajátja. Ne vonjunk párhuzamokat, hogy ne idézzünk vitákat elé; mondjunk csak annyit, hogy a

dallamosság és édesség ez érdeme valamennyi többi jelesség egyesülésének az eredménye s a mit ezeken, közelebbről tekintve, értünk: az a tökély maga. Ámde a tökélynek az a sajátsága, hogy némelyek nem veszik észre, mások meg nem tűrik meg. Amazok inkább szeretik az olyan lángelmét, mely nagy hibákat követ el, mert buktában közelebb jut hozzájok. Emezek meg a demokratia szellemét viszik át a művészetbe: szemökben a tökély már kiváltság, tekintély; tagadják. Szerencsére azonban a túlnyomólag nagyobb rész meglátja s imádja a tökélyt. A viták, melyeket előidéz, elmúlnak, ő megmarad; s az emberi szellem nagy marad mindaddig, mig nem veszti el érzékét iránta.

KILENCZEDIK FEJEZET.

I. A vígjáték a Corneille korában. Mit csinált ő abból. — *A hazug.* Mi teendő maradt még utána? — II. A vígjáték három faja Molière-nél. A csel-vígjáték. *A szeleverdi.* — III. A jellem- és erkölcs-vígjáték. *A férjek iskolája. A nők iskolája.* — IV. A felsőbb vígjáték. *A Mizantróp, Tartuffe. A tudós nők.* — Molière többi darabjai. — A Molière forrásai. — VI. Mi az oka, hogy a tizenhetedik század három nagy drámaírója közül Molière veszített legkevesebbet a szinpadon?

I.

A vígjáték a Corneille korában. — Mit csinált ő abból? A Hazug. — Mi teendő maradt még utána?

Hogy kellőleg méltányolhassuk a Molière lelemenyének rengeteg értékét, tudnunk kell, hol állott a tizenhetedik század közepe felé a vígjáték mint műfaj; mit tett Corneille e műfaj érdekében s mi teendő maradt még utána.

A tizenhatodik század végén, kettős utánzásból, a régiek s az újkori olaszok utánzásából, a vígjáték egy első kisérlete született meg, melyben a valódi erkölcsök rajza s a jellemek körvonalai, éji jelenetekben, átöltöz-

ködésekben, fölismerésekben, s sikamlósságokkal teljes párbeszédekben vesztek el. E kisérlet szerzője egy champagne-vidéki iró, Larivey Péter volt. A *Szellemek* vígjátékában egy fösvény jellemének meglehetősen ügyes vázlatával találkozunk, melynek egyes vonásait Molière sem szégyenlette volna magáénak vallani. * E darab s több hasonneműek után, egy újabb utánzás, a spanyol színpadé, szorítja ki a divatból az olasz bohózatot s ad létet a tragikomédiának (a víggal elegy komoly szinműnek) melyben Hardy után s az ő nyomdokain Theophile, Scudéry, Racan, Rotrou lépnek föl s közöttök Corneille is — mielőtt a *nagy* Corneille-é lett volna.

A mikor e nagy ember föllépett, három faja a drámai műveknek elevenítette a szinpadot: a tragédia, a régiek utánzata; a tragikomédia, mely a spanyolokat s a bohózat, mely az olasz modort utánozta. Némely darab *komédiának* is neveztetett. Tárgyaikat a tragikomédia cselszövénye szolgáltatta, kidolgozásuk a bohózaté volt.

Hogy a vígjátéknak csak emez első vázlatairól szóljunk, jellemek helyett helyzeteket találunk bennök; a természetes furcsa helyett a mesterkélt furcsát; egyének helyett bizonyos foglalkozások typusait: egy doktort, egy kapitányt, egy birót; a cselekvény valószinűsége helyett erővel azon való törekvést, hogy lehessen ellene leginkább véteni. Csupa lehetetlen találkozások, nevek összevétése, égből hullott nagylelkűségek, megbocsátás, a hol bosszúállást vártak, elrejtett fülkék a falakban, a szőnyegek mögött, s *félre*-beszélések, mint egyetlen eszköze a

* Olvassuk el, mikép ítél Larivey Péterről és művéről Sainte-Beuve úr, *A tizenhatodik század költészetének a történetében*.

szini hatásnak; durva keveréke a görög, latin, spanyol és olasz hagyományoknak; s hogy legyen valami Franczia-országból is: darabos gall elmésség, az egyetlen a mi mégis némi ízt adott e habaréknak.

A majd mindig ugyanazonos helyzetek, rendesen valami oly szerelem körül forognak, mely tiltottból jogosúlttá válik. Egy akármilyen lovag, s szintolyan fiatal szép hölgy, a darab hősei. Ne keresse senki azt az érdeket benne, mely egy jellem s egy szenvedély összeütközéséből ered; az egész dráma azokból a bonyodalmakból áll, melyek a két szerelmest egymástól elválasztják. A szeretők csak azon vannak, hogy különös események sorát s bonyolódását találjanak: ebből áll a lelemény. Ebbe aztán beledobják a hagyományos s mindig egy személyeket, a mesterkélt helyzetek bábjait. Semmi valószinűség az egészben. Még a házak épitése módja is képzelményes. A helyzetek e játékához átjárható falak kivántatnak, s mindenek fölött a vigyázat s őrködés ártatlan hiánya, a mi lehetővé tegye a személyek azon jövés-menését, mely annyira múlattatta a spanyol közönséget.

Ime, ezt tanulták el s kölcsönözték szinmű-iróink a spanyoloktól. Meghagyták nekik, a mit nem lehet átvenni; meghagyták Lope de Vega-nak a gazdag erét, s mind azt az igazságot, a mit egy szerencsés lángész akaratlan is kiszalaszt, közönsége s maga kedve ellenére. Nem is sejtették, s a legügyesebbekről szólok, hogy a vígjáték körülöttök, kezök ügyében, önmagokban van. A közönséget még senki sem figyelmeztette arra, hogy valódi mulatságot csak akkor találhat a szinházban, ha maga szolgál annak tárgyul, s magának kell a vígjátékot oda-

vinnie, ha ott akarja találni. S mégis, a spanyol utánzás mind e mesterkéltségén, a természetesség nem egy vonása csillan át s az a magas szépség, melyet a vígjáték a kor erkölcseinek rajzából volt merítendő, a napi furcsaságokra tett egyes csípős megjegyzésekben jelentkezik már. A bohózat — megvalljuk-e? — közelebb állott a természethez, mint a vígjáték; túlzott torzkép volt, de rá lehetett ismerni benne az eredetire. A sajátlag úgynevezett vígjáték merő elmés játék volt, melylyel mint gyermekek a bábalakokkal, azok mulatták magokat, a kik később a valódi vígjátéknak tárgyúl valának szolgálandók, mikor tudniillik megjő az a lángész, a ki a földszintet magát vigye a szinpadra s megteremtse ezzel a vígjátékot.

A Corneille első darabjaiban, melyekkel föllépett, kell keresni: mi volt a szinpad, s különösen a vígjáték, a *Cid* és *Cinna* Corneille-e előtt. A latin tragédia utánzása szülte *Médéá*-t; s spanyol tragikomédia utánzása szülte *Clitandre*-t; a vígjáték hat darabban próbálkozott, melyek közt *Mélite* volt a legelső s a legjobb. E művek egyike sem éri utól a Lope jobb műveit; de ahhoz mérve, a mit akkor Francziaországban írtak, mégis a legjobbak voltak a középszerűségben. Ha a drámairói lángész alig csillan fel bennök, a nagy versiró már teljes mértékben mutatkozik. E hideg, kúszált darabokban, melyekben a cselszövény mesterségesebb mint szellemes, s olvasva valódi szótalányok, a nyelvnek Corneille előtt ismeretlen ereje nyilatkozik. Egészen kiképzett irály, világosabb mint a benne levő gondolat, könnyen mozgó a terv tévegei s a véletlenek össze-vissza bonyolulatai között;

valami száraz, de eleven és erőteljes; szóval egy nagy költő, a ki kicsillan a Hardy utánzója mögűl.

Még két más jelenség engedte sejtetni a vígjátékot: a jó társaság — mint akkor mondották: a becsületes emberek — társalgási modora; s a durva póriasságok hiánya, minőkkel más szerzők mulatságosakká vélték tehetni együgyű elmeszüleményeiket. Corneille magasabbra tört, mint korában bármely más költő. Ha nem érheti is el egy hajítással a vígjáték magaslatát, már az is újítás, hogy a lángész szemérméből, vagy a hitványságok lenézéséből, eldobja magától a hatás akkoriban divatos eszközeit s igyekszik emelni a közönség ízlését, mielőtt remekműveket nyújtana neki. A közönség maga sem kivánt többet; bizonyítja a *Mélite* sikere, mely nem kevesebb tapsot aratott mint a *Cid* kilencz évvel utóbb s egy második szinjátszó csapat szervezését tette szükségessé. Bezzeg tapsoltak a Tircis ilyetén élczeinek a szerelmi házasságok ellen:

Szegény szerelmes, ki nem tudod (be szánlak!)
Akár mennyi bája legyen is a lánynak,
Hogy végkép bele únj, elég nőül venni,
Köteles gyönyörnek az értéke semmi,
S ha ezer közül is választád ki a nőt,
Hat hónap elég, hogy ki ne állhassad őt . . . .

De, feleli neki Éraste, mindenki átkozza e jármot s mégis mindenki belé megy:

A legcsélcsapabb is hányszor bele mászott!
Te magad is, ki a vad paripát játszod,
Megérjük még, hogy a házasságra gondolsz . . . .

Tircis így válaszol:

Meglehet, de ne hidd, hogy szép arczot veszek . . .
Vágyaimat tudom szabni érdekemhez,

S Doris, bármilyen rút, nekem kedvesebb lesz
Mint a szép de szegény Hippolyte s Aminta,
Minden szeplőért egy aranyat számítva.
Igy kell ám szeretni . . . .*

Ime a vígjáték nyelve már! még egy lépés s meg lesznek a jellemek s erkölcsök is; s a nyelv, már is oly biztos, komolyabb eszmékkel táplálva még jobban meg izmosodik s megtisztúl. E lépést Corneille csak félig tette meg. De ez is elég volt az ő dicsősége megalapítására s a következő lépés megkönnyítésére. A *Hazug* jóval előbb áll mint *Mélite* s már-már a *Férjek iskolá*-ját közelíti.

A Hazug.

Ismét a spanyol szinköltészet ébresztette Corneille-t lángesze öntudatára. Egy spanyol tragédia sugalmazta a *Cidet;* spanyol vígjáték adta az eszmét a *Hazug*-hoz. A Corneille lángeszében volt valami spanyolos. A görögök, a kiket csak később s felületesen ismert meg, nem hatottak rá oly erősen mint a spanyolok; a latinok közt pedig, a kiknek műveiben jártasabb volt, azokat szerette legjobban, a kik spanyol vérből eredtek: Lucanus-t s Senecát a tragikust, a kit a nagy Senecának nevezett.** E nagy embernek kiváló hajlama volt a szónokias hangra s átalában jobban hatott rá a fenséges mint az egyszerű. Azt képzelem, hogy nem ismert volna Herculesre, a Lysippos ama kis szobrocskájában, melyet Statius említ, s

* *Mélite* I. felv. 1. jel.
** *A Hazug* előbeszéde.

mely szemre oly picziny, — de a művész által reá nyomott isteni fenség bélyege által mégis oly nagy volt. **

Helyzetek, jellemek, kor-festés, társalgási nyelv, a vígjáték mind ez elemei megvannak a *Hazug*-ban; részök még csak vázlatilag, részök már tökélyre víve. Mind a mellett nem annyira mintája még, mint csak magasabb jelzése a valódi vígjátéknak.

A főszemély, a hazug, csak a cselvígjáték egyezményes alakjaival összehasonlítva mondható jellemnek. Oly hazugok nincsenek, a kik csak épen hazugok lennének. A hazugság szokása csak szennyes számítás az emberek megcsalására, vagy arra, hogy magunkat többnek mutassuk előttök, mint a mik valóban vagyunk. Tartuffe azért hazud, hogy tőrbe ejtse a hülye Orgont; gaz ember, a ki a hazugság fegyverével él. A Corneille hazugja sokszor minden szükség nélkül hazud, ott is a hol a hazugság nem mozdítja elő érdekeit; egy neme ez az elmebeli ferdeségnek, melyben a szív ártatlan.

Mikor az első felvonásban, Dorante úgy adja ki magát Clarice előtt, mint a németországi háborúból visszatérő hős: azt értem; hazugsága hasznára válhatik.

** Statius IV. könyve 4. sylva-jában lelkesedéssel szól e kis szoborról.

. . . Deus, ille deus; seseque videndum
Indulsit, Lysippe, tibi; parvusque videri
Sentirique ingens . . . .
(Isten volt, isten csakugyan! S engedte, Lysippe,
Őt annak látnod; kicsinek bár szemre, de nagynak
Szíved előtt . . .) — Statius a Kr. u. első század végén élt római költő. Epikus művein kivül *Sylvae* (Erdők) czímű lyrai tanköltemény maradt, öt könyvben. *Ford.*

Ismeretes, minden korból, mily hatása van a katonai egyenruhának s a hőstettek elbeszélésének a női képzeletre; * a hadjáratot végig harczolt katonát sokkal szívesebben hallgatják, mint a Poitiersből épen most érkezett tanulót. Hogy kibújhassék oly házasság alól, melyre apja szavát adta, eszébe jut azt mondani, hogy már házas s három hónap óta gyerekes apa is; ez, valamint a hálófülkében rajta kapott két szerelmesről szóló csinos mese is: mind érthető hazugságok, hasznot húz belőlök s belevágnak a cselekvénybe. De mire való a vízi ünnepély egész elbeszélése, meg az éji zene, s a lakoma leírása, egész ételsorával? Nem fogadom el mentségnek, a mivel inasa előtt igazolni akarja magát:

Igy teszek én túl a hazug mesélőkön.
S ha észreveszem, hogy olyki azt képzeli,
Hogy tán bámulatba tud engem ejteni,
Olyan mesét mondok viszonzásúl annak,
Hogy ő is elbámul s azonnal elhallgat. **

Annál inkább helyén kívüli amaz elbeszélés, mivel Clitander tárgy nélkül s érdektelenül hazud. Mire való az Alcippe-el való párbaj meséje is, a kit, úgymond, két

* Ilyenekkel nyerte meg Othello is a Desdemona szívét:

»Ezek felől szép Desdemona is
Szeretett volna hallani. De őt
A házi baj tartá gyakorta el;
Mit hogyha végzett, visszajött megint
S mohó fülekkel hallgatott reám.«

(Shakspere Othello 1. felv. 3 szin.)

** I. felv. 6. jel.

kardvágással átszúrt és földreterített, s a ki épen abban a pillanatban lép föl, mikor a hazug őt halálnak adta. *

Én ebben nem igazi hazugra, hanem a bohózatbeli hetvenkedő hősködőre ismerek, az *Illusion* Matamorejára, a ki megszalasztja a török szultánt s megállásra kényszeríti a napot.

A főszemély következetlenségei s az egész darab léhasága daczára, az akkori szinpadon uralkodó annyi lelemény-nélküli s a mellett rosszúl is írt haszontalan darabhoz mérve, a *Hazug* mégis vígjáték.

Az igazi vígjátékhoz, vagyis Molière-hez mérve, mégis találok egy jelenetet a *Hazug*-ban, melyet nem múlt felűl senki, még Molière sem. Ez az a jelenet, mikor a Dorante apja, bosszankodva fia csínyein, szemrehányásokkal halmozza el őt. Mintha csak a Terencz öreg Chrémes-ét hallanám francziául beszélni, a kit Corneille utólért, holott talán nem is olvasta:

Hát nemes ember vagy?.....

Annál szebb jelenet, mivel szükségkép foly a jellemből, s benne a *Hazug* elveszi hazugságai büntetését.

Épen azért nem is lep meg a Molière nemes vallomása, mikor azt mondja, hogy a *Hazug* példája nélkül, mindig csak cselvígjátékokat írt volna. A *Hazug* után a művészet számára nem volt visszalépés; s bár mily keveset haladott is előre, már elérte a jellem-vígjátékot. A szebb helyek irálya pedig oly kitűnő benne, hogy csak lángeszű költő tarthatta magát azon a magaslaton. A víg-

* A mire az inasa azt jegyzi meg:
A kiket ön megöl, jó húsba vannak ám.«
(IV. felv. 2. jel.)

játék atyja tehát Corneille, s páratlan dicsőség neki, hogy Molière maga megadta neki ezt a czímet.

A *Hazug* személyei nem annyira jellemek, mint szerepek; jellemeket kellett csinálni belőlök. A helyzetek benne többnyire önkényes lelemények; természetes fejleményeket kellett tenni helyökbe. Az erkölcsök kevésbbé francziák benne mint spanyolok; a franczia társadalom rajzával kellett azokat helyettesíteni. Végre a nyelvet, mely nem a személyek egyéni sajátja, mely csak az elmésségre néz s melyet az olasz szójátékok maradványa ront meg, az érzelmeiket és gondolataikat őszintén s egyszerűen kifejező emberek társaságával kellett helyettesíteni, a kik csak a magok elmésségével bírjanak; egy szóval — több szemlélet mint képzelet, több föltalálás, mint lelemény kellett; az kellett, hogy a közönségből vegyék a vígjátékban másolandó eredetiket.

Ezt tette Molière. Ötödik darabja, a *Férjek iskolája*, adta meg Francziaországnak a vígjátékot.

II.

A vígjáték három faja Molière-nél. — A csel-vígjáték. A Szeleverdi, Sganarelle, Versengő Szerelmesek, Pórul járt Negédesek.

Molière bohózaton kezdte. Két próbája maradt ránk e nemből: a *Bemázolt* és a *Röpülő orvos*. Élénk vázlatok, melyeket később újra fölvesz, s képekké alakítja. Az érett férfiu föltalálja sajátját az ifju kisérleteiben. Molière először csak a maga múlatságára irta darabjait.

A *Hazug*, melyet 1632-ben adtak elő, hívta létre a *Szeleverdit*,* mely tíz évvel később került szinre. A *Szeleverdi*-t a *Versenygő Szerelmesek*,** ezt a *Póruljárt Negédesek* *** követték, szintén felséges vázlat, melyből a *Tudós Nők* fejlettek ki utóbb. Azután jött *Sganarelle*. Mind a négy csel-vígjáték, még a Póruljárt Negédesek is, ámbár annak alapja egy kép a kor erkölcsrajzából.

E darabok személyei nem annyira jellemek, mint a színészek számára írt szerepek. Akkoriban ez volt a szokás; Molière, színész s iró levén egyszersmind, kénytelen volt azon kezdeni, hogy a szokásnak hódoljon. De lángész létére e szerepekbe annyit tett bele az emberből a mennyit csak tehetett s ez elég volt, hogy életet adjon nekik. A szerepen nevetünk s ráismerünk alatta a jellem egyszerű és erőteljes vázlatára.

Hasonlókép, természetes események helyett, melyekbe a személyeket szenvedélyeik vagy gyöngeségeik vinnék bele, többnyire mesterkélt esetlegekkel találkozunk, melyek csak a költő leleményei. *Sganarelle*-ben pl. az imádó és kedvese, Lélie és Célie, miért lesznek éppen a kellő időben s egymás után rosszúl? Csak azért, hogy Sganarelle, magához vihesse be Célie-t s ezzel azt a gyanút ébreszsze nejében, hogy hűtlen lett hozzá és

* Azt hiszem magyarosabb (s értelmesebb) alakja a szónak, mint *Szeleburdi*, (melynek etymonját nem tudom), a hogy Paulay Ede az *Etourdi*-t fordította. *Ford.*

** *Dépit amoureux*, tulajdonkép Szerelmi harag, sértődés, veszekedés. *Ford.*

*** A *Précieuse* szó, míveltségtörténeti franczia sajátság; fordíthatatlan egészben; lehetne mondani Kényeskedőnek; a darab czíme tulajdonkép A nevetséges(sé vált) Negédesek. *Ford.*

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

hogy a nő meg a Lélie ápolására sietvén azt a hitet támaszsza Sganarelle-ben, hogy csakugyan alapos oka van magát megcsalt férjnek tartani.

Az ily esetlegek csomója, a cselszövény, egészen valamely inas, egy Mascarille fejében van, a ki az olasz Harlequinek és Scapinek örököse, gazkópé, falánk, gyáva, szemtelen s minden zsebe rakva csínyekkel, a kit Molière, maga játszván e szerepeket, annyi szellemmel ruházott föl, hogy valódi eredetit csinált az utánzásból. Az úr bajba keveredik, zavarba jő, ügyetlensége minden perczben bonyodalomba sodorja: ki hozza helyre a hibát s indítja újra meg a különben bevégződendő darabot! Mascarille, ez a fő csínytevő, a kinek feje tele van olasz elődei összes cselfogásaival, s azon kivül azokkal, a miket Molière-től tanúlt.

E darabok érdeke a meglepetésben áll. Valamely talányt kell megoldani. Az olaszok, a kiket Molière utánzott, nem törődnek egyébbel, mint a csomó összekúszálásával, akár felelnek meg eszközeik belátó és hálás közönségük ízlésének, akár csak leleményük gyöngeségét takargatják a mese léha gazdagságával.

A hol minden érdek csak a meglepetés gyönyörében összpontosúl, a hatás csak durva nevetésben nyilatkozhatik. De a kaczaj oly megvetendő dolog-e? Szerencsés lángész, a ki azt föl tudja idézni! boldog néző, a ki nevetni tud a szinházban! A finom mosoly, a szellem nevetése, a mit a nevetségesnek finom kifejezése idéz elő, bizonyos szomorú utógondolatot, bizonyos keserű utóízt hagy hátra; a kaczaj, melyet nem kisér semmi elmélkedés, megvidítja a szívet s forgásba hozza a vért. A magából kiragadott lélek meglepetése az s olyan, mint

egy önkénytelen megrázkodás, mely vállainkról lerázza egy pillanatra az élet terheit. Egyébiránt a durva kaczaj úgy mint a finom mosoly: önkénytelen bevallása, hogy valamely igazság hatott ránk. Bensőleg nevetünk, ha a darab személye valamelyik ismerősünk s hangosan nevetünk a torzképén.

A mit a *Szeleverdi* előadásából hazaviszünk: annak a sajátságos ferdeségnek a képe, melybe annál jobban elmerül az ember, minél inkább fölteszi magában, hogy kerülje. A *Versenygő Szerelmesek*-ben mily bájoló rajzai a szeretők közt kilobbanó s gyors kibéküléssel végződő haragnak; múlékony féltékenykedéseiknek csupán a kigyógyulás gyönyöreért; és az önáltatás hatalmának a szerelmes lelken. *Sganarelle* láttára szégyeljük a féltékenységet a házastársak között; kevésbbé érzékenyekké tesz a látszat iránt s önbecs-érzetünkben megnyugtat. Végre a *Póruljárt Negédesek*, ha nem késztenek is arra, hogy leányaink kezéből minden könyvet kivegyünk, de megszerettetik velünk a nőben az egyszerűséget, a keresetlen bájt, a könnyedén hordott házi gondot, egyszóval az oly nőt, a ki hasznos tud lenni, a nélkül, hogy megszűnnék kellemes lenni. Oly atya, ki a *Negédesek* előadását végig nézte, e részben valami feltételt viszen haza magával.

E négy darab, bár egyrendűek a *Hazug*-gal, s ugyanazon műfajhoz tartoznak, mégis közelebb állanak már a jellemvígjátékhoz. A *Szeleverdi* szeretetreméltó alakja például, ámbár nem elég erős alkotás arra, hogy egy vígjáték egész bonyodalmát elbírhassa, mégis igazabb a *Hazug*-nál. Több szeleverdi van a világon, a ki csakis szeleverdi, mint a mennyi csupa hazug. Ez a hig-

velejű ifjoncz, a kit ügyetlensége szüntelen új bajba kever, magában már vígjáték. Képzeljünk valami komolyabb ferdeséget, valami bűnt, s ahhoz arányos büntetést, kész a jellem, kész az élet.

Az erkölcs-rajz is, Molière szinköltészetének e részében, igazabb mint a *Hazug*-ban. Hiába tette Corneille Párisba a színt; hiába beszélnek benne a diák-rétről, a bíbornok-palotáról (a mai Palais-Royal-ról) * — a párisiakat hiába keressük személyeiben. E személyek átalában semmiféle országból nem valók, csak képzeleti lények; s ha némi átalános emberi vonás van rajtok, Corneille nem ruházta fel őket bizonyos ország vagy bizonyos kor arczulatával. A nagy tragikusnak nem volt megfigyelő tehetsége az apróságokra. A történelem, az elmélkedés, a lángész elvonúlt munkája, föltárhatják a költő előtt a tragédia jellemeit és erkölcseit; de a vígjátékban, melynek a társadalom tükrének kell lenni, sem a lángész ereje, sem az irószoba munkája nem pótolhatja a közvetetlen megfigyelést. A vígjáték sokkal közelebb áll a festéshez, mint a tragédia; ennél a két művészetnél szemekre van szükség; az ember a festő előtt alakban s színekben, a vígjáték-költő előtt erkölcseiben jelentkezik.

* Az egész világon kastély nem ér oda,
Pompával, hová a bibornok-palota,
Maga egész város, oly csodaszép, mintha
Tündérkéztől volna csak oda állítva,
S azt hiszem, előtte ha bámulva állok,
Hogy lakói csupa istenek s királyok.

(II. felv. 4. jel.)

Vajjon beszélt-e ily nyelven egy 1653-beli poitiers-i polgár?

Mind a két művészetnek minta kell, a ki üljön neki. A *Sganarelle* Gorgibus-a, a ki oly emberhez akarja adni a leányát, kit ez nem szeret, a Molière korabeli polgár; a mi korunkbeli sem más. Nem ő maga nevet-e ott lenn, a földszint egyik sarkában, a saját előképe nevetségessé tételén?

Végre ezek a képzelet-szülte inasok, kik fokozatos utánzás útján származtak át Görögországból Franciaországba, az ó és új Itálián át, ama különcz jelmezekben, melyekre mindenik szerző képzelődése vetett valami új, tarka foltot: nem élnek-e? mert valószínüek. Ha fajuk kiveszett: ma is vannak gazdák, a kik feltámasztanák. Csak keresni kell bizonyos jó házakból való fiuk között, a kik oly gavallérosan tették magokat tönkre, a kik más vagyonából élnek, s mindig szaladóban vannak, vagy egy szép lány után vagy egy hitelező elől, bizonyosan megtalálnók Mascarille-t is, ki szintoly vásott mint gazdája, lator, hogy élhessen, mégis hű, nem ugyan önzetlen ragaszkodásból, hanem mert nincs egymáshoz szorosabban kapcsolt s hasonlóbb két ember, mint egy léhűtő úrfi s inasa.

Mit mondjunk e vígjátékok nyelvéről? Nem volt elég csak föntartani a *Hazug* nyelvének a színvonalát, melynek legszebb helyei inkább a tragédiai hanghoz közelítenek: a közélet nyelvét kellett teljesen megteremteni. E szilárd, szabatos, könnyű verselést, melyben még a körülirások sem látszanak csak a rím kedveért lenni, sőt inkább csak a szellemes fordulatokért, Molière ezt Corneille-től vette, mint közösen talált jószág felerészét, s aztán felöltöztette vele azt az egészséges párisi fran-

cziaságot, melyet az apja boltjában * tanúlt, a mint azt az ő szülő utczájában, a Saint-Honoré utczában beszélték. Ez a lángész írásmódja, nincs is más. Hogy valaki lángészszel írhasson a vígjátékban, arra az szükséges, hogy meg tudja figyelni eredeti mintáit s futtában ellesse és melegében papirosra tegye a mit mondanak. A költő joga e nyelvvel szemben csak arra terjed, hogy megtisztítsa a nyelvhibáktól. S nyelvünkön semmi sincs több lángészszel s remekebből írva, mint a Sganarelle-k és Gorgibus-ok e párbeszédei, melyek oly hatályosak közéletbeli annyi igazságaik által, s oly elmések és csipősek azokkal a párisi szólásmódokkal, melyekben Malherbe az igazi franczia nyelvet ismerte föl.

A *Szeleverdi*-ben, a *Versengő Szerelmesek*-ben, a *Póruljárt Negédesek*-ben és *Sganarelle*-ben egy lángeszű iró nyilatkozik; ez már tökéletes vígjáték a maga nemében: a szinpad egyik foka. Ha Molière itt megállott volna: eleget tett, hogy szinirodalmunk egyik legnagyobb neve legyen. De ő arra volt rendelve, hogy a legnagyobb legyen, a vígjáték három fajának, a szinpad három fokának ama bámulatos egymásutánja által, a melyekben húsz év alatt ** a maradandó vígjáték egész körét kimerítette.

* A Molière apja, mint tudjuk, udvari kárpitos s a király komornyikja volt. *Ford.*

** A *Szeleverdi* 1653-ban, *A képzelt beteg* 1673-ban készült.

III.

A jellem- és erkölcs-vígjáték. — A férjek iskolája. — A nők iskolája.

Második lépésével, ez óriás, a jellemvígjátékhoz jutott. Ez már új művészet: nézőkből személyekké lettünk. Szerepek helyett, melyek alól kikandikált az ember, ime az ember maga, pongyolában; az érdek most is a meglepetés gyönyöre, de már a meglepetés kimagyarázásának a gyönyöre is hozzájárul. A csel-vígjátékban, a szinfalak megől ki-kinyúlni láttuk a költő kezét, a mint zsinegen mozgatja személyeit; különböző hanghordozásukban az ő hangját hallottuk. A jellem-vígjátékban a költő eltűnik; a személyek nem az övéi többé, mindeniknek saját arcza, saját hangja van, csak szellemökön uralkodik. Egyszersmind, s mint utolsó igazságot, a vígjáték megtalálta erkölcsi tanulságát. Mindenki elveszi jelleme jutalmát vagy büntetését; de a büntetés nem tragikai, s a jutalom nem regényes; minden csak az élet utánzata, hol a helyes gondolkodás és jó cselekedet jutalma középszerű, s a hibákhoz csatolt büntetés soha sem elég kemény arra, hogy megjobbúljunk.

A Férjek iskolája.

A *Férjek iskolája*, mely 1661-ben került szinre, jelzi azt a nagy változást, mely a mesterkélt cselszövényből eredett helyzeteket, a helyzeteket előidéző jellemekkel

váltotta föl. Az élet igazsága lépett az egyezményes igazság helyébe.

A *Férjek iskolája* Sganarelle-jének a teremtése: az első ember teremtése a vígjátékban.

Ki ne ismerné Sganarelle-t? ki nem Sganarelle egy kissé maga is? Gyöngeségei: az önteltség, a makacsság, a rendszeresség, a különczség, az önzés, — melyikünkben nincsenek meg szintén? De az emberek nagy részénél jó tulajdonokkal vannak vegyítve, melyek helyreütik a hibákat, vagy gyakran eltakarják. Sganarelle merő silány ember. Egy szó kifejezi jellemét: *önző*.

Minden hibája önzésből ered. Makacs, rendszeres, formasághoz ragaszkodó, hogy ne kelljen semmit engednie másnak, a mi annyit tenne, mint a magáéból adni valamit; különcz, hogy ne kelljen alkalmazkodnia az illemhez; durva, hogy lerázhassa a míveltség feszélyét; önteltt, mert úgy szeretni magunkat mint Sganarelle csak akkor lehet, ha a magunk itéletét minden másénál többre tartjuk. A régi szokásokat negélyezi, csak hogy ne kelljen úgy tennie, mint mások tesznek; megtámadja az új szokásokat, csupa bosszúságból, hogy senki sincs az ő véleményén. Az önzésnek még a kegyetlensége is megvan benne; a nyereségen is csak akkor kap, ha másnak vesztesége az.

E képhez senki sem kiván hasonlítni s igaza van. Honnan mégis, hogy oly valónak találja mindenki? Annak tartanánk-e egy kivételes jellemet, egy adomai alakot? Nem. Mindnyájan ültünk ehhez e képhez. Csakhogy a legtöbbünkben épen csak annyi van a Sganarelle hibáiból, hogy elismerhessük a jellem igazságát s viszont annyi jó tulajdon, hogy jogunk legyen tapsolni annak, a

mint Molière megbünteti. Az igazság azt kivánta, hogy ne kimélje őt a költő. Hála istennek, nincs oly társadalom, a melyben oly önző, a milyen Sganarelle, büntetlen maradhatna.

Sganarelle az Izabella gyámja, kit neki a leány atyja végrendeletileg jegyzett el. Szereti is, a maga módja szerint a lányt, nőül akarja venni, meg lévén győződve, mint Scapin (a *Scapin csínyjei*-ben) hogy a házasságra elég, ha maga akarja. Egészen a maga kedve szerint akarta idomítani; nem tűr benne semmi oly hajlamot, melynek ő a magáét kellene hogy feláldozza; eltiltotta a báloktól, szalagoktól, még nővére Leonora ártatlan társalgásától is. Zár alatt tartja, nem féltékenységből, mert sokkal önteltebb, mintsem féltékeny lenne, — hanem csak rendszerből. Azt hiszi, hogy jól kezéhez növelte, mivel elszántnak látja, s hogy meg van nyugodva — mivel enged. Mikor a darab kezdődik, azon a ponton van, hogy nőül vegye. Terve sikerült, a leányt érettnek tartja magához; diadalmaskodik; s mivel nem volna megelégedve azzal, hogy igaza van, ha nem találna valakit, a kinek nincs igaza, az első jelenetben egészen agyon beszéli fivérét Ariste-ot, a ki engedékenységgel növelte Leonorát, a maga növelési rendszerének a felsőbbségével.

A Sganarelle két legjellemzőbb vonása az önteltség s a rosszlelkűség. E kettőben van az egész önzés. Majd önteltségéből, majd rosszlelkűségéből, de legtöbbször mind a két bűnből egyszerre, erednek azok a helyzetek, melyekben őt egymásután látjuk.

Izabella Valért szereti, s szeretné ezt tudtul adni neki. De mikép? Szoros zár alatt tartják, semmi módja közeledni a külvilággal, ha csak maga Sganarelle által

nem. Az Izabella növeltetése megtermette gyümölcseit: a gyámleány megtanúlta, hogy kell kizsákmányolni gyámja gyöngeségeit. Sganarelle önhitt: azt kell mondani neki, hogy őt szereti s megbízni, hogy vigye hírűl Valérnak, hogy őt nem szereti; rosszlelkű is, arról az oldalról fogják meg, mily öröme fog telni vetélytársa megalázásában.

A csel sikerül. Sganarelle megy hírűl vinni Valérnak elutasíttatását. De a szerelmesek hamar megértik az álczázott igazságokat. Valér megtudja, hogy szerettetik, s pedig Sganarelle-től tudja meg. Az első, ügyesen játszott csel.

De Izabella még attól tart, hogy Valér nem értette jól meg a dolgot. Annyit mondani neki, hogy gondol reá, még nem elég; mindent tudnia kell, és pedig levél által. El kell hitetni Sganarelle-el, hogy a levelet Valér írta s ő visszaküldi neki, felbontatlanúl; maga Sganarelle viszi el a levelet. E második küldetés egészen felfújja önhittségét s csiklándja rosszlelkűségét;

Mily gyönyör-árban úszdogál szívem! *

— kiált föl.

Valér azonban értesítve van, hogy szerettetik s Izabella nem kiván más férjet mint őt. Még csak az van hátra, hogy ezt az Izabella szép szájából is hallja. Ismét Sganarelle segíti elő összejövetelüket. Maga fogja kézen Valért s vezeti — mint elutasított imádót, Izabellához. Itt van az az elmés jelenet, melyben Izabella, nem nevezve sem Sganarelle-t, sem Valért, esedezve kéri azt, a kit szeret, hogy mentse meg attól, a kit ki nem állhat. Sganarelle, a ki szeretve hiszi s már férjnek képzeli ma-

* II. felv. 6 jelenet.

gát, kielégített hiúsága diadalmámorában csókra nyújtja kezét Izabellának:

Itt a kezem, puszizd meg .... *

oly találó szó, melynek párja csak az a másik, a mit Valére-hez intéz, mikor ez, elrejtve örömét elsiet, hogy Izabella elfogadására készüljön:

— Szegény fiú be szánom! búja oly nagy!
Jöjön s öleljen meg! — Lel mást maholnap! **

Ez az önzés felkiáltása, a maga teljességében. Sganarelle szívesen ad örömében, mikor csordúltig van. A gonosz embereket is ellágyítja a bor. Az ittasság Sganarelle-t is résztvevővé tette.

Estére érve, Izabella szökni készül a házból; a küszöbön Sganarelle-el találkozik. Hová megy ily későn? ilyent nem szokott tenni az oly fiatal leány, a ki oly helyesen utasítja el a széptevőket. Sganarelle-n kívül minden más gyanakodnék; ő nem gyanakszik, diadala sokkal újabb, gőze nem ment még ki a fejéből. Ha a Valér nyakában látná gyámleányát, nem hinne szemeinek; nem mondhatna neki olyan mesét ez, a mit teljes igazságnak ne venne. Szobáját, úgy mond, Leonorának akarta kölcsönözni, hogy ez annak az ablakából kedvesével társaloghasson. És Sganarelle elhiszi. Úgy van, valóban; s merő hiúságból hiszi s hiszi abból a kárörömből, hogy hibán kaphatta az Ariste növendékét.

Maga indúl, hogy kikergesse emezt abból a szobából, a hol nincsen; de Izabella elhiteti vele, hogy illen-

* II. felv. 14. jelenet.
** II. felv. 14. jelenet.

dőbb lesz, ha ő küldi el nővérét, míg Sganarelle félrevonúl, hogy ne növelje a szegény leány zavarát. Izabella a szobába megy; úgy tesz, mintha szemrehányásokat tenne nővérének, melyek ugyancsak csiklándják a Sganarelle fülét. Aztán kilép, hogy Valérhez menjen; Sganarelle kiséri, Leonorának vélve őt.

Molière-nek a megoldáshoz arra volt szüksége, hogy a darab valamennyi személyét, valószinűtlenség nélkül, Valérnél hozza össze. Erre is a Sganarelle jelleme szolgáltatja az alkalmas eszközt. Izabella nyomán kiment ő is a házból. Látja őt belépni Valérhez; s nem levén az az ember, a ki megelégedjék azzal, hogy jól megy a dolga, ha egyszersmind másnak a baja is nem járul ahoz, szalad Ariste-ot a becsületében esett sérelem felől értesíteni. — Gyámleányod Leonora, újságolja neki, a te szép nevelési rendszered gyönyörü gyümölcse, Valérnél van; az a bál, melyben te őt lenni véled, *Valér úrnál van ám!*

Most minden kisül; mindenki elveszi a maga jutalmát; és Sganarelle leverve, pellengérre állítva — de fájdalom meg nem javúlva — vonúl vissza!

Ime, mint vannak e remek műben a helyzetek, a jellemek ellenállhatatlan következményeiül állítva föl. Ezzel még keveset mondtam. Nemcsak hogy a jellemek idézik elő a helyzeteket, sőt új jellemeket is idéznek elő. Sganarelle valódi apja Izabellának; épen mint Arnolf a *Nők iskolájában*, bárgyuvá akarván növelni Ágnest, szellemessé teszi, a kiben több a leleményesség, szabadulni tőle, mint a féltékeny gyámban őt visszatartani. Sganarelle, Arnolf, Molière-nek arra is jogot adtak, hogy növendékeiket becstelen végre juttassa; mert az esztelen

túlszigornak természetes következménye, hogy kikapást szül. De vigjátékot akarván irni, Molière nem akarta azzal tenni erősebbé az igazságot, hogy szomoruvá tegye; a két fiatal leánynak becsületes ifjakat adott szeretőkül, a kik tisztelik is azt a kit szeretnek; s ez is az igazság egy bájos vonása, hogy e leányok, nevelőik daczára, megőrizték erkölcsi érzetöket, mely csalfaságukat ártatlanná teszi, a szemérem által, melyet nem lépnek át s a házasság által, mely követi.

A Nők iskolája.

Arnolf az előkelő Sganarelle. Ugyanazok a gyöngeségei vannak, mint a polgári rendű Sganarelle-nek; önző, rendszeres, makacs, hiu; de hibáihoz némi jó tulajdonok is vegyülnek: udvarias s nem képtelen valakinek jó szolgálatot tenni. Egyébiránt szellemes ember is, s több ügyességgel tud szép szint adni ferdeségeinek, mint Sganarelle; szellemessége viszont csak annál jobban tőrbe ejti. Azért is Molière, a ki Sganarelle-t egy szellemes lány által büntette meg, Arnolfot egy együgyü által játszatja ki.

A Nők iskolájában, valamint a *Férjek iskolájában,* minden helyzet a jellemekből foly. Arnolf rendszeres megvetéssel viseltetik a szellemes emberek iránt, elhiteti magával, hogy a férj csak akkor lehet biztosságban, ha ostoba neje van. A mely férj eszes nővel van megverve, nincs az a gúny, melylyel ő azt ne üldözné. Ez a gyöngeség arra viszi őt, hogy a bölcsőtől kezdve neveljen s idomítson nőt magának; kiskorában fogta fel egy szegény paraszt asszonytól, a ki nem birta tartani, s zárdában

neveltette, azzal az utasítással, hogy csináljanak ostobát belőle. A zárdából aztán egy a városon kivül eső házba helyezte el, a hol a leányka elzárva él, két cseléd felvigyázata alatt, kik szintoly együgyüek, mint maga. Innen akarja őt nőül venni magának.

Egy heti távollét elég, hogy ezt az egész szép tervet meghiusítsa. Arnolf visszaérkeztekor az együgyü Ágnes szerelmes; becsületes őrei már pénzt fogadtak el az imádótól.

Arnolf megijed előbb, elhatározza, hogyt véget vet a cselszövénynek. Hiusága, eszességében való önbizalma, csakhamar megnyugtatják; pedig épen ez válik vesztére.

Először is erkölcsi tanítással akar hatni Ágnesre. Ijesztő szinben festi le előtte a széptevőket, az ördög forró üstjeit; majd szemére veti eredetét, s a szegénységet, melyből kiemelte; azt hiszi megindíthatja, pedig az összehasonlítás által csak annál kedvesebbé teszi Ágnes előtt a Horace nyájaskodásai emlékét.

Egy kődarabot ad neki, melyet a leányka széptevőjére dobni igér; el is dobja a követ, de levelet göngyölít rá.

Arnolf belemelegszik a játékba. Mit! oly eszes emberen, mint ő, kifogna egy együgyü s egy szeleverdi! Abból ugyan semmi sem lesz. Bár hiusága, sőt szive is — mivel valóban szereti Ágnest — érzékenyen meg van sértve, elbizakodik ügyességében, tapasztaltságában:

Ah! ismerem jól a világot én!

Megvesztegeti saját cselédeit, hogy hivebbekké tegye. Horace-t a varga által, ki az utczasarkon lakik, kikém-

lelteti. Minden gyanus személyt eltávolít. Azt hiszi, hogy csak leveleit kell elfognia:

Talpon legyen, ha hirt vagy levelet
Akar a kópé becsempészni még! *

— s ime levele helyett, maga a kópé jut oda be.

Azt kell hinnünk, hogy az észnek kevés haszna van, mert Arnolf magától a kedvestől tudja meg minden szándékát s még sem akadályoz meg semmit. Értesül a két szerető által magok közt megbeszélt találkozásról, tudja annak az óráját is, semmit sem mulasztott el, hogy azt végzetessé tegye Horace-nak, még útját is állatja; de mig cselédei botokkal üldözik a kötélhágcsón fölmászó Horace-t, s Arnolf az Ágnes ablakából maga vezényli a csatát: a fiatal lány megszökik s Horace-hoz menekül.

Végre egy eset az Arnolf kezébe juttatja a leányt. Molière könnyen találhatott volna természetes eszközt, hogy azt még egyszer megszabadítsa üldözője kezeiből; de vagy mert a cselekvénynyel oly teljes öt felvonás kifárasztotta, vagy megesett a szive az Arnolf szenvedélyén, s talán saját szive valamely emlékére gondolt, — Molière a darabot erőszakosan oldja meg; Ágnessel atyát találtat egy Amerikából jövő emberben s eljegyzettjét abban, a kit szeret...

A jellemek által előidézett helyzetek e nagy haladása maga után vonta a többit is. Miután átlátta, mily erős hatások rejlenek a megfigyelt természetben, Molière nem szorult többé a csel-vigjátékra s ellehetett az egyez-

* IV. felv. 5. jel.

ményes alakok nélkül. A Mascarille-k helyett első vázlatát állította a családhoz tartozó cselédeknek, kiknek szavok van a becsületes polgár ügyeiben, s hűségöket nem egy szemtelenséggel fizettetik meg. *Tartuffe* Dorinája ezeknek a mintaképe. Lisette a *Férjek iskolájá*-ban s az a becsületes pár, a kikre Arnolf a maga Ágnesét bizta, első vázlatai e cselédeknek. A csel-vigjáték regényes erkölcsei helyet adnak az akkori nemzet valódi erkölcsei rajzának, melyek a vigjáték helyi szinezetét adják meg. Végre a nyelv, a helyett, hogy művészet volna, maga a személyek szájával nyilatkozó természet, azok neme, kora, jelleme, állása s szenvedélyei szerint.

Nincsenek itt többé a kedvencz szinészek, kiknek a szerző minden jó mondást a szájokba adott, a kik többet beszéltek, mint a mennyit a cselekvény szükségessé tett, a kik csúfolódtak másokkal és magokkal, kik mindig a költő szellemességét juttatták eszünkbe s bámulást költöttek az iránt, a ki őket fogalmazta. A jellem-vigjátékban, ha az emberek szellemesek, magok nem tudnak arról; s akkor nevettetnek meg, mikor ők legkevésbbé hiszik magokat nevetségesnek. Sodorva a cselekvény által, nincs idejök figyelni magokra, hogy mit beszélnek; ha beszélnek: vagy támadnak, vagy védekeznek; minden beszélgetés, melynek nincs más tárgya, mint tetszelegni a beszédben s saját becsünkről magas fogalmat támasztani abban, a kivel beszélünk, ki van zárva a vigjáték e fajából. A szerelme tárgyában fenyegetett féltékenynek, a rendszeres öntelt embernek, a ki minden tervét maga ellen látja fordúlni, a leánynak, a ki fél, hogy kedve ellen kényszerítik férjhez: nincs idejök elmésségöket fitogtatni; föladatuk csak érezni s erősen fejezni ki a mit éreznek.

A költőtől nem kivánunk szellemes embereket, a kik csak azért beszélnek, hogy beszéljenek; hanem őszinte embereket, a kik betöltsék az egész jellemet, melyet képviselnek; s ékesszólók legyenek, nem mondván egyebet, mint a mit mondaniok kell. E tekintetben a legcsekélyebb mellék-személynek is származására kell vallania. A lángész szülöttei levén, nekik is tisztán kell látniok saját eszméikben és soha sem szabad eltéveszteniök leghelyesebb kifejezését annak, a mit épen a kellő időben gondoltak.

Mind a mellett a jellem-vigjáték e remekeiben is vannak még némi maradványai a csel-vigjátéknak. *A nők iskolájának* a megoldása nem foly természetesen a jellemekből. E megoldást Horace már a darab elején jelzi, bizonyos Enrique-ről beszélve,

Ki gazdagon tért most haza,
Tizennégy év multán, Amerikából. *

A szinhely valószinütlenségei sem hiányoznak; sok olyat mondanak az utczán, a mit csak a ház belsejében lehet elmondani. A *félre*-szólások, melyek iránt a nagy *Corneille* élénk ellenszenvét nyilvánította,** még hemzsegnek bennök. Jobb szeretném némának Arnolfot, mig Ágnes elbeszéli neki a vén kerítőné cselszövényeit s a Horace látogatásait, mint hallani haragja hangos kitöréseit az Ágnes jelenlétében, kinek azonban semmit sem szabad hallania azokból. A magánbeszédek, ámbár inkább részei a cselekvénynek, mégis igen gyakoriak. *A nők*

* I. felv. 6. jel.
** A *Hazug* rostája (Examen du Menteur).

iskolájá-ban nyolcz magánbeszéd van; s ámbár mindenik egy-egy lépés a kifejlés felé, mégis lankadtnak kezdjük érezni az oly cselekvényt, mely a fő személyt oly gyakran hagyja egyedül a szinpadon. Eszébe sem jutna az embernek ezt számlálgatni, ha Molière nem mutatott volna jobb példát is: a minden ily segédeszközöktől teljesen ment vigjátékot; s az emberi szívet, egyedül indulatai kölönbsége s változatai által idézve elő a meglepetés, a megindulás, a nevetés gyönyörét, egyszóval mindazt, a mit a szinházban keresünk. Csakis Molière tett követelőkké Molière iránt.

IV.

A felsőbb vigáték. — A Mizantróp. — Tartuffe. — A Tudós nők.

A *felsőbb vigjáték* elnevezés nemcsak a kritika szótárából való, a közélet is elfogadta. Molière, megteremtve a dolgot magát, mindenkivel megértette a szót.

A *Férjek iskolája* s a *Nők iskolája* után mi kellet még a jellem- és erkölcs-vigjátékhoz, hogy felsőbb vigjátékká legyen?

Fontosabb s előkelőbb állású személyeket lehetett kivánni benne, kiknek ferdeségei súlyosb következményeket vonjanak magok után; magasabb szinvonalon álló erkölcsök rajzát lehetett kivánni.

Második fokon álló darabjaiban e nagy festő arczképei, mint oly festmények, melyeket távolról kell nézni, itt-ott mázolva vannak még. Félt, hogy a természet igaz-

sága nem lesz elég hatásos; néha túlterhelte a szinezést, hogy jobban tessék. A finomabb izlésü emberek azt szerették volna, hogy ne használjon sem túlmerész vonásokat, se fintort, sem vastag ecsetet, sem a divattól kölcsönzött s azzal együtt el is múlandó ékítményeket. Azt kivánták, hogy a vigjátékban minden érdek az emberi szív ama változatosságában gyökerezzék, melyben több szinpadi hatás rejlik, mint a mennyit a legtermékenyebb drámairók képzelete teremteni képes.

Azt akarták, hogy a költő, a polgári ferdeségek rajza helyett igazán ostorozzon; vagy valamely különczöt állítva pellengérre, vagy a féltékenyt téve nevetségessé, vagy aggodalomba ejtve a szerelmest, hogy elragadják tőle kedvesét, vagy hogy kedve elleni házasságra kényszerítik; valamely vétek rajzát követelték, mely félelmes és nevetséges legyen egyszerre, mely az egész társadalmat megbotránkoztassa, boldogtalanná tevén egy egész családot. A vigjáték ama hangjait akarták hallani, a melyeket Horácz említ,* melyek azt a szomorújáték szinvonaláig emelik a nélkül, hogy azzal összezavarnák.

Végre az emberi élet teljes képét kivánták, mellékesemények, szinpadi fogások s valószinűtlen bonyodalmak nélküli vigjátékban, melyben minden vagy természetes ok vagy kikerülhetetlen következmény legyen, s mely ne azt a durva nevetést idézze elő, bármily jól essék is, melyet a Scapin bohó csinyei költenek, hanem a szellem ama mosolyát, mely a lélek meghatottságából s a

* »Interdum vocem et comoedia tollit.«
(Olykor a vigjáték szintén följebb viszi hangját.)
Levél a Pizókhoz.

szép alakban előtüntetett komoly események látványának a gyönyöréből ered.

Sok jó izlésü ember, bár a *Férjek iskolájának* is tapsolt, a *Mizantrop*-ot és *Tartuffe*-öt követelte Molière-től. Boileau, a legkövetelőbb valamennyi közt, de a ki legjobban tudta, hogy Molière képes is a követelésnek megfelelni, élénken sürgette őt, kételyeket támasztván benne első alkotásai értéke felől, hogy kényszerítse őt felülmúlni magát. Molière maga is arra törekedett és pedig saját műveivel való nagyratörő elégületlenségből, mely az ily szabású szellemek sajátja, nem mintha semmire sem becsülné azokat, hanem mert jobbakat akart teremteni Mindamellett habozott. Ismerjük ellenállása megható indokát. Nem kell-e kenyeret adni szinészeinek? A jobban kidolgozott darabok nem kivánnak-e majd igen sok időt? A közönség fog-e bennök szintoly gyönyört találni, mint a léhább darabokban? S hogy végre is rászánta magát valami jobbat irni, mint a *Férjek iskolája*, köszönjük Boileaunak, a ki nem szünt meg ostromolni kételyeit s barátját az utókor nevében kényszerítette, melynek titkát, a csodák e századában, senki sem ismerte jobban nála. Négy év sem telt a *Nők iskolája* után s Molière megirta a *Mizantrop*-ot és *Tartuffe*-öt.

A Mizantrop.

Európa, úgymond Voltaire, a *Mizantrop*-ot a magasabb komikum remekművének tekinti. S pedig a magasabb komikum e remekműve nem vigjáték. A vigjátéknak mese kell; keresem a mesét a *Mizantrop*-ban, de csak mindennapi életbeli eseményeket találok. A tragédia

mestersége, Racine szerint, abban áll: valamit csinálni semmiből. Molière-től tanúlta. Im itt egy vigjáték, a vigjáték minden eszközei nélkül, képzelt alakok, meghittek, inasok nélkül, kivéve egy szék előbb tolása vagy egy levél behozása végett; Gros-René és Mascarille nélkül, magánbeszéd nélkül, szinpadi fogás nélkül. Hogyan? még házasság sincs a végén! S a cselszövény, e vékony fonál, mely emlékeztessen, hogy e szinpad az imént még bábjátékok szinpada volt? Az is hiányzik, ha csak némely Molière-magyarázók agyában nincs, a kik nem türik, hogy a vigjáték cselszövény nélkül legyen.

A *Mizantrop*-ot nem lehet elemezni; ép oly kevéssé lehet kimagyarázni szinpadi fogásokból, mint festészeti fogásokból nem lehet Rafael némely fejeit, melyek, az iskola kifejezése szerint, semmivel vannak csinálva. Ha a legügyesebb másoló visszaadja azok alakját, körrajzát, szinét: azt hiszi az eredetit adta nekünk; pedig csak álarczát birjuk; az élet ott maradt a falon, melyre egy könnyü kéz elmúlhatatlan eszmét nyomott.

Egy kaczér nő termében vagyunk, a ki nagyon keresett s annyira tetszik abban magának, hogy nem bánja, bár ki legyen hódolója. Szeretni képtelen, csak szeszélyből ad előséget az előtte egyaránt közönyösek egyike vagy másikának, s megbecsülni sem tudja azt, a kinek elsőséget adott. Az udvartól, vagy átalában jó társaságból valók járnak hozzá, nem szerelmesek, csak széptevők, vagy ha szerelmesek is, csak vetélkedési vágyból. A Célimène imádói közül csak egy igazán szerelmes: Alceste, egy durva becsületes ember, a kinek talán igaza van abban, hogy megveti az embereket, de hibázik abban, hogy ezt hangosan ki is mondja. A Célimène termeiben

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

többet beszélnek mint cselekesznek; mit is tehetnének, henye széptevők, egy kaczér körül? Mindenki a maga szellemessége vagy ferdesége szerint beszél. Az udvaronczok hizelegnek a nő gonosz hajlamának; elfogadja hizelgéseiket s gúnyt űz a hizelgőkből. Egy levél, a köznapi események legközönségesebbike, értésökre adja a széptevőknek, hogy ki vannak játszva, s Alceste-nek, hogy őt sem szerette a kaczér eléggé arra, hogy kigúnyolt széptevőit feláldozza érette. A Célimène termei egyszerre kiürülnek. Ez a megoldás.

A helyzetek sem rendkivüliebbek mint a mese. Vannak-e átalában helyzetek benne? Csak fejlődő jellemeket látok. Alceste-nek pöre van, ez megtörténhetik mindenkivel; de később lett volna pöre s kevesebb esélye lett volna, hogy azt elveszítse, ha nem vette volna makacsúl a fejébe, hogy az igazságszolgáltatásnak igazságosnak kell lennie. Párbaja is van, mert egy költőből azt a vallomást akarta kicsikarni, hogy verse rossz. A híres szonettjelenet, kétszeresen jellemből folyt: a mint bele sodortatik s a mint ketté vágja. Becsületes s őszinte igazmondó ember hirében áll s a költők minden időben kaptak az ily birálón, mert ilyentől a dicséret kétszeres értékü s mert azt hiszik megnyerik, ha tanácsot kérnek tőle. Oronte is szeretné megnyerni az Alceste jó véleményét, — ez a gyümölcse annak, hogy becsületes ember hirében áll; Alceste egyenesen kimondja, mit tart az Oronte szonettjéről: ebben áll gyöngéje.

Célimène bájoló; özvegy, fiatal, — természetes, hogy széptevők rajongják körül. De kaczér is; s hol az a kaczér, a kinek valami kellemetlenségbe keveredéssel ne kellene megfizetnie az ünnepeltetés gyönyörét? Már az

is büntetése, hogy nem meri elutasítani az oly széptevőket, a kiket megvet. Célimène nem tud egyben is megállapodni: nem természetes-e, hogy mindenki odahagyja? Szellemes, nagy hajlandósága van a csúfondárosságra, többnyire ő kerül felül a társalgásban; nincs-e rendén, hogy egyszer mások kerüljenek felül rajta? Arsinoén diadalmaskodik s ez helyes, mert a begyeskedő még rosszabb mint a kaczér; de egy igazság, melylyel őt Alceste sujtja le, megbünteti minden kaczér fogásaiért.

E darabban mindenki megkapja hibájához arányos büntetését. A széptevők a Célimène által rájok halmozott nevetségesség bélyegével mennek tova; a kaczér kezétől mindenik egy legyező-legyintést kap az arczára, mely nem javítja meg őket, de eléggé megbünteti a néző mulattatására. A begyes Arsinoé, a ki össze akarta őt veszíteni széptevőivel, hogy a zavarosban férjet halászhasson magának, férj nélkül marad s begyességének jutalma, hogy szemébe mondják, hogy az. S Alceste elveszi-e büntetését szinte? Nagyon is, némely kényes izlésüek szerint, a kik ebből szemrehányást is csináltak Molière-nek. Nézetem szerint azonban csak bűne mértékeig bűnhödik. Az egész darabon át zsörtölődik s a végén kemény rázkódtatást szenved; megérdemli. Mért kisebbíti becsületessége értékét azzal, hogy magát tartja egyedül becsületesnek? S ki tudja, vajjon abban, hogy mindent birál és ellenez, nincs-e egy jó adag uralkodás-vágy? Nicole megmondhatná.* De szerencsésen megszabadúl egy ka-

* Talán Nicole, *Az emberekkel békességben élés mesterségéről* szóló értekezésében épen Alceste-re is gondolt, mikor ama szép fejezetek egész sorát irta, arról, mily kimélettel tartozunk embertársaink gyöngéi iránt. V. ö. a mit fönnebb e munkáról mondottam II köt. V. fej

czérral való házasságtól s ezt a jutalmat meg is érdemelte. Sokkal jóravalóbb ember, hogysem őt Molière e szerencsétlenségtől meg ne kimélje. Csakhogy ő ennek csak később tud örülni, ha majd vissza fogta nyerni hidegvérét. Igy a bölcsek és az élet moráljának egyaránt elég van téve, mikor őt egy csekély hibáért múlékony kellemetlenséggel látjuk büntetve, erényeért pedig azzal jutalmazva, hogy a bizonyos rossztól menekül.

Világi helyzetök magaslatáról a *Mizantrop* személyei magasb szempontból látják a dolgokat; szavaiknak nagyobb a hatása, mint a polgári vigjáték személyeiének. Mívelt, a nagyvilágban képzett szellemek levén, finomabb érveket használnak úgy a támadásra, mint a védelemre. Sganarelle nem lát tovább a polgárias közjózanésznél; útszélen szedte föl a közéletbeli igazságokat s használja őket mások ellen, a nélkül, hogy a maga hasznára tudná — vagy eszébe is jutna fordítani. Arnolf, a ki már tanultabb, középúton jár a Sganarelle és az udvari emberek képzettsége között; nem sokkal lát tovább Sganarelle-nél, de jobban tudja fitogtatni tudományát. A *Mizantrop* személyeinek elég eszök van arra, hogy tisztán lássák azt, a mi másokat illet, de a legügyesebb érvekkel ámítják magokat arra nézve, a mi őket magokat érinti. Engem nem ámítanak el ez érvekkel s nevetem, hogy valaki annyi szellemmel keveri magát bajba.

Eszméik egyéni jellemvonások s átalános igazságok egyszersmind. Bár semmit sem mondanak, a mi nem foly helyzetökből, s nem is dicsekesznek részrehajlatlansággal, mikor a magok érdekében beszélnek, még sem tudják úgy védni a magok ügyét, minden szellemességök mel-

lett is, hogy egy-egy tapasztalati s általános igazságot el ne hullassanak, melynél fogva őket is megitélhetjük s magunkban és másokban is olvashatunk. Nem bölcselkedők, de gondolkodó emberek; vagy jobban mondva a szellemes emberek tapasztalása önként foly ajkaikról s könnyű alakban mélységet kölcsönöz eszméiknek.

Beszédeik a magok érdekével teljesen elfoglalt emberek s egyszersmind a legelfogulatlanabb moralisták beszédei. Kétségkívül ez teszi a *Mizantrop* olvasását oly vonzóvá; de talán ez teszi azt az eladásra egy kissé hideggé is. A szinpad cselekvényt kiván. S a *Mizantrop*ban, ámbár soha sem beszélnek igen sokat, mégis csak beszélve cselekesznek. A nézőknek nem kell igen sok anyagot adni a gondolkozásra. Molière maga mondta közönségéről: »Ezek az emberek soha sem tudnák megszokni a hang és az érzelmek folytonos emelkedettségét.« A vigjátékon nevetni szeretünk, az elmélkedés pedig nem ad alkalmat arra. Szép dolog a szellemet mosolyra birni, de szükség, hogy ez ne kerüljön megerőltetésébe, s hogy ne nyújtsunk neki igen sokat azokból az igazságokból, melyekbe nem merülhet el a nélkül, hogy el ne szomorodjék.

A Tartuffe.

Azért tetszik a szinpadon a *Tartuffe* inkább, a nélkül, hogy olvasva is kevésbbé tetszenék. Több benne az érdek, több a cselekvény, több a szenvedély. Egy kaczér terme helyett a szin egy becsületes ember házi tűzhelye, hová egy gazember tolakodik be. Minden meg van zavarva: az ártatlan mulatozások, a beszéd becsületes sza-

badsága, a család öröme s tervei, egy illetékes s mármár valósulásig jutott házasság; s nagymértékben van feszélyezve mindenki. Egyébiránt a vallási rajongásnak természete, hogy megkeményíti, szívtelenné s szenvedélyessé teszi azt, a kiben benne van s gyötri azt, a kit üldöz. Mily bomlásba hozza e házat, melyet két táborra oszt! A nagyanya ellenségévé lesz unokáinak, az apa leányának zsarnokává. Ime a szívtelen keménység, a Tartuffe által csapatainak adott intések gyümölcse. Viszont a másik oldalról sem védik puszta kézzel magokat. A legmérsékeltebb, a darab hőse, Cléante, szüntelen azon ponton van, hogy türelmét veszítse; Damis mindjárt az elején kitör; Dorine, mert igen hangosan kimondja, a mi szivén fekszik, minden pillanatban kiteszi magát a veszélynek, hogy elkergetik. Mindenki föl van indulva, s majdnem magánkivül; az egész ház ugy fel van háborodva, mintha vadállat tört volna be a küszöbön.

Ez a fölindulás, mely a *Tartuffe* minden jelenetét oly élénkké teszi, a Molière lelkéből ment át személyeibe. Ez az a darabja, a melybe legtöbb tüzet öntött. Vannak más hitvány emberek is szinmüveiben, s azokat sem kimélte; de hogy nem haragszik reájok, onnan tűnik ki, mert beéri azzal, hogy nevetségessé teszi. Nem volt oka félnie tőlök a világban s nem tiszteli meg őket azzal, hogy tűzbe jöjön, mikor lefesti. De a szenteskedőtől — Molière fél; vagy legalább irtózik. Nemes természetének a föllázadása ez, e vétek ellen, mely a legundokabb valamennyi közt, mivel valamennyinek eltakarására szolgál. A szenteskedőben megvan a mások minden gonoszsága s azonfelül még a magáé. Molière itt nem annyira mulattatni — mint óvakodásra akart inteni. Oly társada-

lomnak, a hol az őszinte hitbuzgalom iránti méltó tisztelet vágyat ébreszthet a gonoszokban, hogy álszenteskedés által igyekezzenek tekintélyt szerezni magoknak, tudnia kell: miről ismerhet reájok. S a *Tartuffe* nemcsak irodalmi remekmű, hanem, s különösen hazánkban, biztosíték és óvószer is. A vigjáték azonban azt követelte, hogy a darabban nevetséges elem is legyen; Molière ezt egészen a Tartuffe által elámítottak részére tartotta fönn; de, hogy óvószerét annál hatályosabbá tegye, e nevetségesség oly szégyenletes s gyülöletes is egyszersmind, hogy nemcsak hiuságunk, hanem lelkiismeretünk is ellene fordúl.

A Tudós nök.

A *Mizantrop* és a *Tartuffe* által eleget tett Molière a Boileau s a kényes közönség izlésének, melynek szintén Boileau volt a szószólója. De hat év múlva meg a *Tudós nöket* hozta szinpadra.

Ezzel ismét visszatért a mérsékelt vigjátékhoz, melynek a *Mizantrop* a mintája. Szövése ép oly könnyü s alakjai szintoly szilárdak. Feltüntetni a szellemeskedés hóbortjának a pusztításait egy tisztességes házban: ez a darab alapeszméje. Egy tudóskodó anya egy rossz poétához, a kibe bele bolondult, akarja nőül adni leányát; az apa azt akarja, hogy kedveséhez menjen, a kinek már oda is igérték; ebből áll a darab csomója. A rossz poéta pedig pénzvágyó, a ki nem a leányra, hanem a hozományra áhítozik; lerántják álarczát: ez a csomó megoldása.

Trissotin azok közé az emberek közé tartozik, a kik ostobák mindenben, kivéve saját érdeköket. Egy faja az irodalmi kis Tartuffe-öknek, a mi egyébiránt épen nem

ritka faj, az anya gyöngéjének hizeleg, hogy megnyerhesse a leányt s a leány által a hozományt. Mint Tartuffe, ő is felzavarja az egész házat; de ha van a kit elámít, ellenségei is vannak ám. Tartuffe-től abban különbözik, hogy önmagát ámítja első sorban s az ostobák amaz önbizalmával bir, mely

— magával oly elégedett, hogy
Önérdemére szüntelen mosolyg. *

A mikor Molière e darabját tervezte, az emberek a szép nyelv bolondjai voltak. Voltak nemes és voltak pórias kifejezések. A kor egyik legszebb becsvágyának volt ez a túlsága, t. i. a nyelv tökélyesbítésének. Sok aszszony is elveszítette ebben a természetességét. A helyett, hogy öntudatlanúl palléroznák a nyelvet, mint a kedves Henriette teszi, elevenen s finoman érezve s úgy beszélve, a mint éreznek: csak arra ügyeltek, hogy Vaugelas ellen ne vétsenek. A kór, mely előbb csak az udvart bántotta, elragadt a polgárságra is. Hogy »szinvonalon« maradhassanak, a nők elhanyagolták háztartásukat Sok pecsenye megégett e miatt, mint a jámbor Chrysale mondja, és sok levest elsóztak. Molière pártjokra kél az oly leányoknak, kiket anyáik elhanyagoltak, mint Henriette-t; az oly férjeknek, kiknek a kabátjaik kifeslettek s gallérjaik ferdén vannak felkötve, mint Chrysale-nak; s az oly szolgálóknak, a kiket mint Marist, azért csaptak el, mert makacsúl máskép beszélnek francziául, mint Vaugelas parancsolja.

A mi nevetségességgel a tudákosság a nőket megbélyegzi vagy egyéb gyöngeségeiket növeli, Molière majd

* I. felv. jel. (Arany László fordítása.)

egy jámbor becsületes polgár egyszerű józaneszét, majd egy tiszta szivü s a divat által meg nem vesztegetett izlésű leány természetességét állítja azzal szembe. Philaminte-tal, a kit a tudákosság ridegebbé, uralkodni vágyóbbá, zsörtölődőbbé tesz, mint különben volt; a regényes hajlamu Bélise-zel, a ki az életet a Scudéry kisasszony Cléliájából tanulta s azt hiszi, hogy minden férfi szerelmes belé; Armande-dal, a ki meg azzal ámítja magát, hogy magától is, másoktól is titkolja, hogy szeret, mivel szeretni nem szellemes dolog s a ki e ferdeségeért féltékenységével bünhödik: Chrysale-t és Henriette-t állítja szembe, e bámulandó s még Molière-nél is páratlan alakot.

Oly férjek, mint Chrysale, mindennap, a polgári üzletek minden körében találhatók. Gyöngéje abban áll, hogy fél nejétől s azt képzeli, hogy nem fél tőle. Mindig enged, s azt hiszi, azt teszi, a mit maga akar. Fenhangon húnyászkodik meg, hogy elhitethesse, magával, hogy ő parancsol. Haragja Armande leánya ellen, a kinek a hátán szeretné összetörni a feleségét, ha nem volna olyan jó ember; elhatározása, ellentállani Philaminte-nak mikor ez távol van; első, erélyes kitörése, mikor szemben áll vele; az erő, melyet közönséges józan eszéből, s a ferde irány ellen önkénytelenül tiltakozó egyenes lelkéből merít; aztán rendre, a mint Philaminte fölemeli a szavát, fokonként lankadó erélye s a józanész által elfoglalt térről lassanként hátráló jelleme; a férj, a ki abban a hitben enged, hogy csak alkuszik: mind ez az életnek mélyen megfigyelt s a legfinomabb vidámsággal rajzolt valósága. A mint Henriette-t, kedvesebbik leányát

s Clitandert, a mint kezét gyöngéden tartja kezében, meglátja, így kiált föl:

Oh mennyi szép öröm!
Szívemben újra kél minden gyönyör;
Öreg napom most újra földerül
S eszembe jut sok ifjui szerelmem! *

Soha atyai szívből szebb szók nem áradtak. De ne bízzunk bennök. Az apa mindjárt nem támogatja a férjet, s nagy szerencse Henriette-re, hogy nagybátyja Ariste módot talál gyűlöletessé tenni Trissotint még Philaminte előtt is, leálczázván a tudós burka alatt a gazembert.

Mily bájoló alak ez a kedves Henriette! Sem az Ágnes együgyűsége — mely tudatlanságból ered, — sem az az ál-együgyűség nincs benne, mely alá a tiltott ismeret rejtőzik. Ő szellemes lány, a ki a maga természetességében épen szülőinek a ferdeségei által képezte ki s erősítette meg magát. A nagyvilági nő hangján beszél, de oly őszinteséggel, mely azt bizonyítja, hogy annak a titkát tiszta szívében s egyenes lelkében találta meg. Nem a Célimène gúnyoros szellemessége ez, melyben az önzés az uralkodó, s mely másokat saját hiusága játékszereül szeret felhasználni; de Henriette szintoly józan, minden önámítás nélkül, mint Célimène. Gyöngéd, regényesség nélkül; szivét helyes érzéke vezérli; ha Clitander elragadtatással szól neki szerelméről, ő visszavezérli a valóhoz:

A szerelem, midőn átszelleműl,
Őszintén mondja ezt; hanem kerüljük
A majd kiábrándító gondokat! **

* III. felv. 9. jel. (Arany L. fordítása.)
** V. felv. 5. jel. (Arany L. fordítása.)

Szülőinek tisztelő s engedelmes leánya, azért nem vak gyöngeségeik iránt; s mikor boldogsága áll a koczkán, szelid de erős kézzel tudja védni magát. Én nem félek beszédei becsületes szabadságától; oly leánynak, ki így föltárja gondolatait, nincs mit rejtegessen; s ha a Chrysale helyében volnék, sokkal jobban aggódnám Armande miatt, ki a férjhezmenetel egyszerű említésére is elpirúl, mint Henriette miatt, ki arra becsülettel vágyik s szerelmet csak oly házasságban lát, melyben a szív az ész helyeslésével találkozik.

Igaztalanok lennénk a Molière dicsősége iránt, ha azt három csel-vigjátékra, két polgári jellem-vigjátékra s a felsőbb vigjáték három remekére szorítanók. Egyetlen kihagyni való lap sincs azokban az ünnepélyes alkalmakra írt kis darabokban; a *Fösvény*-ben, e prózai remekében; *Amphytryon*-ban, mely úgy van írva, mint a *Férjek iskolája;* e rögtönzeteiben annak az embernek, a ki házi bajai s szinigazgatói gondjai mellett, egy évben volt képes írni *Tartuffe*-öt a *Szicziliai*-val; a *Mizantrop*-ot a *Botcsinálta doktor*-ral; a nagy darabot a kis darabbal. Komikai erőt önt még a tánczos vigjátékokba (comédies-ballets), férfias bájt még magokba a balletekbe is, a legfinomabb sót még bohóskodásaiba is, melyek mindig valamely mély igazságnak a hordozói. Kimeríthetetlen lángész, az egész világnak eleget tudott tenni, példátlan bőkezűséggel, egyaránt írva az udvarnak s a városnak, azoknak, a kik a szinházi mulatságból hasznot tudnak meriteni s azoknak, a kik csak mulatni akarnak; bohóságokat a tömegnek, remekműveket a szigorú ízlésű művelteknek s a magához hasonló lángelméknek; írva a jelennek és a jövendőnek, Franciaországnak és a világ-

nak. Szinirodalmunkban a legnagyobb név, termékenysége s a lángész azon teljessége által, mely neki kizárólagos sajátja, mely kezdet és hanyatlás nélkül való s ugyanazzal a lélekkel elevenítette meg első vázlatait, melyekben művészete próbálkozott s a halhatatlan képeket, melyekben a tökély tetőpontját érte el.

V.

A Molière forrásai.

Két fő-forrásból merítette Molière minden darabját; először saját életéből, melyben majdnem valamennyi társadalmi helyzetet megízlelt s melybe mindenféle jellemből olvadt valami kevés; és tanultságából, mely neki mind azt birtokába adta, a mi művészetében előtte történt.

Molière-re, még a maga korában is, ráismertek a *Férjek iskolája* Ariste-jában, ez érettkorú férfiban, a ki — épen mint ő — tizenhatéves leányt akar elvenni, a ki oly gyöngéd és türelmes, mint ő, egy kissé aggódó természetű; tanulmányozza magát, mint ő, hogy tetszeni tudjon annak, a kit szeret, kielégíthesse ártatlan vágyait, s engedékenységgel és bizalommal nyerhesse meg szívét; s hizelegve magának, mint ő, azzal, hogy gyöngéd gondja és jótéteményei megifjítják majd a kedves szemeiben. E darabot 1660-ban adták először; Béjart Armande, a kit Molière nőül venni készült, játszta benne a Leonora szerepét s Molière a derék Ariste-ét öltötte magára, hogy neki abban a legszívrehatóbb vallomásokat s igéreteket

tehesse. Egy évvel később a *Kelletlenek* * Climène-jének a szájába a féltékenység erős védelmét adta, igazolni akarván ezzel saját hajlamát arra, vagy talán, mint becsületes ember, jellemének hibáival is meg akarván ismertetni e fiatal leányt, a kit Ariste-ban csak szép oldalaival ismertetett meg. Később mikor már megnősült s szerencsétlen lett, de nem veszítette el reményét, hogy nejét még visszatérítheti, e czélra az Elmira szerepét használta föl a *Tartuffe*-ben, hogy megindítsa őt egy erényét védő becsületes nő képe által.

A *Mizantrop* Alceste-je, ha nem is egészen Molière, nem valószinű-e, hogy már megcsalva, de még mindig szerelmes s bocsánatra kész szívével, Alceste-ben saját fellobbanásait s engedékenységét akarta festeni? Béjart Armande nem hasonlított-e nagyon is Célimène-hez, hogy amannak a férje átérezhesse mind azt, a mit ennek a kedvese érezhetett? Mind e jelenetek igazsága, a melyekben Molière, egy akkori kifejezés szerint, egész házi életét tárta föl, abból a hasonlóságból ered, saját és személyei helyzete között, melyet a becsületes ember szemérem-érzete s a lángelme elfogulatlansága csak alig leplezett. Azért is nincs semmi regényes, a szerelem érzéseinek ez erős és bájos rajzaiban; semmi légből kapott, sem a divatos széptevési minták után készült; egyetlen vonás sincs, mely mindenkire s minden korban ne találna. Molière nemcsak föltárja előttünk szíve mélyét; hanem válogat családásai és szenvedései közt s csak azt láttatja velünk, a

* Igy van fordítva a »Les Facheux« a Kisfaludy-Társaság Molière-jében. Részemről jobb szeretném *Alkalmatlanok*-nak, vagy ha ez ellen is azt vetik, mint én a *Kelletlenek* ellen, hogy kétértelmű szó, *Alkalmatlankodók*-nak nevezni. *Ford.*

mi az igazságra nézve fontos s a művészet méltóságával összefér.

Alceste ő volt; nem volt-e néha Chrysale is? Béjart Armande nem volt-e tanuja szinte, mint Philaminte, némi visszavonúlásoknak az első erős ellentállás után? Philinte * személyében is Molière szól, a mint valamelyik barátjának nyájas és elnéző eszélyesség tanácsait osztogatja. A mit Kléant az álszenteskedőkről, Alceste a gonoszokról, Chrysale a szellemeskedésről, s Célimène — a kinek szintén megvan a maga jó oldala, — azokról az ostobákról mond, a kik neki udvarolnak; s mind, a min a gonoszok elleni gyűlölet, a gaz s egyszersmind nevetséges emberek iránti megvetés s a jó, igaz és természetes iránti szeretet érzik; s mind, a miben vagy a kötelesség parancsa vagy a jóindulat tanácsa szól: mind az a Molière szíve mélyéből eredt; s a versformák művészi ruhája alatt annyi a gyermeteg őszinteség, a könnyűség, a tűz, az elragadó hév e nyelvben, hogy szinte Molière-t magát véljük hallani, s az élethíven festett személyekben való gyönyörködésünk érzetéhez valami megmagyarázhatatlan gyöngéd hajlam járult, az iránt, a ki azokat teremtette. A *Cid* vagy *Athalie* előadását a lángész iránti mély csodálattal hagyjuk el; a Molière darabjai előadásából az ember iránti barátság érzelmével távozunk. Amazok inkább a magaslaton tartózkodnak, Molière egészen köztünk él.

Hazánkban egyetlen költőnek sem volt erősebb képzelődése, elevenebb érzése s világosabb esze, sem mindez együtt teljesebb összhangban, mint Molière-nek. A többieknél e tehetségek egyike vagy másika volt túlsúlyban;

* Alceste barátja a Mizantrop-ban *Ford.*

egyik azzal vont hibáztatást magára, hogy igen is érzékenységre hajolt, a másik azzal, hogy az ész igen rideg formákban, vagy a képzelődés kevéssé szabályozva nyilatkozott nála. Molière minden ízlése egyaránt kielégít. Sem a kik az érzékenységet szeretik, nem találják, hogy annak hijjával lett volna; sem a kiknek sok anyag kell képzelődésök kielégítésére, nem találják bágyadtnak vagy meddőnek alkotásait; sem a kik mindenütt az észt keresik, még a szerelemben is, nem kaphatják soha rajta, hogy a természetesség s a való határain csak egy perczre is túlcsapna.

Boileau, a ki semmit sem mondott vaktában, *tudósok*nak nevezi a Molière rajzait. S ezt nemcsak a filozofköltőre, hanem a komikus költőre is értette, a ki minden másnál tudósabb a maga műfajában. Condé herczeg is dicsérte a Molière *tanultságát*. Számtalan helye van, a mit másoktól kölcsönzött. Némelyeket egyenesen; ezekben csak a nyelv Molière-é; de ezek aránylag ritkák. Legtöbb kölcsönzése közvetett; az emberi szív oly nyilatkozatai, melyeket elődei csak félig értettek meg, melyeket ő egészít ki. Ezt ő úgy fejezte ki, hogy ott teszi kezét a magáéra, a hol találja. De Visé, Cotin, *Tolvaj*-t kiáltottak. A tolvaj rezet lopott s aranyat csinált belőle.

Majd oly szavakat mondat egyik személyével, melyeket az eredeti a másiknak a szájába adott, s a szóló e fölcserélése által igazabbá és elmésebbé teszi a szót. A Terencz *Phormion*-jában Démophon megtudja, hogy fia az ő engedélye nélkül házasodott meg. Vigasztalásokkal akarja csillapítani magát s így szól magában: »Minden családapának, a ki távol útról érkezik haza, készen kell lennie arra, hogy fiát megszökve, nejét halva, vagy

leányát betegen találja; s ha kevesebb bajt talál, mint képzelt: az már tiszta nyeresége.« *

Ez bölcs beszéd, de hideg. S egyébiránt is, a helyzetből folyó igazság-e? Élénk és közvetlenül ható kellemetlenségtől enyhülést találhatunk valamely más szenvedélyben; de erkölcsi mondás nem segít bajunkon. Molière átveszi e vonást Terencztől, a ki nem találta meg annak az élét; ugyanily beszédet ad a Scapin szájába, a ki azt a jámbor Argante-nak mondja, mint egy régi bölcs szavait, melyeket soha el nem felejthet, s ez által az erkölcsi mondás vigjátéki értéket nyer. »Egy családapának, mondja Scapin, a ki távol volt hazulról, azt kell képzelni, hogy háza elégett, pénzét ellopták, neje meghalt, fiát megcsonkították, leányát elcsábították; s ha mindebből valamit nem teljesülve talál, azért adjon hálát istennek. Részemről, teszi hozzá, mindig e leczkét követtem a magam csekély bölcseségemben, és soha sem tértem haza, hogy készen ne tartottam volna magamat gazdáim haragjára, a szemrehányásokra, a bántalmakra, az ütlegekre vagy lábszíjra; s a mi ezekből be nem következett, azért áldottam jó sorsomat. ** Mennyivel komikusabb Scapin mint Démophon!

Egy olasz bohózatban találta Molière azt a csínyt, hogy Scapin lehúzza a gyürűt a Pantalon újjáról s Flamiát kínálja meg vele a Pantalon nevében, a ki nem szól ellene. *** A csíny csinos, de a mint azt Molière a *Fösvény*-ben utánozza, kétszeres értékűvé válik.

* »Quidquid praeter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro.« (II. felv. 1. jel.)

** II. felv. 8. jel.

*** »Arlequin, a házi tolvaj« czímű bohózatban.

KLÉANT (a fösvény fia), Mariánához:

Látott-e kegyed szebb tüzű briliántot, mint ez itt az atyám gyűrűjében?

MARIÁNA.

Valóban, igen szépen játszik.

KLÉANT.

(levonja atyja újjáról a gyűrűt s Mariánának nyújtja).

Nézze csak közelről.

MARIÁNA.

Igazán gyönyörű; mintha csak szikráznék.

KLÉANT.

(Mariána elébe áll, a ki vissza akarja adni a gyűrűt).

Nem úgy, kisasszony; sokkal szebb kézben van. Atyám ajándokúl nyújtja kegyednek.

HARPAGON.

Én-e?

KLÉANT.

Nemde, atyám, azt akarja, hogy a kisasszony tartsa meg az ön kedveért?

HARPAGON (halkan a fiához).

Micsoda?

KLÉANT

Szép kérdés! (Mariánához). Int nekem, bírjam rá kegyedet, fogadja el.

MARIÁNA.

Nem akarom . . . .

KLÉANT (Mariánához).

Kegyed tréfál? Ő ugyan nem veszi vissza.

HARPAGON (félre).

Megpukkadok!

MARIÁNA.

Ez annyi volna . . . .

KLEANT.

(nem hagyja Mariánának, visszaadni a gyűrűt).
Mondom, hogy nem; megsértené vele. *

Miért komikusabb az utánzat mint az eredeti? Mert a fösvény tulajdon fia ad ajándékot kedvesének az apja rovására, mert a fösvény szerelmes s mert a gyűrűt sem visszavenni, sem Mariánánál hagyni nem akarja; mert Pantalon bőkezű, Harpagon pedig fösvény.

Terencz a *Testvérekben* (Adelphi) két öreg ellentétét adta mintául Molière-nek: Micionl és Déméát; egyik szigoru egész a durvaságig, a másik engedékeny, egész a gyöngeségig. Az ellentét még élesebb a *Férjek iskolájá*ban. Déméából, a ki nagyon haragos, de van is oka rá, Sganerelle lett, a ki szigoru, de csak eszélyesnek tartja magát; és Micionból, a kinek gyöngesége csak jellemhiány, Arisle lett, a kinek engedékenysége csak eszélyesség.

A *Férjek iskolájá*nak az Izabellája, a ki szerelmét féltékeny gyámja által adja Valérnek tudtára, a Boccaccio egy elbeszéléséből van véve, a hol egy hölgy gyóntatójától izeni meg a kedvesének, hogy hagyjon fel üldözésével s ez úton tudatja vele, hogy szereti. De mily hasznot tudott húzni Molière ez adomából! A mellett, hogy a

* III. felv. 12. jelenet. (Kazinczy Gábor fordítása.)

morált meg tudta óvni, az által, hogy mellőzte a gyónószéket, mily becses lelemény az, hogy a Boccaccio gyóntatóját az önző és durva gyámmal cserélte föl, s a kissé arczátlan florenczi hölgyet egy féltékeny házában zár alatt tartott fiatal leánynyal, a ki menekülni akar zsarnokától, hogy becsülettel férjhez mehessen.

Máskor Molière cselekvénynyé teszi, a mit párbeszédül talált elődeinél, vagy párbeszédbe szövi, a mi ott cselekvény volt. Összevonja, a mit azok túlságosan kiszélesítettek, vagy kifejti, a mit azok csak jeleztek. Itt egy vonás egész jelenetre ad neki anyagot; amott egy jelenetet egyetlen vonásba foglal össze. Egy közönyös szó komikai ért nyit előtte; egy bátortalan czélzat, merész alkotásra ad neki alkalmat. Molière jobban ismeri annak a becsét, a mit kölcsön vesz, mint a kölcsönadó; művészetében ő olyan, mint a közéletben azok az ügyes emberek, a kik jobban ismerik dolgainkat, mint mimagunk.

Igy utánoz Molière. Az irigyek megbotránykoztak kölcsönzésein. Lehetetlen jobban kiabálni, ha valaki a tolvaj kezét a zsebében fogja meg. Azt hiszik tőle veszik el a mit eredetieinek visszaszolgáltatnak; s ezzel is csak tulajdonajog-czimét növelték. A más tulajdonát oly irók szokták elsajátítani, a kik nem tudnak olyant teremteni, mint a mit átvesznek: a régi mese, a páva tollával magát ékesítő szajkóról. Ő csak a magáét veszi el, mondja Molière, mikor a mit hozzá ad, ér annyit, vagy többet, mint a mit átvesz. Ott nincs utánzás, a hol, csakhogy az utánzást mellőzzük, egy szép jelenetet hézagosan — egy épkézláb embert sántán kellett volna hagynunk. Molière csak olyasmit kölcsönöz a mi természetes; ő azt magáévá teszi az által, hogy azzal a mit hozzá ad vagy változtat

rajta, közelebb viszi az örök mintához. Ha a megfigyelés a lángész jele a komikus költőben, vajjon kevesebb lángész kivántatik ahhoz, hogy fölismerjük a természetest az iróban, a kit olvasunk, mint meglessük az eredetin, a kivel találkozunk? Az utánzás ép oly ártatlan az eltulajdonitástól a költő lapjain, mint a festő vásznán. Minden, a mi a természetet adja vissza: a lángész műve.

VI.

Mi az oka, hogy a tizenhetedik század három nagy drámairója közül Molière veszített legkevesebbet a szinpadon?

Vannak ennek átalános okai, magában a tragédia természetében gyökerezők. A tragédia végre is maga ellen lázítja a tudományt és a divatot. Az a vád, melylyel a mienket vádolták, hogy görög és római személyeket franczia ruhába öltöztetett, még ma is tartja magát; már pedig a tudománynyal nem lehet büntetlenül pörbe szállani. Azonkivül, mivel a tragédiában több tért foglal el az egyezményes, mint a komédiában, a közönségnek joga van több változatosságot követelni tőle. Belefárad mindig ugyanazon alakokba; egy-egy kitünő szinésztől függ a siker, a ki időről időre megújítsa azokat. A nyelv, melyen beszélnek, a nemzeti nyelv átalakulásainál fogva, lassanként tudós nyelvvé válik. Csak művelt szellemek fogják föl annak minden árnyalatát; a többség vagy hibáztatja, vagy nem érti. Megannyi akadály, a mi a művészet s a közönség közé tolul!

A vigjáték ment mind e bajoktól. A ki ép érzékkel s szivvel bir, illetékes azt megitélni. Valamennyi egyezmény közt a vigjáték van a valósághoz legközelebb: a mi erkölcseink, a mi házi életünk, a mi gyöngéink — mimagunk vagyunk benne. A képzelet nem fárad bele az előttünk szüntelen megújuló alakok szemléletébe, mert magunk vagyunk azok. Egy van csak, a mi idegennek tetszhetnék bennök: az elmúlt idők erkölcsei. De azok iránt épen a mieinktől való különbözőségüknél fogva érdeklődünk. Ilyenek voltak őseink erkölcsei; ferdeségeik a mieink is. Magunkéinak valljuk a hajdani marquis-kat, kik egyébiránt igen kevéssé különböznek a mai marquis-któl, kik csak imént váltották ki pergamenjeiket. Végre a vigjáték nyelve, mi egyéb, a maga legnagyobb tökélyében, mint a mindennapi élet nyelve, ha jól tudjuk beszélni?

Ezekben érintettem, különösen Molière-re vonatkozólag, a vigjáték ez örök ifjuságának az okait; még csak egyet kell érintenem: ez a tehetségek ama rendkivüli összetalálkozása, melynél fogva e nagy ember páratlan költő s elsőrangu szinész volt egyszersmind. Miután megteremtette a jellemeket, szerepeket teremtett. Közvetetlenül tanulmányozta a néző közönséget; tudta mivel lehet megnyerni, mivel elidegeníteni. A helyett hogy a terem egyik sarkából, egy páholy árnyából leste volna a darab hatását a közönségre, előre elfogult előszeretettel a darab s bizalmatlansággal a közönség iránt s kész mentséggel, hogy a füttyöt ármánynak tulajdonítsa — ő egyenesen a közönséghez fordult. A szerint a mi feleletet kapott, a szinész kiigazította a költőt, vagy a költő a szinészt, a nélkül hogy egyik a másik iránt elnézést gyakorolna.

Siker kellett minden áron; s ha a költő habozott volna hiusága s a siker vágya közt, a darab forgott volna veszélyben. Kétségtelen, hogy Molière-t kifütyölték,* ámbár emlékiratok nem említik, vagy koruk iránti tiszteletből, vagy mert a dolog nem látszott említésre méltónak. Kortársai szemében még nem birt azzal a nagysággal, melylyel két század fölruházta s mely a közönség ily szabadságát vakmerőség színében tüntette volna föl; de ha kifütyölték, bizonyos, hogy a müvészet hasznára fordította egyénileg kellemetlen tapasztalását. Innen van, hogy mig Corneille és Racine nagyobb hatást tesznek olvasva mint előadva, a Molière olvasása kiváncsiakká tesz, őt előadva látnunk s az előadás vágyat ébreszt újra elolvasnunk.

Még a változások is, melyeken a nyelv az irodalmi művekben azóta átment, javára váltak Molière-nek: nyelvéből szótárakat szerkesztenek; díjakat tűznek ki irásmódja legsikerültebb magasztalására. A mi elavúl benne, ismét divatba jő; a mi tökéletes benne, nem is szünt meg annak látszani. Az újítók magasztalják ódonságát s némely kifejezései nyers természetességét; a tiszta izlésüek a franczia társadalmi szellem legtökéletesebb kifejezését látják benne. Ezen a nyelven szól

* Boileau legalább azt sejteti velünk Racinehoz irt szép levelének a következő helyén:

Új darabjain a tudatlanság s vétek
— Gróf s marquise-ruhában — ha megjelenének,
Új remekművét mind csak kisebbítni jött
Es a fejét rázta legszebb helye fölött.

(VII. Levél.)

mindenki, ha valamely komoly érdek hozza mozgásba lelkét; ezen a nyelven szólnak, a mikor csak emberekké válnak, azok az irók magok is, a kik könyvekben annyit vétettek ellene.

S ekép minden csak előmozdítja e nagy ember dicsőségét; még az Oronte ferdesége is, a ki, mint költő azt a hires sonnetet irja, s mikor azt védi, oly elevenen és természetes franczia nyelven beszél, mint akár Alceste.

TIZEDIK FEJEZET.

I. Miért nem veszett el semmi a La Fontaine meséiből. — II. A mese s annak különös vonzó ereje. — A tizenharmadik s tizennegyedik századbeli franczia mese-irók. — Az ezópi és fédrusi mese. — III. Minő alakot adott a mesének La Fontaine. — IV. A La Fontaine meséinek a morálja. — V. Valamennyi költőnk közt ő a legfrancziább. — VI. Reá hatottak leginkább a régiek. — VII. Ő a legtöbb izléssel biró költőnk — VIII. A La Fontaine Beszélyei s egyéb költeményei.

I.

Miért nem veszett el semmi a La Fontaine meséiből?

La Fontaine magát a drámairók közé sorozta: »százfelvonásu drámának« nevezi meséit. Szellemének iránya s tehetsége valóban drámai volt. Minden műve, csak a kitünőkről szólva, cselekvényes elbeszélés. A tárgy ugyanaz, mint a Racine és Molière darabjaiban: az ember, a maga valóságában. A kor költői közül a legábrándosabbnak látszó sem ábrándozik soha. Az ábrándozás, mint modor, ismeretlen a tizenhetedik században. Becsúszik néha a La Fontaine bájos elbeszéléseibe, mint gondolatainak kéjelgése, melynek egy perczre átengedi

magát; de csakhamar újra fölveszi elbeszélése fonalát; a költő csak azért merült egy perczre a maga szemléletébe el, hogy annál jobban beláthasson a mások szivébe.

A La Fontaine kis szinpada szerencsésebb volt, mint másik két barátjáé; abból semmi sem ment ki divatból, semmi sem veszett el. Ha szerényebb is e szinpad, de nincs is alávetve a rendes szinpadoktól elválhatatlan hátrányoknak. Sehol sem látszik rajta a tanúlt mesterség, nem szerepelnek bizalmasak, a beszélgetés kelletlen folytatására, nincsenek hosszú magánbeszédek, egy-egy kedvencz szinésznek irva. A szerelem nem kénytelen a kor erkölcseitől kölcsönzött múlandó alakba öltözni, sem a divatos képzetekhez vagy az uralkodó példájához szabni magát; sem fenhéjázás, sem mesterkéltség nincs rajta. A mese-iró sem hahotát nem idéz elő, a mi rendesen a divattal jár, sem könnyeket, melyek oly gyorsan fölszáradnak. Művén egyedül a szellem mosolyog vagy érzékenyül el.

La Fontaine csak oly élénk érzékkel birt korának nagyságai iránt, mint kortársai bármelyike; de sem a nagyszerűsködés, sem az illemszabályok által nem hagyta elámíttatni magát. Erkölcsei, melyek nem rosszabbak a másokéinál, de a melyeket nem igyekezett leplezni, akár restségből, akár mert valóban ártatlannak hitte, a mit nem látott szükségesnek titkolni, — erkölcsei, mondom, azt a jó szolgálatot tették neki, hogy távol tartván őt az udvartól, megőríztették vele természetességét. Senki sem volt kevésbbé udvaroncz nála, ámbár senki sem szeretett volna inkább az lenni. Nem a büszkeség, nem is a lángész szüzessége — elhanyagolt öltözéke menté meg attól. La Fontaine, ha az udvarnál él, fölvette volna annak a

szokásait, fogékony kedélyénél fogva s utánzásból. Nem szellemeskedett-e egy kis ideig a Fouquet udvarában is? Nagy szerencséje, hogy nem találták eléggé előkelőnek. Így megtarthatta egyéni arczulatát, annyi nemes arcz képcsarnokában.

Innen van, hogy mig hírneves két barátja műveiben a kritika nem egy elfonnyadt helyre akadhat, La Fontaine-nél minden él s folyvást zöldell. Az a hely, a Molière darabjaiban, mely hangos kaczajra fakasztotta közönségét, a mai földszintet meg sem indítja; inkább nevetne a mai ízlésnek megfelelő valamely szójátékon, egy élczen, vagy egy együgyü ember szájába adott valamely nagyhangú mondáson. Úgy szintén a Racine szinköltészetének összes regényes, vagy előkelően udvarias része, ha nem is halt el teljesen — hála nehány szenvedélyes hangnak, melyekben a költő szíve szólalt meg — de bizonyára nagyon fagyossá vált. S hogy ez nem a mi hibánk, hanem a költőé, vagyis inkább azé az ízlésé, melynek uralma alatt állott, onnan világos, mert e fagyosakká vált, vagy épen elhalt részekben az eszmék gyarlósága átragad a nyelvre is. Mikor Racine a szivéből szól, nyelve merő gyémánt; mikor a kor illemszabályai szerint beszél, akkor halvány, elmosódott; hiányzik kifejezéseiből az erő és szabatosság. Molière-t sem ihleti szerencsésebben az udvari illem s olyankor nyelve sem a hagyományé, sem a lángészé. De az ő személyei szájában ez nem oly bántó, mint egy Mithridates- vagy Achillesében, kik olykor a XIV. Lajos udvarabeli szépelgőkké válnak.

Ez az egyik oka a La Fontaine népszerűségének, a legnagyobb irodalmi népszerűségnek az újabb korban

legalább hazánkban bizonyosan. Egyetlen a maga nemében, Francziaországban úgy mint Európában, a részben, hogy senki által kétségbe nem vonatott. Mindenki elfogadja: a sokaság, okoskodás nélkül, a legegyszerűbb alakban nyilatkozó igazság édes és ellenállhatatlan uralmánál fogva; a műveltek és a költők pedig, mivel példája senkit sem homályosít el. Őt soron kívül helyezik; elvitatni La Fontaine-től az elsőséget a maga műfajában, vagy csak magát utána soroztatni sem jutott eszébe senkinek, még azon szellemes iróknak sem, a kik meseiróknak tartották magokat. Előbeszédeikben mindig bocsánatot kérnek, hogy meséket mertek irni La Fontaine után. A nagy drámairókkal szemben nem viselkednek ily előzékenységgel; Corneille, Racine, Molière mögé nem sorakoznak; oly elméleteket találtak föl, melyek szerint jobban, vagy legalább máskép lehet alkotni szinműveket. La Fontaine nem tartozik egy iskolához sem; megkisérlették egy szabadabb franczia iskola s a gyermetegebb költészet atyjává tenni őt; de én ebben is csak, kissé eltévesztett, hódolatot látok ama szeretetre méltó dicsőség iránt, mely nemzetünknek mindennél kedvesebb.

Vannak nagyobb nevek a La Fontaine-énél, azokéi a kik valamely művészetet s azzal együtt nyelvet is teremtettek. Homér, Dante, Shakespere, Corneille, az ó- és újkori művészet ez atyjai, nagyobb emberek nála. Magasabbról szemlélték az emberi dolgokat. Jobban is bámúlták őket, de nem oly népszerűek mint La Fontaine. A tömeg homályosan sejti, mivel tartozik nekik; csak a tudósok és a nagyon művelt szellemek meríthetnek tanulságot könyveikből. La Fontaine első gyermekéveink tej-itala, érett korunk házi kenyere, s az agg utolsó táp-

láló eledele. Meséit gyűgyögtük mint kis gyerekek; mikor apákká lettünk s fiainkkal olvastatjuk, bámulunk hogy érett korunkra komoly gyönyört találhatunk abban, a mi oly élénken tudott érdekelni gyermekkorunkban. Minden tűzhelynek ő a házi szelleme; megszeretteti velünk az életet, a nélkül hogy egyet is eltitkolna előttünk bajai s nyomorai közül. Ismeri legtitkosabb, legkiirthatatlanabb ösztöneinket; tudja mennyi örömet s mennyi szenvedést birunk elviselni. A nélkül, hogy keményen bánna velünk, figyelmeztet; vagy ha hizeleg gyöngéinknek, lelkiismeretünk hangján szól hozzánk, ismerve annak kiméletességét magunk iránt. Nála népszerűbb könyv csak egy van: a biblia. A kinek csak két könyve van a házában, a La Fontaine meséi az egyik.

Rámutattam e népszerűség egyik okára. De vannak mások is, melyeket mindenki könnyebben meglát hat: maga a mese mint műfaj, s a mivé azt La Fontaine tette, a leiró modor, melyet abba bele vitt, izlésének és nyelvének tökélye s végre moráljának a jelleme.

II.

A mese s annak különös vonzó ereje. — A tizenharmadik s tizennegyedik századbeli franczia meseirók. Az ezópi és fédrusi mese.

Nem szándékozom értekezést irni a meséről. A ki e műfajt igen tudós szemmel nézi, szőrszálhasogatásokba esik, mint Lessing. A mese, legalább, ment maradhatott volna az elméletektől. Nem tudom, a zsarnokság vagy a

szabadság szülte-e az apológot (állatmesét)? Megelégszem azzal az észrevétellel, hogy e műfaj kedvességben állt a legkülönbözőbb népeknél és időkorokban, s mindazon irodalmi egyezmények közt, melyeket műfajoknak nevezünk, egy sincs, melynek formáihoz többen alkalmazkodtak volna. Nem kell hozzá sem tudomány, sem különösen eredeti felfogás. Bár bizonyos mértéke a míveltségnek kivántatik ahhoz, hogy minden szépségeit élvezhessük, arra hogy kedvet leljünk benne, elég a józan ész. Meséket az élet minden korszakában olvasunk; és pedig ugyanazokat a meséket; s minden életkornak megadják azt a gyönyört melyet a szellem művei nyújthatnak s megfelelő hasznot is.

Gyermekkorunkban nem a mese morálja, sem a tanulságnak a példával való összefüggése hat ránk; akkor csak az állatok sajátságaiban s jellemeik különféleségében gyönyörködünk. A gyermekek fölismerik bennök az eb szokásait, melylyel játszanak, a macskáéit, melyet megtépásznak, az egéréit, a melytől félnek, s az egész baromfi-udvarét, a hol jobban érzik magokat, mint az iskolában. Feltalálják bennök, a mit anyjok a vadállatokról beszélt nekik: a farkast, melylyel a rossz gyermekeket ijesztik; a rókát, mely a baromfi-ól körül sompolyog; az oroszlánt, melynek nagylelküségét magasztaltatni hallották. Nagy örömüket lelik az apró drámákban, melyekben e személyek szerepelnek; a gyönge részére állanak, az erőssel szemben; pártját fogják a szerénynek a kevély, az ártatlannak a vétkes ellenében. Igy alakúl meg bennök az igazság első fogalma. A kiknek a szemök már fölnyilt, a kik előtt semmit sem mondhatunk büntetlenül, tovább mennek; ők már észre tudják venni a hasonlatot az emberek s az állatok jelleme között;

tudok rá esetet, hogy egyik-másik meséről azt hitték, az apjok házánál játszik. S az összehasonlító szellem igy kezdődik észrevétlenül, zsenge értelmökben. Eltanúlják a mese-irótól, hogy kell megfigyelniök benyomásaikat s visszaidézniök emlékezéseiket. Oly elevenen látván lefestve, a mit éreztek, megszokják elevenen érezni Jobban s több érdeklődéssel figyelnek meg holmit. Ime az ez életkorhoz mért haszna a mesének.

Az ifjuságnak nem kedvencz könyvei a mesék; jobban szeretik a híres csábítókat, kik őket csalódásba ringatják önmaguk felől, s elhitetik velök, hogy mindenre képesek, a mit csak akarnak, hogy erejök határtalan s életök kifogyhatatlan. Sokkal kevélyebbek, semhogy kedvöket leljék abban, a mit velök gyermekkorukban olvastattak. Ez akkor apai olvasmány volt, aprólékos és úntig ismételt tanácsoktól kisérve, s a meseiró is részes volt a megrovásokban, mintegy a ház erkölcstanára. De ha, az élet e kevély korszakában, akad vagy egy, a ki tévedésből vagy a gyönyörökbe beleúnva, e megvetett könyvet ki találja nyitni, mily nagy lesz meglepetése, hogy ez állatok közt találva magát, melyek iránt gyerek-korában annyira érdeklődött, most saját tapasztalásából s nem a tanító vagy apa figyelmeztetésére, jő rá, mily hasonlók kalandjaik az életben előfordulókkal, s mily igazak a tanulságok, melyeket azokból a meseiró levont!

S az ittasság e kora elmúlván, mikor végre mindenki megtalálta mértékét saját nagyságának, egy nagyobb mellé állva; erőinek, magánál erősebbel viaskodva; tehetségeinek, látva, hogy a díjt ügyesebb ragadja el előle; mikor betegség, kimerültség megtanította, hogy az

életnek csak egy mértéke van; mikor eljutott odáig, hogy még reményeiben is elvesztette bizalmát; akkor visszajő a meseiró, a ki mindezt előre tudta, a ki mindezt el is mondja neki s vigasztalja őt, nem új csalódásokkal, hanem azzal, hogy baját valódi színében állítja szeme elé s megmutatja, mit lehet letördelni töviseiből, a mások bajaival való összehasonlítás által.

Megöregedve végre, s »végére jutva a hosszu remények- és nagy eszméknek«, a meseiró segít összeszedni emlékeinket. Visszaidézi életünket szemeink elé, a bánatot a múltnak hagyja, az örömek képével újra fölmelegít. A megszámlált és kétes napok szűkre mért terére szorítva, mikor már az élet nem egyéb, mint az utolsó harcz a halállal, eszünkbe juttatja annak kezdetét s elrejti előlünk a végét. Minden tetszik nekünk benne; a morál, mely megegyez saját tapasztalatainkkal, úgy hogy a meseirót olvasni annyi mint kérődzni; a művészet, mely életünk végeig nem szűnik meg hatni ránk, mint felsőbb rendű és elévülhetetlen igazság; az állatok jellemei s erkölcsei, melyekben szintúgy gyönyörködünk ismét, mint gyermekkorunkban, már akár az emberi tökélytelenségekre való visszaemlékezésnél, akár annál a hasonlóságnál fogva, mely az öregek s a gyermekek izlése közt tagadhatatlanúl megvan. Ritka öreg, a kinek ne volna valamely kedves házi állatja; olykor ez az utolsó jó barát, legalább kipróbált barát. Eltűri szeszélyeinket, s ugyanoly kecsesen játszik az öreggel, mint a kis gyerekkel. Az eb gazdájának nincs sem kora, sem rangja; ha gyönge is, a kutyának ő az első hatalmasság a világon; neki az aggastyán üde-piros arczú gyermek, a koldus neki király.

Igaz, hogy mikor a mesét mind e sajátságokkal ruházzuk föl, akaratlanúl is az áll szemünk előtt, a minővé e műfajt La Fontaine tette. Azonban Ezóp és Fédrus is, e két ó-kori példány, ugyan olynemű gyönyört és hasznot nyújtanak, habár kisebb mértékben. A mese, a maga egész bájában s egész erkölcsi hatásával, a La Fontaine találmánya.

Elődei nagy számmal voltak Európában s különösen Francziaországban, hol a mesét egyaránt virágozni látjuk irodalmunk kezdő korában s dicső érettségében. Az irodalom-történet, a tizenharmadik és tizennegyedik századokban, temérdek meseirót sorol elő, kik szerénységből vagy talán magok ajánlása végett, az Ezóp név alá rejtőztek. Hosszadalmasan dolgozták ki, az akkori költői művek szokása szerint, az Indiából vagy Görögországból eredt tárgyakat; majd bölcselmi, majd vallásos kitéréseket szőttek azokba, melyek közt néha a szellem egy-egy csilláma tűnik föl s néha szép versek is, melyek közt a jobbak csak a helyesirás által különböznek a La Fontaine-éitől. Hogyan kell valamely tárgyat, vagy műfajt, saját természetéből fejteni ki: azt ők nem tudták. Meséikben az állatok nem a magok jellemében vannak feltűntetve, még fajaikra s alakjokra is alig van kellő tekintet fordítva. Madárnak olyasmit tulajdonítanak, a mi csak négylábura illik; apró állattal olyat tétetnek, a mire a legnagyobbnak ereje és termete kivántatik. Az emberekhez való hasonlatosságaik sem szokásaikból vannak levonva. Legtöbbnyire a költő nem is ruházza fel őket semmi különös sajátsággal, s a természetrajznak sincs hozzájok semmi köze: az akkori emberek jelennek meg, állat-nevek alatt. S e meséknek a morálja is csak

helyi érdekű, mert személyeik párt-emberek. Az egyház mellett vagy ellen fognak pártot, rendesen ellene. Ez állatbőrök alól a skolasztikusok kandikálnak ki.

Az ó-kori minták, Ezóp és Fédrus, inkább csak jelezték a műfaj gazdagságát, de ki nem zsákmányolták. Az állatok sajátságai, erkölcseik s szokásaik hasonlatossága az emberekéivel, mindig helyesen vannak megjelölve; a morál természetesen foly az elbeszélésből; de minden csak röviden és sommásan van adva. A meseíró egyetlen jelzővel festi személyeit, sokszor azzal sem, csak egyszerűen megnevezi. Az olvasó képzeletére bizza, mikor az illető személy föllép, maga elé állitani annak arczát s mozdulatait. Ugyan e rövidség a tanúlságot is egy erkölcsi mondás alakjában adja, valamely gnomaköltőtől átvéve s a kis történetkéhez alkalmazva. Az egész mese, tanúlságával együtt, egy okoskodásnak látszik, melyben amaz az előtétel, ez a következtetés. A tárgyat csak a tanúlság kedveért találták föl; előbb jött a moralista, azután a fabulista. Én jobb szeretem, hogy először gondolják ki a mesét, a morál legyen, a mi önként foly belőle. Az Ezóp és a Fédrus meséi nem is másért tetszenek, csak igazságukért; ez az egy érdemök, de ez nem is csekély; személyeikkel nem barátkozunk meg, tanúlságot nyújtanak, de nem gyönyörködtetnek.

III.

Minő alakot adott a mesének La Fontaine?

Száz felvonású drámát csinálni a meséből annyi volt, mint megteremteni a műfajt. A mese a La Fontaine teremtménye, mint a vigjáték a Molière-é; előbb meg-

született maga, aztán a fogalma. Próbáljunk csak gondolni a mesére, hogy La Fontaine-nal ne találkozzunk! Nincs olyan szellemi termék, melyben izléseink végtelen különfélesége ne találna valami kivetni vagy kívánni valót; Molière sem tetszett mindenkinek. Voltak oly kényes emberek, pl. Fénelon, a kinek kételyei voltak a Mizantróp és a Tartuffe műbecse fölött. S hihetnők-e, La Fontaine-nek is akadtak gáncsolói. Nem szólok Lessingről, sem Németországról, abból az országból még Molière-re is jött megtámadás. Az eszmény bosszantja a korlátlan szemlélet szabadságára féltékeny szellemeket; félnek a tökélytől, mint valami szabálytól.

La Fontaine a drámai forma által nyert oly átalános tetszést. Nem lévén élénkebb szellemi gyönyör, mint a mit a szinpad nyújt, az olyan könyv, mely némileg a szinpadot juttatja eszünkbe, biztosan számíthat tetszésünkre. A La Fontaine gyűjteménye egy neme a szinpadnak, melyen rövid kivonatban előadva látjuk a dráma minden fajait, a legmagasabbaktól: a tragédiától és a komédiától kezdve, a legegyszerűbbig, a népszinműig. * Az olvasók, a nézők s a mese kicsiben érezteti mind azokat a fölindulásokat, melyeket a szinpad nagyban; szelid fölindulásokat, a nevetés és a sirás határain belül, ámbár némely vig mese többet is költ mosolynál s nem egy arczot áztattak már könyek, a *Két Galamb* olvasása közben.

A kiváncsiságot a cselekvény változatossága tartja ébren, a mesében úgy mint a drámában. A cselekvény itt összébb van vonva, a szenvedélyek gyorsabban érle-

* Az eredeti a vaudeville-t említi. *Ford.*

lődnek, a párbeszéd nem oly hosszas; de a dráma ama törvénye, mely — többé-kevésbbé kerülő utakon — mindenkit eljuttat ahhoz, a mit érdemel, itt is pontosan meg van tartva; s majd a meglepetés gyönyörét érezzük, e törvényt megszegve — majd az ész gyönyörét, azt teljesedni látva. De vannak e kis darabok közt olyanok is, melyek mélabús benyomást tesznek ránk, mivel a jó húzza bennök a rövidet. De ebben is csak annál nagyobb élethűséget látok, helyrehozni a jónak e világon szenvedett vereségeit; azért van, hogy az emberi események igazsága után — melyből a dráma főérdekét meríti — egy másik igazságszolgáltatásban hiszünk és remélünk, az itt büntetlen maradt gonoszságok fölött.

La Fontaine nem egyedül a drámai formát használja. Fél, nehogy fárasztóvá váljék; vagy jobban mondva, mulatságból cserélgeti mással föl. Sok meséje párbeszédek nélküli elbeszélés. Mások az elbeszélés és leirások vegyületei. Gyakran a költő saját személyében is közbelép, mintha a szinműiró félbeszakítaná a szinészeket, hogy a maga nézetét mondja el a darabról, úgy játszik saját leleményeivel; maga lép a szinpadra, majd mosolyog, majd szeliden panaszkodik, sajnálja elrepülő éveit. S mit ne néznénk el neki? Szeretetreméltóvá tette az *ént*. Szeszélyes; de a szeszély annyira helyén van s oly mulékony, hogy szinte hajlandók vagyunk a műfaj egyik törvényének tartani. Ilyen a lángész kiváltsága; a lángész saját egyéni arczkifejezése, szeszélye, pongyolasága — a műfaj életföltételeinek látszanak.

Az előadás e változatos alakjaihoz, a versalak egyformasága nem lett volna elégséges. La Fontaine mindenféle versmértéket használ. E részben mutatta magát

legmerészebbnek. Előtte nem tudok népszerű művet, különböző versmértékben irva. Az irodalom-történet akadhat talán valamely középszerü töredékre, ismeretlen gyűjteményekben. Abban a korban, a mikor La Fontaine első költeményeit irta, az volt a szokás, hogy minden költői művet vagy ugyanazon egy versmértékbe, vagy különböző versmértékű sorokból összhangzatosan szerkesztett versszakokban irtak. La Fontaine-nak saját vers-alakot kelle találnia meséi számára. E vers-alak valamennyiből van összetéve, szabadon, de nem önkényesen, s kiváló izléssel beosztva. Az első mű, melyen annak hatását látták, az ő *Joconde*-ja volt. Boileau, a ki a bájos komorna lovagjául vállalkozott, »azon a valamin kívül, a mi úgy elbájol, s a mi nélkül a szépség sem lehet sem becses, sem szép«, különösen azt a merészségét magasztalta La Fontaine-nek, hogy szakított a versmérettel. Nemcsak azt a szabadságot értette ez alatt, melylyel ez a sormetszettel bánt, majd egyik, majd másik láb után helyezvén azt, hanem a versmérték ama változatosságát is, melynél fogva a vers a gondolathoz alkalmazkodik mindig s minden tárgyhoz képest más-más formába ömlik.

Ebben áll kétségkivül La Fontaine-nek egyik legfőbb bája. Sorai hosszabbak vagy rövidebbek, nem esetlegesen, de nagyon is finom szabályok szerint. Leirásra, valaminek a rajzára, vagy oly elbeszélésre, a hol a cselekvény nem halad gyorsan, rendesen a tizenkét szótagú drámai verset használja. Irálya akkor annak a méltóságához alkalmazkodik s bele találja magát lassú lépésébe. Párbeszédben, gyors és sietős elbeszélésben, vagy ha a költő saját észrevételeit akarja közbeszőni, akkor felváltva alkalmaz minden mértéket, de nem találomra ke-

verve; alexandrint rendesen a fontos dolgokra; rövid (négylábú) sort, közönyös dolgokra; kétlábút, ha az is vers, a mondat befejezésére. Az ember azt hinné: mély kiszámítás vágta rövidre, vagy nyújtotta hosszúra e sorokat, s némely mese ki is állaná e borzasztó elemzést. De ne túlozzunk. La Fontaine-nek nem kellett minden egyes sorban, a gondolat és a versmérték közötti összefüggést keresnie. Sok vers egészen készen ötlött elméjébe, az ihletés perczében, röviden vagy hosszan, a maga helyén s magától helyezkedett oda, a hova épen odaillett, mielőtt még a költő kimérhette volna. Minden közreműködött e rendezkedésre: az ösztön, a finom és érzékeny izlés, a czél, a szeszély, minden — csak a restség nem; mert tudva van, hogy La Fontaine, azért hogy szeretett jól aludni és heverészni, a munkában nem kímélte magát; restsége, bájos remekeinek időközeiben, csak a jól megérdemelt nyugalom színében tűnhetik föl.

La Fontaine nemcsak jól ismerte természetünket, de azt is tudta, mikép s mely határig tudunk figyelmesek lenni. Más költők, akár czélzatosan, akár műfajaik természeténél fogva, arra látszanak törekedni, hogy fölkeltsék vagy ébren tartsák a figyelmet: ő maga alkalmazkodik annak minden szeszélyéhez. Nem is tudjuk, ő viszen-e magával, vagy csak kisér. Nincs emberi költészet, mely inkább a magunk szabadjára ereszszen, mely szelidebben öleljen körül, s jobban uralkodjék rajtunk, midőn engedelmeskedni látszik.

Igaz, hogy nincs is műfaj, mely jobban alkalmazkodhatnék pillanatonként változó szeszélyeinkhez, mint épen a mese. Tragédiát nem olvashatunk bármely kedélyhangulatban; sőt vigjátékot sem, ámbár arra gyak-

rabban vagyunk hangolva, mint a tragédiára. De a mesét mikor ne látnók szivesen? Tudjuk mily keveset kiván tőlünk; abban a lelki állapotban hagy, a melyben talált; bármikor is elfogadható szórakozás, mely még a legrestebbet sem zavarja meg s nem ijeszti azzal, hogy tanúlnia kell valamit; haszna nem kinálkozik hangosan, csak úgy csúszik be a gyönyör mellett. Más műfajok többékevésbbé megfeszítik szellemünket, ez sajátságuk s ebben áll hatásuk. De ha a figyelemre feszült vágy megcsalódik, méltán lehet attól tartani, hogy a megfeszített szellem kelletlenül csapódik magára vissza. A mese nem tesz ki ennek a veszélynek; nem is igér többet, mint szórakoztatni szellemünket egy perczig, s bárminő hangulatban találjon is, azt világért sem zavarja meg. Gondatlan olvasóra találnia, még szerencse neki; bizonyos, hogy barátjává teszi, szórakoztatván restségében, a nélkül hogy zavarná.

A meséről beszélek-e, vagy La Fontaine-ről? A műfaj s a költő egy és ugyanaz. A műfajt vélem elemezni, pedig a költőt vizsgálom.

IV.

A La Fontaine meséinek a morálja.

Megannyi okai a La Fontaine népszerűségének! Legbensőbb oka: morálja. Hát van morálja La Fontainenek? Ne nevezzük-e így ama mély életismeretet, mely sem nem kárhoztat, sem föl nem old, de mindent valódi színében mutat föl s oly itéleteket mond, melyekre egyaránt hivatkozhatnak a szigorúak, ha kárhoztatni s az

engedékenyek, ha föloldani akarnak. E morál részrehajlatlansága minden lelkiismeret ajtaját föltárja előtte. Mivel tanácsol, ném korhol, annálfogva sem ellenvetéssel sem ellenállással nem találkozik. Ha La Fontaine megrója a visszaéléseket, azt is harag nélkül teszi s talán azzal az utógondolattal, hogy szintoly szükségesek és tiszteletre méltók, mint akár a jó szokások. Bölcsesége soha sem zsémbes, mástól sem kiván több okoskodást, mint a mennyit maga okoskodik; maga pedig nem is okoskodik.

A satira nem esik kezére; tollából a gúny úgy jő ki, mintha békeszerető ember, külső sugalmazásra, kezd veszekedni. Mindjárt gorombáskodáson kezdi. Lulli azt kivánta tőle, írjon operát, *Daphné*-t írta. Lullinak az nem kellett. Elhitették La Fontaine-nel, hogy sértve kell magát éreznie. Ekkor írta a *Florenczi*-t. E darabban Lulli

> — hármas torku gődény,
> Mindent bekap, elnyél, megemészt . . .
> Tömjétek, hadd nyelje! *

Thiange asszony közbevetette magát, hogy őket kibékítse. La Fontaine eleinte tartotta magát:

> Igy okoskodnám, ha angyalnak születtem,
> Vagy a szép Thiange-nak:
> De mert költő lettem,
> Ebbe van mentsége rettentő hibámnak. **

Nemsokára engedett s kibékült Lullival.

* *Vegyes munkái.* A Florenczi, satira.
** XV. Levél.

Máskor ismét La Rochefoucauld, a *Maximák* írója, mese-tárgyat ad neki. Kemény itéletet kellett volna mondania, a gonosz lelkü emberek azon faját kellett volna festenie, mely olyan mint a falusi kutyák, melyek rárohannak az idegen kutyára,

Szolgálva egyedül torok-érdeküknek,
Olyan lármát ütnek,
Harapnak, ugatnak, abba sem is hagyják,
Mig szegény jövevényt
A falu-határán túlig ki nem hajtják. *

La Fontaine-nek ez csak középszerűen sikerült. — Meséje a *Nyúlak*, egyes csinos vonásai daczára, a gyengébbek közül való; a mellett hogy nem is várnók, a nyúlak barátjától s festőjétől, hogy egy fa mögé bújva

Kedvére egy nyúlat lepuffant,
Mely mi rosszat se gondola . . .

Ez egyszer elrontotta őt La Rochefoucauld. Rossz hangulatba hozta az emberek iránt s még arra is rábírta, hogy tudassa velünk, hogy ha vadászni megy, legkedvesebb állatjai sincsenek tőle biztosságban. Boileau-t szivesen képzelem vadásznak; ** satira-irónak a vadászat is a harcz egy neme; de hogyan tudjuk La Fontaine-t nyúlak üldözőjének képzelni?

Morálja azért tetszik nekünk annyira, mert nem hitette el magával, hogy mindig hatályos, sőt bevallja,

* Mesék, X. könyv, 15. mese.

** Jól irányzott golyóm villámgyors röptével
Üldöm, pusztítom a lég szárnyasit én el.
Boileau, VI. Levél.

hogy több betegséget ismer mint gyógyszert. Néha keresi a morált maga, de nem igen erőlködik, hogy megtalálja.

Minő tanulságot vonjak ki mesémből?
Mivel minden mese gyarló mű e nélkül . . .
Látok itt-ott, némit, de csak rezgő árnyként . . . *

Oly morál, mely habozás nélkül, határozott itéletet mond, még ha igaza van is, visszariaszt néha. De hogyne érne czélt az oly morál, mely nem követelő s előre feladja jogait!

Mindazáltal a jó iránti előszeretet uralkodik a La Fontaine moráljában. Nincs abban nyoma se, mintha nem épen rendes férj s nem igen gondos apa létére, a maga életét s magaviseletét mentegetni akarná. E két pontban nem érzi rendben a maga szénáját s azért ezekről nem szól. Igaz, hogy nem is dicséri sehol a hűséget, s a gyermek ellen is nem egy kemény szót szalaszt ki a száján:

Egy rossz szivű gyerek (e kor könyörtelen!) . . . **

Különben mind az, a mit a házi morál körében tudni és gyakorolni jó, az áljavak iránti közöny, a valódiak iránti mérsékelt ragaszkodás, a *semmi túlság*, ***, szerénység, engedékenység, az igaz barátok becse, jótékonyság, — mind szeretetreméltó szinbe vannak állítva meséiben. Bölcsesége, távol attól, hogy hitczikkszerű legyen, szelid és vidám; inkább a kitünő szellem és egye-

* Meséi XII. 2.
** *Les deux pigeons* (A két galamb).
*** *Rien de trop*, egy meséjének ez a czíme is. IX. 2.

nes szív magával való elégültségének látszik, mint az ész nehezen kivívott diadalának a rossz hajlamok fölött. Azokra sem neheztel, a kik nem követik; nem is tűnik mindig szemünkbe, bár mindig érezzük. Vizsgáljuk meg magunkat, a La Fontaine olvasása után; ha nem is indított föl igen erősen, hibáink ellen, de legalább szeliden biztatott arra, hogy igyekezzünk becsületesek lenni.

V.

Valamennyi költőnk közt La Fontaine a legfrancziábbi.

Még nem merítettem ki a La Fontaine népszerűségének összes okait. Része van abban az ő eszme-irányának, nyelvének, mintái megválasztásának, s ízlésének, a mely részben, úgy látszik, előnyben van még hírneves barátai fölött is.

Valamennyi költőnk között talán La Fontaine a legmélyebben nemzeti, franczia. Azzá teszi őt az a józan szelleme, mely minden felindulását annak okához arányítja, a mellett egyenes, őszinte, szabadságszerető, magának is, másnak is; sok dologban megáll a kételynél, mivel tetszik neki e kellemes lelki állapot; élénkebb mint szenvedélyes; ment minden fintorgástól ép úgy, mint a túlzó érzelmektől; érzékeny, rajongás nélkül; középutat tartó mindenben, elméletben úgy mint gyakorlatban; második Montaigne, csakhogy szelidebb, szeretetreméltóbb, közvetlenebb, mint az első.

Ámbár inkább foglalkozunk La Fontaine-ben a költővel, mint az emberrel, mind a mellett meg kívánom

jegyezni, mennyire franczia volt abban az eszményben is, melyet hazájáról alkotott magának. *Astréa* czímű operájában, * a flandriai háborúra czélozva, kész volt Németországot a XIV. Lajos fegyvereivel is fenyegetni.

A Rajna érzé élöket;
A Duna is megérzi . . . **

Része levén a nantesi edictum visszavonatásában, — mint Racine-nak és Boileau-nak is, az akkori franczia k legjobbjaival köz tévedésből — ím ezt mondja a királyról ez esemény alkalmából:

Készül kiirtani a tévelyt; úton van;
Czélt ért; s munkájának mily sikerét látom!
Az igazság uralg már egész Frankhonban,
S Frankhon a világon. ***

Jobb bírái vagyunk ma La Fontaine-nél annak a politikának, mely a nantesi edictumot visszavonatta; de mi sem fogjuk föl nála jobban azt a szerepet, mely Franczia országot megilleti.

Nyelve által is La Fontaine a legfranczább költőnk. Költői nyelvünk valamennyi korszaka, vagy jobban mondva mindeniknek a szépségei összeválogatva, képezik az ő nyelvét. Vajon olvasta-e összes régi költőinket, s mint Molière, ő is elvette a magáét, a hol találta, elődeitől? Erről mitsem szólott, holott nagyon szeretett olvasmányairól beszélni. De műveiből, az új nyelvből —

* Előadatott 1691-ben.

** A király nem akarta, hogy dobraüssék szándékát; a darab e helyét eltiltotta.

*** Levél Bonrepaux úrhoz, a király felolvasójához.

melybe beszövi — ki lehet jelölni a régi nyelv legszerencsésebb fordulatai és szólamai egész sorát; régi és új együtt, karöltve jár nála. La Fontaine kétszeresen teremtő szellem; a régi nyelvből kiérzi, mi él még abban folyvást s azt felszinre hozza; az új nyelvet illetőleg pedig egyetlen költőnk sem merészebb.

Nem volt rossz, hogy kezdetben a Voiture iskolájához tartozott, ámbár kicsibe múlt, hogy e költő el nem rontotta. Ez iskola útján ment vissza a tizenhatodik század költőire, kiknek számos igen szép kifejezése kiment volt már a divatból; s e költők által nyújtá kezét még fölebb: a mese-iróknak. Mindenik irói nemzedéknek, a mi csak Francziaország földén átment, van valami része az ő nyelvében. A gall-franczia, mely annyira élénk mind abban, a mi házias részlet, finom gúny, kedélyes vonás, itthon született eszmék, a miket kívülről sohasem kaphattunk volna, — helyet foglal itt, ama magasb nyelv mellett, mely a pallérozott franczia szellem gyümölcse, s az emberi szellem legtisztább képévé vált. A párisi franczia nyelv oly változatos és oly igazi árnyalataival, s azzal a logikai szigorral, mely az egyetemes világnyelvet sejteti benne, s mellette a vidékek franciasága, mind meglelte benne a maga helyét, a hol, egy-egy zugban, a maga tájszólamait, kifejező parasztosságát, bájos botlásait s természetes együgyűségeit elhelyezhesse.

A Voiture iskolájától vette, a melynek az örökös dicsősége marad, hajlamát a leirások iránt. Hogy e hajlam magának is természetében volt, kétséget nem szenved. Kedélye őt a természet szabad ölébe vonta; első hivatala is * — mert ifju korában hivatala is volt — gya-

* Víz- és erdőmester volt.

korabb érintkezésbe hozta őt a természettel, hogysem meg ne szerette volna. Mind a mellett, lehet, Voiture ébresztette őt saját hajlama tudatára, s adta neki az eszmét, hogy a természetet fesse költeményeiben. Soha egy költő sem használta szerencsésebben és több mérséklettel a leirás költői eszközét. Úgy fest mint Virgil, érzések által. A Voiture iskolája, szabatosság ürügye alatt, leltároz; leírásai valódi helyrajzok. La Fontaine nagy vonásokkal ír le, inkább a visszatérő s megújuló érzelem hűségével, mint egy másoló-gép pontosságával. Ő a vidék képéből csak azokat a vonásokat veszi észre, melyek a lakosok erkölcseire s helyzetére befolyással bírnak; egyenlően életet lehell a szinhelybe és a játszó személyekbe. Gyűjteménye tele van oly sorokkal, melyek festenek a nélkül, hogy leírást adnának, s melyek még a kézzel nem fogható, nem mérlegelhető dolgokat, a meleget, az üdeséget, a kiterjedést és látkört is éreztetik . . .

A szél birodalma' nedves határain
Sarjadtok többnyire . . . . *

Ki nem járt közülünk e birodalom határain, ki nem őrizte meg emlékében valamely magános mocsár nedves üdeségének képét, oly vidéken, melyet az emberi szorgalom nem kisérlett még elvitatni a széltől és a víztől . . ? Ilyenek a Virgil leírásai is. Így festi egy vonással a magános varjút, a megszikkadt lapályon:

Et sola in sicca secum spatiatur arena . . . **

* Le Chêne et le roseau (A tölgy és a nád).
** *Georgicon* I. k.

VI.

Valamennyi költönk közt ő vett legtöbb ihletést a régiektől.

La Fontaine, bár legfrancziább költőnk, a régiektől is ő vett legtöbb ihletést. Tudjuk, mikép fordúlt egyszerre »a tudás és élet amaz örök forrásaihoz.« * Nyiltsága és mivel se törődése őt bájos s könnyű szellemmé teszi, a ki nem igyekszik megismerni magát, hogy ne kelljen kormányoznia, s inkább másoktól vár útbaigazítást; vallásos érzelmű, ha valamely kegyes könyvet olvas; szerelmes, majdnem negédes, ha Voiture-t olvassa; régi szellemű, ha a régieket olvassa. Barátja Maucroix és rokona Pintrel, — mind a ketten Reimsból valók, a hol »bőségesen vannak csinos dolgok«

— miken én részemről nem a temérdek
Toronyt s pillért, de szép lányokat értek — **

épen Voiture iránti kiváló előszereteténél fogva irányozták figyelmét a régiekre. Platója lapszéleit jegyzetekkel, észrevételekkel, bölcs-mondásokkal írja tele, s előre gyűjti

* Humboldt, a *Kosmos* előbeszédében
** *Les Rémois* (A rheimsiak), elbeszélés.

az anyagot meséihez, melyekre még akkor nem is gondolt. Egy útjában, Párisból Limoges-ba, a száműzött Fouquet egy barátjával, eltéveszti a vendéglőt, a szomszéd ház kertjébe megy be, s míg ott egy lugasban Titus Liviust olvassa, megfeledkezik mellette az ebédről. Jó messze jutott Voiture-től, hogy vissza se is térjen hozzá többé.

> Terenczet forgatom; Horácz mesterem ím,
> Homér s vetélytársa parnasszi istenim:
> Mondom a szikláknak. *

Annyira kedveli őket, hogy megharagszik, ha a régiek közül egyet is bántanak, még Quintiliánt is. »Nem szükség okát adni, — mondja egy helyen — elég hogy Quintilián mondotta.«

Első irodalmi kisérlete a Terencz *Eunuch*-jának az utánzata volt. A mű maga gyönge, de kitűnő az itélet, melyet eredetijéről mond. »A csomó, mondja előbeszédében, bámulatos könnyűséggel van megkötve benne, s a másoknál oly gyakran található erőltetettségből semmi sincs benne. Az illem és a mérséklet, melyek Plautus előtt ismeretlenek, mindenütt meg vannak tartva.« Pintrel akkor a Seneca leveleinek a fordításán dolgozott, a mit remekül is végzett, nem szórul-szóra, hanem finom válogatós francziához méltóan, a ki Senecából kiveszi egész szellemét, de ott hagyja ragyogó hibáit. Az összes idézeteket La Fontaine fordította versekben, s talán a Pin-

* Vegyes Munkái. XXII. lev.

trel próza-szövegébe is nem egy szerencsés fordulatot szőtt belé. *

Ő volt az első, a ki megütközött Perrault Károlynak a régiek elleni támadásain, s az Akadémia üléséből kijöttekor — a hol Perrault a *XIV. Lajos századát* olvasta fel — írta La Fontaine Huet-hez szóló levelét, melyben oly melegen kél védelmökre:

> Sajnálva látom ez útakat föladva,
> S mind az elizée-i mezőkön, csapatba',
> Nép és útmutatók . . . .

Nemcsak mintái, hanem barátai is, a kiket megtámadtak. Boileau, a kinél ez inkább az ész mint a szív ügye volt, egész haragját szúrós élczekben önti ki a régiek ellensége ellen, s kitűnő *Észrevételeiben Longin fölött*, az akkori irodalmi kritika e *Vidéki Levelei*-ben egészen összetöri őt. La Fontaine-nak, a ki nem szeretett dulakodni, sokkal jobban fáj, hogy barátjait bántják,

* A régiek iránti bámulata sajátságos módon nyilatkozik e kis fordítások egyikében. Az eredeti a következő két sort idézi:

> Possum multa tibi veterum praecepta referre,
> Ni refugis, tenuesque piget cognoscere curas . . .

Ő, maga helyezkedvén a latin költő helyébe, így fordítja:

> A régi irókból merítek én nektek,
> Halljátok szavait e fél-isteneknek,
> Figyeljetek rájok, csekélységekben is,
> Nálok mi sem csekély . . . .

Jó szolgálatot véltem tenni a latin és a franczia irodalom barátainak, midőn Seneca e fordítását a *Collection des Auteurs latins traduits en français* czímű gyűjteményben újra kinyomattam.

mint a mennyire e bántalmakat visszatorolni igyekszik. Nyög a kedvenczein esett sérelem fölött:

> Hjában idézem föl, hjában is dicsérem,
> Bámúlni bájaik' ki sem siet vélem . . .

Igaz, hogy a régiek egyetlen bámulójára nézve sem volt az ügy annyira személyes. Molière, Racine, Boileau, a régieket egy vagy más tárgy miatt, különös czéljok érdekében olvasták; a két előbbi nevezetesen a drámai igazságot keresi bennök; Boileau a gúnyoros részleteket válogatta; a morált illetőleg pedig, inkább a vitázó és parancsoló helyeket, mint a vigasztalókat vagy azokat, a melyek egyszerűen oktatnak, a nélkül, hogy valami szabályt írnának elő. La Fontaine-nek jó volt mindenik modor; mohón kapott minden olvasmányon, a mi valami újat mondott neki az emberről. Pláto csak oly kedves előtte, mint Terencz, s Quintiliánt oly kellemes olvasmánynak tartja, mint Ezópot vagy Fédrust. Nem azért keresi bennök az igazságot, hogy felhasználja, hanem a gyönyörért, melyet megismerése nyújt. A könyvek neki nem a munka műszerei; mit csináljon velök: azzal nem gondol; mulattatják s ez neki elég.

Egyikök sem fordított annyi időt a régiek olvasására. Molière szinházi gondjaival volt elfoglalva; Racine és Boileau udvari hivatalaikkal. Azonkívül Racine-től, az ájtatosság is sok időt elvont világi foglalkozásaitól, Boileau-tól pedig a gyakori betegeskedések. Az eredeti nyelven olvasván mintáikat, annál kevesebbet olvastak belőlök. La Fontaine, mihelyt költővé lett, oda hagyta azt a víz- és erdőmesteri hivatalt, mely neki különben is csak ürügyül szolgált, hogy örökké a szép árnyak alatt

sétálhasson s a patakok partján szunnyadhasson. Bájos pártfogónők, először de La Sablière, azután Hervart asszony által fogva föl, a kik a természet e gyermekének, e nőtlen férjnek s gyermektelen apának fölajánlt menedék fejében még annyit sem kivántak tőle, mint Fouquet az évdíjáért, hogy évenként nehány madrigált írjon; semmi egyéb dolga sem volt nálok, csak olvasni. Az ó-kor remekműveit úgy olvasta, mint a regényeket olvasták; a latinokat eredetiben, a görögöket fordításban, de a lángésznek azzal az éleslátásával, mely a fordítás alól is kiérzi az eredeti gondolatot. Hírneves barátai, kizárólag bizonyos szerzőkre szorítkoztak; La Fontaine az egész régi irodalmat olvassa s tanulmányozza; még attól tartott, nevetségessé teszi magát azzal, mint oly valaki, a ki valamely ó-divathoz makacsúl ragaszkodnék.

Gúnyolnak, hogy őket annyira szeretem,
S együgyű természet modorát hirdetem. *

Különben úgy látszik különös tehetsége volt, a tizenhetedik század nagy iróinak a nevében, jellemezni a módot, a mikép ők a régieket utánozták. A mit e részben magáról mond, mindegyikökre illik:

Egynémely utazó, birka-nyáj mondhatom,
A mantuai pásztort úgy követi, vakon.
Én másképp; magam' bár vezetni engedem,
Olykor magam lábán járni is szeretem.
S nem is fogok soha más szokást váltani.
Az én utánzásom soha sem szolgai.
Csak eszmét veszek át s a törvényt, mely szerint
Jártak hajdanában magok is, mesterink.

* Levél Huet-hez.

De ha egy-egy helyök, ragyogva szépségtűl,
Versembe beillik erőltetés nélkül,
Átveszem, s hogy ki ne rijjon a többitől,
Ódon modorukat igyekszem venni föl. *

A mit La Fontaine ily finoman ir körül, az nem utánzás, hanem a közös tulajdon birtokbavétele. Ő és barátai nem fosztottak meg mást a tulajdonától; csak visszavették a költőtől a mit maga is úgy vett, vagy valamely elődjétől, vagy a természettől. A mit *minden erőltetés nélkül* vehet át egyik költő a másiktól, egyenlő joggal mind a kettejöké. Ha erőltetés volna a dologban, az már *lopás volna.* **

La Fontaine többet tesz, mint csak az ódon modort igyekszik fölvenni, mely kölcsönzésein érezhető; épen oly ódon szelleművé bírja tenni magát, mint azok, a kiket utánoz. A Huet-hez írt levelet olvasva, úgy érzem, mintha Horácz egy levelét olvasnám; ugyanaz a kedves, könynyed modor, semmi feszesség, semmi tudákosság, inkább egymásból folyó érzelmek, mint eszmék lánczolata; panaszkodik, hogy igaztalanúl bánnak a régiekkel; maga nemcsak bámulja őket, de haragszik magára, hogy nem bámulja eléggé; nem is igyekszik okát adni hatásuknak, annyira természetes s önkénytelen az nála.

Barátai remekeiben nem egy hely viseli magán a kor izlésének a bélyegét, mondhatnám az akkori idő egyenruháját. Olyan ez, mint a zenében az egyezményes formulák; minden kornak megvannak a magáéi; Molière, Racine, Boileau, kivált a két utóbbi még inkább, mint az

* Ugyanaz a Levél.

** E tárgyról kimerítőbben szóltam a kilenczedik fejezet V. czikkében.

első, használnak ilyen formulákat. La Fontaine menten tudta magát tartani az ilyenektől; hibái épen úgy sajátjai mint jelességei; ha szunnyad is olykor, mint Homér, de az ő múzsája senkitől sem kölcsönzött sallangokat. Szépségei mintegy rejtőzni látszanak egyszerűsége mögött, mintha magok sem tudnának magokról. Költészete oly nemes, mint meséjében az oroszlán, mely nem tudja, hogy nemes. A kor összes sajátságai közül csak az mutatkozik nála, a mi a legszeretetreméltóbb: a szellem, mely több bájjal tudott föllépni akkor, mint a franczia társadalom bármely más időszakában; van benne valami La Rochefoucauld-ból, valami Sévignéből, azzal a természetességgel, mely őket egymás barátaivá tette; az a szellemes és gyöngéd érzelmesség, melyben nálunk a szerelem nyilatkozik.

VII.

La Fontaine-nek több ízlése volt mint Molière-nek, Racine-nak és Boileau-nak.

Ha nem volna vakmerőség, ily nagy irókról szólva, egyiknek előnyt adni közülök a többi fölött, azt mondanám, hogy La Fontaine-nek több ízlése volt, mint más három barátjának. Ha nem hasonlítjuk is össze Molière-rel, kinél az ízlés elleni vétségek oly menthetők, s a kinek termékenysége és teremtő ereje oly könnyen kijátszhatta a szellem ama finom őrködését művei fölött, de Racine-nal és Boileau-val, a kik egész tudományt csináltak az ízlésből, bizton lehet állítani, hogy La Fontaine-

nek ép oly egészséges ízlése volt, csakhogy kevésbbé követelő. Szigorú, a nélkül, hogy félénk vagy kevély lenne. Jobban szereti élvezni azt, a mit szeret, mint a mennyire haragszik arra, a mit nem szeret. Nem bosszankodik a rossz versekre, mint Boileau. Ő a hibákat olybá nézi, mint árt, melylyel meg kell fizetni az irodalmi művek oly különböző s oly bájos szépségeit. Sokkal inkább szerette a könyveket, és sokkal többféle könyvet szeretett, hogysem elméleti kifogásokat tett volna, valamely magasb szempontból, ellenök, mielőtt olvasásukhoz kezdett volna.

A négy jóbarát ama társaságában, melyeket a *Psyche szerelmei* első könyvében rajzol, melyből száműzve volt, úgymond, »minden kimért társalgás és mind az, a mi akadémiai értekezés szinét viselné magán«, emlékszünk, hogy ő Polyphile volt, »az, a ki mindent szeretett.« * S ez az ő igazi neve, s ez a szeretet minden iránt csak növeli ízlésének dicsőségét; mert nem kis érdem, mindent szeretve, mégis válogatni tudni. A régiek iránti szeretet nem vette el kedvét az új-kor jeleseitől:

> Tasso-t becsülöm és Ariost-ot szeretem,
> Imádom Boccaccio-t, Macchiavel életem.
> Egyaránt olvasom, a mit észak s dél ad . . .
> . . . . . .
> De válogatok ám legszebb műveikből. **

Válogatása azonban nem elfogúlt; a gyöngébb helyek nem vetnek homályt szemeiben a jobbakra; La Fontaine jobban szereti egyiket mint a másikat, de egyi-

* Lásd a mit erről a Második kötetben a Boileau-ról szóló fejezetben mondottam.

** Levél Huet-hez.

ket sem zárja ki. A legszerencsésebb természet valamennyi közt; bír jelességeikkel, hibáik nélkül; tud szeretni a nélkül, hogy gyűlölne; s a legszigorúbb tökély fokán is meg tudja tartani azt a bizonyos könnyűséget, mely a legkényesebb ízlést úgy tünteti föl, mintha ösztön volna.

Nem azt következtethetjük-e ebből, hogy az ízlés sajátsága, visszavezérelni minket ösztönünkhöz? A tanulmány, az összehasonlítás, az öntudatos akarat ama közbeszólása, melyet az ízlés föltesz: mind csak arra való, hogy igaz valónkat kifejtse abból a ránk vett burokból, a melyet vagy a kor ízlésének utánzása vagy a rossz nevelés adott ránk. A tizenhetedik század költői közt a legtermészetesebbik, talán a legcsiszoltabb. A La Fontaine törlései s javításai híresek. Ő nem volt egyszerre tisztában eszméivel; a mi az első kidolgozáskor tolla alá jött, többnyire csak régi olvasmányainak valamely még élénk benyomása volt; a maga saját bája helyett, talán csak emlék Voiture-ből. Hogy igazi észméje kifejezésre jusson, hogy föllelje önmagát, szüksége volt arra, hogy ízlése kételyt ébreszszen benne az iránt, a mit szelleme első felgerjedésében jónak talált volt.

Ime, ugyancsak meggyőző bizonyság arra, hogy a természetet csakis fáradsággal érhetjük el. Valamint a festő-, vagy a szinművészetben, vagy a táncz kissé léhább művészetében, csak a munka és gyakorlat szerzi meg a biztos kezet, a könnyű taglejtést, a mozdulatok báját és finomságát, épen úgy a szellem műveiben is csak fáradsággal menekülhetünk meg a téves benyomásoktól, a szeszélytől, a test zsarnokságától, az utánzástól, a csillogási vágytól, a hiúságtól, s mind attól, a mi útjában áll

a természetességnek. Egyedül a műgond ad maradandóságot az elme-műveknek; s csak az ízlés tesz képesekké a mű-gondra. Voltak természeti adománynyal fölruházott, tehetséges emberek, a kiknél hiányzott az ízlés s az ízléssel együtt az a tehetség is, hogy megtalálják, mi a természetes, s ahhoz ragaszkodjanak és megóvják azt a kor ízlésének való hizelgés által könnyen kivívható álsiker kisértéseitől. Miután egy ideig a tömeg gyönyörének eszközei valának, ők is, híres szinészek módjára, nevet hagytak fönn, művek nélkül s az utókor kénytelen lángelméjök mivoltához nehány egyes helyök után vetni hozzá, melyekben nyilatkozott, mint a nagy szinészek lángelméjét a nézőtér hagyományai után találgatjuk.

VIII.

A La Fontaine Beszélyei s egyéb költeményei.

Munkám iránya nem engedi a La Fontaine *Beszélyei*-ről szólanom; talán akadályozna is abban, hogy helyesen itéljek felőlök. Nem tudok szeretni valamit a nélkül, hogy előnyt ne adjak annak s nem adhatok előnyt a nélkül, hogy valami igaztalanságot ne kövessek el. Szemeimben a Mesék ártanak a Beszélyeknek.

Ebbeli tartózkodásom nem igen látszhatik következetesnek azon részletes tárgyalás után, melyben a La Fontaine elődeinek meséit és beszélyeit részesítettem; * de hogy azokról bővebben szólottam, nem azért tör-

* L. az első kötetben.

tént, hogy olvasmányokul jelöljem ki, hanem mert kénytelen voltam kutatni a nyelvet, nyomozni úgyszólván annak a fejlődését a magok korában legkedveltebb művekben. Maga a nyelv ódonsága, a megértés nehézsége, elveszi a savát közülök a legcsípősbeknek is; tudósnak való gyönyör, sokkal több fáradsággal jár, mintsem veszélyessé lehetne. Egyébiránt az erkölcsök durvasága mentségökre szolgál; a szabadosság akkor csak megengedett szabadság volt. Félbarbár korban iratván, nem bírtak a tiltott könyvek kiváltságával. Nem így áll a dolog a La Fontaine *Beszélyei*-vel. A nyelv legszebb korában, s oly társadalom titkos gyönyörére írta őket a költő, melynek erkölcsei nyilvánosan elég szigorúak voltak. Olvasásuk könnyű, a fátyol rajtok mindig átlátszó, ha ugyan a költő egészen is el nem dobja a fátyolt. Csak azért szólni róluk, hogy kárhoztassuk, szenteskedésnek látszanék; hogy dicsérjük, arra nincs szükségök. Az ilyen könyvek magoktól is kapósak; legokosabb hallgatni róluk.

Mind a mellett védeni kell La Fontaine-t az ellen a vád ellen, hogy a *Beszélyek* botrányosságából dicsőséget vagy hasznot akart húzni. Mint tudva van, egy előkelő, nagyon buja életű udvarhölgy adta hozzájok az eszmét, a ki csak oly olvasmányokban találta gyönyörét, melyek saját kicsapongó élete képeit tárták eléje s ezáltal hosszabbították meg élvezeteit. Önkénytelenül lett kicsapongó iróvá, nem is gondolva, hogy azzal árt az erkölcsöknek. Mikor a begyeskedők felsikoltottak s Tartuffe, szemeit eltakarva, kifakadt, a költő mentsége, melyet felhoz, bizonyítja, hogy nem bírt vétke tudatával. »Bátran állíthatom, mondja, hogy az elbeszélés természete kivánta így«; s Horácznak

a műfajokról adott szabályaira hivatkozik. * Végre észrevevén, hogy épen a műfaj ellen van kifogás, hogy minél jobban megfelel a Horácz szabályainak, annál kevésbbé tetszik a párisi polgármesternek, ** meghallgatta a szemrehányást, s a következő választ adta rá, a mi teljesen ártatlan színben tűnteti föl szándékát: »A beszélyek vidorsága, mondá, kevesebb benyomást tesz a lelkekre, mint a legártatlanabb regények gyöngéd érzelmessége.«

Az édelgésektől én jobbat tartanék,
Hogy fölgyújtanák házamat....
A sohajtozókat űzzétek el, szépek,
De az én könyvemet bízvást eltűrjétek,
Felelek, hogy attól ártalmatok nem lesz....
Minek űznétek el?...
Hadd beszéljünk, csak jól, mert ez a fő dolog;
Ez minden; s ha megvan ez az egy csakugyan,
Bírálóim nyugton alhatnak, mint magam. ***

Csak nagykésőre sikerült megértetni vele, hogy *Beszélyei* épen nem ártatlan olvasmányok. Egy nagy betegségből lábadozva, egész gyermeteg lélekkel ajánlta föl egyik kiadása tiszteletdíját a gyóntató papnak, hogy alamizsnául oszsza ki a szegényei között. Csak a vallásosság, melyre élete utolsó éveiben adta magát, nyitotta föl végre a szemeit e részben; s még akkor sem tudom, nem inkább önmegadás volt-e akkor is, mint őszinte meg-

* Az I. Könyv második kiadásának előszavában.

** E tisztviselőtől eredt rendőri parancs tiltotta be a negyedik könyvet, »melynek olvasása — így szól a rendelet — csakis az erkölcsök megrontására és a kicsapongás terjesztésére szolgálhat.«

*** *A Fülöp bátya ludai* (Le oies de frère Philippe). A III. könyvben.

győződés, s komolyan hitte-e, hogy megrontotta százada erkölcseit, holott ő csak mulattatni akart?

E beszélyek közül kettő, *A szerelmes kegyencznő* s *A sólyom*, különösen az utóbbi, megérdemelnék a mesék népszerűségét, még oly irók szemében is, a kik legjobban becsülik magokat olvasóikban. Két példánya ez annak az édes érzékenységnek, mely ment minden hiú gőgtől s ál-kecstől s mely a jószívű és józan eszű emberek sajátja. Az elbeszélés modora, ama fesztelen eléadás s nem kevésbbé fesztelen leírások által, a beleszött komoly vagy vidám észrevételek s az önmagára visszavisszaforduló szemlélet által, a mint magáról beszél a mások okulására, — e két beszély valóban fölér legjobb meséivel.... s mi lehetne becsesebb az ő meséinél?

A hol La Fontaine-ből csak egy kevés van, legyen bármi kevés, az már sok; mint maga mondá az imént, csak jól kell elbeszélni, a mit elbeszélünk. S legkisebb darabjai közül is melyikben, a legszerényebb, legkevésbbé ismert kis sonnetben, rondeaux-ban, az évdíja évnegyedi részleteiért Fouquet-nek adott eme versesnyugtákban, a tízsorosokban, dalokban, még ódáiban is, bár azokban még Boileau-nál is ügyetlenebb, végre is melyikben nincs belőle egy kevés? Voiture-t kevésbbé utánozta, mint maga is gondolá; a mi jót belőle átvett, csalódásba ejtette őt a többi felől is. Mindent fel tudott használni; és senki, mondjon bármit maga is, őt meg nem ronthatta. Csak egytől kellett tartania, a tunyaságtól való hajlamától; de ott volt Boileau, nem engedte, hogy átadja magát annak.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

I. Mily korban virágoznak a moralisták. A franczia társadalom a tizenhetedik században. — II. La Rochefoucauld, az események által tevékenységbe sodort szemlélődő. — *Emlékiratai.* — III. A *Maximák* s mi tette azokat maradandó művé. — IV. Mily rendűek a *Maximákban* kifejezett igazságok; s mi a könyv vezéreszméje. — V. A szerző életében megjelent négy kiadás. Az általa azokban tett javitások és kihagyások szelleme. — VI. A *Maximák* igazsága végleges szerkezetökben; s mily föntartással lehet azt elfogadni. — VII. A *Maximák* irálya.

I.

Mily korban virágoznak a moralisták? — A franczia társadalom a tizenhetedik században.

Moralisták (erkölcs-bölcsészek) alatt azon prózairókat és költőket értjük, kik az erkölcsökről nem más tárgyakkal vegyesen, hanem külön s mint kizárólagos tárgyakról értekeznek. Az erkölcstan, mielőtt önálló műfajjá lesz, előbb egyes gondolatok alakjában lép föl, más tárgyak között. De a mely perczben valamely nemzetnél, mint irodalmának egyik ága jelenik meg, e nemzet különleges szelleme azonnal az emberiség köz-szellemének

kezdi érezni magát. Voltak bölcsészek, kik morált tanitottak a moralisták fellépte előtt is. Aristoteles megelőzte Theophrastust, ki e nagy mestertől született a mindenről mélyen de alaposan gondolkodás mesterségére. Montaigne másfél századdal élt előbb mint La Rochefoucauld. Irodalmunk történetében a morált majd minden népszerü irásműbe beleszőve találjuk, sőt egész értekezéseink vannak magaviseleti kódexek alakjában. Több mint ötven évvel a La Rochefoucauld Maximáinak megjelenése előtt már az iskolákban tanulták a Bibrac ur *négyes verseit* s valószínűleg La Rochefoucauld is könyvnélkül csacsogta azokat gyermekkorában. A moralizálás majd minden korban egyik sajátságos szellem-iránya volt nemzetünknek.

A mily mértékben valamely nemzet szervezkedik s fejlődik benne a társadalmi szellem, abban a mértékben telnek meg irásművei az emberre átalában mindinkább alkalmazható elvekkel. De az eszme, a művészet minden kellemével ruházni föl az erkölcsi elveket, jellemrajzokat és gúnyt vegyítve a tanulságba: ez eszme csak kiváló ész, csak nagy nemzet sajátja lehet, s csak oly korban, mely az emberi életet egészen átélte már. Egyik szüksége az érettségre jutott társadalmaknak: életszabályokat állítani föl, tételekbe foglalni a tett tapasztalatokat, és a jövendő öltőket a múlt példái által kötelezni. E tekintetben oly egyénekhez hasonlítanak, kik pályájukat már megfutották, hivatásukat betöltötték: — moralizálnak.

A tizenhetedik század második harmadának a vége felé a franczia társadalom is elérte ezt az időpontot. Minden önámítás nélkül hihette magáról, hogy egyetlen

emberi társadalom sem birt még több ismerettel az emberről nála. Ha Páris utczái, — miután La Bruyère említi * — nem voltak is oly tiszták és biztosak mint az Athenéái, de nekünk nem voltak rabszolgáink, s oly vallásunk volt, melyben hittek az emberek; mert mig egyrészt dogmáival közülünk a legkisebbnek is végetlen értéket kölcsönönzött, másrészt mélyebben pillantott az emberi szivbe, mint bármely más erkölcstan vagy bölcsészet. Az időpont páratlanúl alkalmas volt arra, hogy erkölcsi szabályokat fogalmazzon a következő nemzedékek számára. A franczia társadalom mindent ismert; kezdte jól érezni magát azon kormány alatt, melyet istentől rendeltnek hitt s oly fejedelem alatt, ki méltó volt e kormányra. Az idő megérett a moralisták számára. Franczia országnak, 1665-ben, joga volt magát példányként állítani az emberiség elé.

II.

La Rochefoucauld, az események által tevékenységbe sodort szemlélődő.

A mit másutt mondtam, a végzetes összetalálkozásokról, melyeknél fogva minden műfajra megszületik az az iró, a ki arra mintát adjon, egyetlen iróra sem talál inkább mint La Rochefoucauldra s később La Bruyère-re. Pedig lehetetlen különbözőbbet képzelni, mint kettejök élete. Az egyik egy cselszövényekkel s polgárháborúkkal

* A »Theophrastus Beszélgetései«-ben.

teljes korszak minden mozgalmába bele vegyűlt; a másik hallgató s ismeretlen életet él, először egy vidéki városban, később a királyi herczeg (M. le Duc) háztartásában. Az egyik előkelő nagy úr, azok közűl való, a kik azt hihették, hogy a királyi tekintély az övék egy részét bitorolja; a másik, rang nélkül születve, ahhoz a középosztályhoz tartozik, mely a franczia irodalomnak legnagyobb neveit adta.

De ne keressük La Rochefoucauldot sem pártütő (frondeur) szerepében, a mint politikai cselszövényekben részes, a nélkül hogy maga tulajdonkép cselszövő volna; politikus csupán szerelemből; vitéz, valódi hősi tűz nélkül, életét koczkáztatni kész merő becsületre-kényességből; izgatott inkább mint tevékeny; — sem ama szerencsétlen föllépésében, mikor az összeesküvésben kisérti meg a polgárháborút s húsz éves korában abba a nevetséges kalandba vegyűl, mely a *felsültek napja* név alatt ismeretes. Annyi izgatót látva, 1630-tól 1642-ig, annyi mindenféle cselszövényt, először az anya-királyné érdekében Richelieu ellen, aztán a kormányzónő érdekében valamennyi ellensége ellen, senki se hinné, hogy azokban egy — az események által késleltetett s visszatartóztatott — moralista a maga hivatását találhatná. Pedig nincs különben. La Rochefoucauld nem egyéb mint szemlélődő, kit születése, baráti összeköttetései, az ifjukor szenvedélyei, a cselekvés terére sodortak; a ki kész bőrével fizetni s koczkára teszi életét neve becsületeért, talán épen a tevékenység iránti ellenszenvből. A moralistát látom mindabban a mit tesz, s abban is a hogy teszi; azt látom abban a kétes hírnévben, mely a Fronde viszályaiból tapadt rajta; abban a homályban, mely szerepét

és jellemét borítja, kivéve a vitézség oldalát, melyben a nagy Condé-n kívül senki sem áll fölötte.

Egészen megbízhatunk annak az arczképnek a hűségében, melyet saját jelleméről rajzol, 1658-ban, hét évvel a *Maximák* közreadása előtt. Abban magát mélabúsnak vallja, »annyira hogy alig nevet háromszor négyszer, ugyanannyi év alatt; arcza setét, a mi még magába zárkózottabbnak mutatja őt, mint a milyen valóban; szellemét a mélabú rontja meg, s annyira elmerül bánatába, hogy sokszor alig képes kifejezni a mit mondani akar.« Bizonyára ez nem a tettek emberének az arczképe. Kissé odább már a leendő moralista jelentkezik. »Szeretem, ugymond, hogy a beszélgetés főbb része a morál körül forogjon« — s hozzáteszi: »szeretem főleg a szellemet képző s a lelket erősítő olvasmányt.« S ismét máshelyt: »Szeretek szellemes egyénnel együtt olvasni; mert igy az ember szüntelen elmélkedik a fölött, a mit olvas.« Szeretni az olvasást a belőle vonható haszonért, elmélkedni a fölött, a mit olvasunk, — ez sem tartozik a cselekvés emberének a jellemvonásaihoz; valamint a következő sem: »szenvedélyes vitatkozó vagyok.« — A szemlélődők jellemvonása.

Mások is ez önmaga által vázolt arczképpel megegyezőleg itéltek La Rochefoucauldról. Retz bibornok, a ki ellensége volt, de a ki soha senkit, az egy Mazarin-en kívül, nem gyűlölt annyira, hogy jellemét rágalmazná s bosszúból hazug arczképet adna róla, Retz bibornok határozatlanságot vet szemére s kijelenti, hogy nem képes annak indokait megmagyarázni. »Itélete, ugymond, nem volt biztos a cselekvésben; nem tudta mind azt egyszerre áttekinteni, a mi láthatárába esett. Bár szeretett volna,

nem tudott jó udvaroncz lenni, sem, fogadkozása daczára, valódi pártember. Szokása volt ép oly hévvel rázni le magáról mindent, a mily hévvel beleharapott volt.« S végre, utolsó vonásul: »Hajlama mindig a közvetitésekre irányult.«

Mi volt hát Rochefoucauld? — Mondtam már: szemlélődő szellem, melyet a hajlamainál hatalmasabb események s eszénél erősebb szenvedélyek a cselszövény és cselekvés pályájára sodortak.

E mesterséges ellentmondás, jelleme és szerepe között, veszélyeztette jó hírnevét mint becsületes embernek. A Fronde idejében, a Retz bibornok és Condé herczeg közötti hires vita idétte, mikor kevésbe múlt, hogy a bibornok emberei s a herczeg emberei ökölre nem mentek az igazságügyi palota nagy teremében, azzal vádolták La Rochefoucauld-t, hogy meg akarta gyilkolni Retz bibornokot. A rágalom hitelre talált. A bibornok pártjában őt gúnynéven »egyeneslelkü pajtás«-nak (l'ami La Franchise) csúfolták; otromba gúny, de a melylyel nem illettek volna oly embert, a ki semmi kétértelműséget nem követett el. Még más szójátékok is kerengtek a Condé-párt cselszövényeiben való szerencsétlen részességéről; mondták, hogy minden reggel idéz elő valami összezördülést, a mit este kiegyenlíteni igyekszik. Máskor meg azzal vádolták, hogy kibékült az udvarral, pártja rovására. Néha nem becsületes szinben tünt föl, holott csak ügyetlen volt. Élete e részben ép oly hasznos például szolgál, mint *Maximái*. Szellemének helytelen használata csak tovább ragadta őt az eltévesztett ösvényen. Eltévesztette hivatását; s becsülete adta meg az árát. A cselszövények közepette, melyekben a Condé

herczeg pártja leledzett, La Rochefoucauld csakis a küzdelemben érezte jól magát, karddal kezében, mikor nem koczkáztat egyebet, csak életét, melyet könnyebben tudott feláldozni, mint szilárdan irányozni.

Sokan csodálkoznak azon, hogy sem önrajzolta arczképében, sem *Emlékirataiban* nem találni semmi vallomást arról a végzetességről, mely őt majdnem húsz éven át arra kényszerítette, hogy magára vegye a nagyravágyás és cselszövés minden fáradalmát, oly egyének érdekében, a kik egészen saját czéljaikba voltak elmerülve s mit sem gondoltak az ő nézeteivel; hogy mindig a mások nyomán járjon; hogy mindig akkor határozza el magát valamire, mikor pártja, a nélkül hogy őt megkérdezné, megváltoztatta nézeteit; hogy meggyűlölje saját belátását, mint akaratának akadályát, és akaratát mint szenvedélyei által mindig kijátszottat. Ez oly mélyen látó szemlélő nem akarta volna-e egészen látni önmagát? Az önszeretet számítása-e, mely oly bonyolúltnak, csavarékosnak s mélynek mutatkozik előttünk? La Rochefoucauld nem akarta bevallani, hogy nem született a cselekvés embereinek határozottságára; de a titok önkénytelenül elárulja magát a bosszúságban, melylyel a mások szenvedélyei iránt viseltetik a miatt, hogy maga nem érezte ugyanazokat magában és nem birta kormányozni s vezetni másokban.

Maga *Emlékiratainak* gyöngesége, összehasonlítva akár a *Maximákkal* akár a Retz bibornok *Emlékirataival*, csak egygyel több bizonyítéka kevéssé alkalmas voltának a cselekvésre. Nem mintha *Emlékiratai* is nem volnának figyelemre méltók. Ha nem is érdemlik meg a Bayle nagy magasztalását, a ki fölebb helyezte azokat a Caesar Commentár-jainál, bizonyos hogy a *Maximák* kisded

könyve ártott nekik. De legfőbb fogyatkozásuk, hogy szemlélődő ember irta; komolyak és hidegek. Látni belőlök, hogy La Rochefoucauld nem szereti a rendetlenséget és a pártütést; csak bele adja magát. Egészen máskép mint Retz, a ki öreg kora mulatságát látszik találni mindazon bonyodalmak elbeszélésében, melyekben oly tevékeny részt vett, La Rochefoucauld mindenkép azon igyekszik, hogy közönséges események arányaival ruházza fel azokat, s *Emlékiratait* a történelem hangján irja. Nem talál eleven vonásokat azon cselszövények festésére, a melyekben maga is annyiszor állt kereszttűzben; s nem bir Retz bibornoknak sem élénk képzeletével, mely feltámasztja a múltakat, sem hiúságával, mely újra életre hívja a személyes élményeket. A történetiró hideg s a moralista nem mer szabadon nyilatkozni.

A Szent-Antal kapunál folyt ütközetben kapott sebe, mely miatt élete is veszélyben forgott, megfosztotta őt a lehetőségtől, hogy végig kisérje a Condé herczeg pártütését. Később, ő is befoglaltatván a közbocsánatba, egészen megváltoztatta élete sorát, vagyis inkább visszanyerte valódi életét, az elmélkedés és társalgás megszokását, mely által, a Sevignéné szava szerint, »annyira megbarátkozott végperczeivel, hogy azok legkevésbbé sem lephették meg.« * Üres óráit, részben *Emlékiratai* megirására s a *Maximái* fölötti elmélkedésre szentelte, részben szellemes egyénekkel való együttolvasásra s oly társalgásra, mely túlnyomólag erkölcsi tárgyak körül forgott. Azok, a kikhez közös ízlés s talán közös előítéletek is kötötték, Lafayette-né s más udvari hölgyek

* 1660. márczius 15-én (pénteken) irt levele, leányához.

voltak, kiknek finom szelleme élesitette az övét s ízlésükön, mint próba-kövön, próbálta ki eszméi s észrevételei igazságát, a melyek, *Maximák* neve alatt, örök igazságokká voltak válandók.

III.

A Maximák; s mi tette azokat maradandó művé?

A *Maximák* bámulatos kis könyvecske; úgy azok a maximák benne, melyeket igazaknak tartanak, valamint még azok is, a melyeknek igazságát kétségbe vonják. Emezek legalább is a legtökéletesebb szabatossággal föltett kérdések, melyeknek — mindig kétes — megoldása öröklő érdekkel bir. Köznapi szellem, a ki csak felületesen lát, megütközhetik rajtuk; s útszéli szószátyár az emberi természet ellen szórt szitkokat láthat bennök; de a ki csak olvasni bir saját szive mélyében, nem félve, hogy ott, a keresztyén bölcselet e biztos újjmutatásai nyomán a romlottság amaz alapját látandja, melyben a kisértések s az ártatlanság annál nagyobb becse fekszik, — e maximák legszigorúbbjaiban fenyegető intést találand a sziv fenekét legjobban ismerő gondolkodók egyike részéről. Bámulni fogja, mily élénk fürkésző szemmel keresi az igazságot egy oly szellem, mely maga is sokszor csalódott, s mily hévvel a becsületes ember, a ki szenvedélyein eszével áll boszút.

Úgy van, a mi a *Maximák*at a lángész műveinek örök életével ruházza föl: az igazság, a tizenhetedik század irodalmi műveinek e halhatatlan lelke. Ezt az igaz-

ságot mindenki elismeri, még azok is, a kik megtámadják. A kevésbbé mély szelleműek elismerik, hogy valami lerombolhatatlan rejlik itt; de első mozdulatuk: fellázadni ellene, az emberi természet pártjára kelni, mintha ők volnának jogainak képviselői vagy tisztaságának példányai. De ha túlmennek ezen az első mozdulaton; ha behatolnak e kérlelhetetlen igazságokba, melyek ártatlanságunk öléig üldöznek, s a becsületes emberek oly megbocsátható kevélységében is csak erényünknek vetett tőrt láttatnak velünk; ha igyekeznek, ez ügyes kéz segélyével, tisztább ismeretre jutni: be fogják vallani a *Maximák* igazságát. Ne mondjátok: ez szépen van mondva, de a gondolat hamis benne; hiábavaló beszéd az ilyen! A nagy iróknak igen szegény kárpótlás volna az a dicséret, hogy szépen irtak, azért a szemrehányásért, hogy hamisat irtak. A szellem műveinek nem lehet élet a felszinén, ha nincs a fenekén; a nyelv szépsége nem hazug arczfesték, hanem az élet változhatatlan szine.

A Pascal *Gondolatai*nak ugyanaz volt a sorsa, mint a La Rochefoucauld *Maximái*nak; hangos ellentmondásra találtak. Csakhogy a Pascal ellen tiltakozó, lángeszű ember volt: Voltaire. Voltaire-nek minden műve közt legkevésbbé olvasottak e czáfolatai; minden bája s minden józan esze nem birt egyetlen egyet is megingatni a *Gondolatok* közül. Hogy e sötét és hatalmas gondolkodóval sikeresen küzdhessen, hiányzott benne a mélység, melyet a látkör terjedelme soha sem pótolhat; hiányzott az idő, hogy az ember élethosszáig tartó vita tárgyainál megállapodhassék. Ő nem akarta meglátni az igazságot Pascalban, mert ez az igazság, mely a keresztyénség szellemének a bélyegét viselte magán, csak az

ész feltétlen uralmának kétségbevonása, melyet Voltaire csalhatatlannak tartott. Ő is magasztalta a szavakat, míg a dolgot ostromolta; s szarvat adott a forma és a lényeg fölötti meddő vitának. De a *Gondolatok*, mint a *Maximák*, lényegök igazsága által élnek; s csak a belátás vagy elfogulatlanság hiánya: festett alakoknak nézni az élettel és hússal bíró testeket.

IV.

Mily rendüek a Maximákban kifejezett igazságok, mi foglal el bennök legtöbb helyet? — A könyv vezéreszméje.

Ez igazságok közt csak meg kell különböztetni azokat, melyek állandó és átalános érvényüek, azoktól, a melyek csak bizonyos társadalmakra, különlegesen, alkalmazhatók; azokat az igazságokat, melyek védő és támadó fegyverekül szolgálnak nekünk életünk folytatásában, azoktól, a melyek elménk mélyében szemléleti képzetekül maradnak, s melyek csak a dolgok és emberek megítélésére szolgálnak. Némely igazságok első tekintetre felfoghatók: el vagyunk rájok készülve, régóta uralmuk alatt állottunk, s öntudatlanúl bennök éltünk; egy magasabb szellem figyelmeztet rájok s felismerjük őket. Más igazságokról csak lassanként győződünk meg, vagy azért, mert alkalmazásuk kívül esik helyzetünkön, vagy mert némi erőfeszítést kiván bebizonyításuk, s okoskodás útján vezethetők le a körünkbe s kezünk ügyében levő igazságokból. Így, a kis dolgokra fektetett dicsvágy, melyre egyedül vagyunk alkalmasak, megérteti velünk,

egy kevés utángondolással, a nagy dolgokra fektetett dicsvágyat. S végre vannak felsőbb rendű — metafizikai — igazságok, melyeknek elemei sem nem átalános vagy részleges tények, sem nem cselekvési indokok; az ilyeneket csak nagyon emelkedett s egyszersmind nagyon szigorú szellemek foghatják föl. Ilyen a Pascal *Gondolatai*nak nagy része.

E különböző rendű igazságok megkülönböztetésének — melyek mind s csakis ezek képesek a nyelv tökélyes alakját magokra ölteni — a hiányából ered az, hogy a művészet némely mintáiról azt állítják, hogy formára kitűnők, de lényegökre nem igazak.

Egy gondolatot mutatnak nekünk, melyről úgy találjuk, hogy bámulatosan van kifejezve. A szók szabatosan illenek a dologhoz, fordulatuk teljesen megegyező nyelvünk szellemével: a gondolat iránt mégis kételyt érzünk magunkban. Elég. Tovább megyünk, egyaránt elégülten a műértő gyönyörével, melyet bennünk a forma szépsége ébresztett s a tartózkodással, melylyel a lényeget fogadtuk. De ha nem tartozunk azok közé, a kik azt hiszik, eleget tesznek a szerzőnek, ha megdicsérik, hogy szépen ir, vagy a kik úgy őrizkednek attól, hogy valakinek a nézetét elfogadják, mint valami szolgaságtól: térjünk vissza e gondolathoz, s vegyük azt jobban szemügyre. Nem épen mindennapi alkalmazásra való igazság, meglehet; de nincsenek-e másnemű igazságok is? Talán egyike azoknak, a melyeket messziről s nehezen lehet levezetni a magunk által is ismert és gyakorolt igazságokból. Menjünk tovább, hatoljunk egész a kútfőig. Talán csak egy szó hiányzik, egy kis helyreigazitás, akár a korra, akár az emberekre vonatkozó, hogy

e gondolat kétségbevonhatatlan igazsággá váljék. Azok, a kik kiváltsággal bírnak tökélyesen irni, nem amolyan találomra gondolkodó kalandorok. Hogyan lehetne a forma, melyben a lényeg nyilatkozik, tökéletes — ha a nyilatkozó gondolat hamis volna?

Idézik ezt vagy amazt az irót, a ki, mondják, kitünően tud irni, ámbár hemzseg a hamis vagy kétségbe vonható gondolatoktól. Nem vétik-e össze a nyelvtani helyességet, az előadásbeli csint, e felszines tulajdont, a jól irással? Lehet hogy az az iskola nyelve; a maradandó nyelv más. Igen biztos módja van, hogy meggyőződhessünk: maradandó nyelven van-e kifejezve valamely gondolat? abban áll: ha megmarad-e emlékezetünkben? Igaznak csak azt tekinthetjük, a mi ekép foglalja el lelkünket, bevéső dik elménkbe s vérünkké válik; a mit elfeledünk: rosszúl van irva. Csak azt feledjük el, a mi nem találta meg útját belsőnkhöz. Hiába helyesli a nyelvtan az ily dolgok nyelvét; nemcsak hogy rosszúl vannak — de sehogy sincsenek irva. Szavaik csak arra valók, hogy visszarakjuk a szótárba, oly iró számára, a ki életet tud nekik kölcsönözni, az igazság szolgálatában használván fel.

Szükségesnek látszott a forma és lényeg közötti eme veszélyes megkülönböztetést érinteni egy kissé, mikor arról az iróról szólunk, a kit leginkább magasztalnak mint irót, s legtöbb ellentmondással illetnek mint gondolkodót. Egyetlen más irónál sem találkozunk nagyobb számban oly igazságokkal, melyeknek indokai kikerülik bágyadt figyelmünket, míg kifejezésök világossága teljesen kielégíti azt az első tekintetet, melylyel a szellem műveit csak felületesen nézni megszoktuk. Kö-

vetkezéskép egy más iró sem nyújt annyi alkalmat s oly vonzó táplálékot annak az érdekes tanúlmánynak, mely a nyelv igazsága alatt a gondolat igazságát keresi.

Mind az, a mi a La Rochefoucauld *Maximái*ban tökéletes a kifejezésben, igaz is lényegében. Kivéve néhány, inkább ragyogó mint szilárd vonást, melyek annak a kornak, mikor La Rochefoucauld irt, finom társalgási modorára vallanak, — a *Maximák*ban minden merő igazság. Csak azzal kell tisztába jönni: minő rendűek ez igazságok?

Némelyikök mindennapi alkalmazásra való; ezeket senki sem vonja kétségbe, bámulják bennök a kifejezést s alkalmazásba veszik a lényeget. Metafizikai igazságok nincsenek köztök; ez a Pascal birodalma, a ki nem tartja érdemesnek az emberi bölcseség számára dolgozni, s kevesebbet foglalkozik az emberi magaviselet irányzásával, mint az önmegtagadás indokaival. A La Rochefoucauld eszméinek túlnyomólag nagyobb része, s ezekben áll fő dicsősége, történelmi igazságok, melyek feltétlenül igazak egy korszakban s egy bizonyos társadalmat illetőleg, rávitelesen igazak valamennyi többire nézve. Vannak végre óvó igazságok köztök; ezek a keresztyén bölcselet sajátjai; intenek s megdöbbentenek magunkkal szemben.

Az óva intés e szelleme, mely nem egyéb, mint az eredendő bűn dogmájának a morálja, bizonyos sajátságos élességet kölcsönöz e maximák közül soknak; La Rochefoucauld maga megvallja ezt. Mikor műve megjelent, nem múlasztották el őt túlságos szigorral vádolni. Ez kikerülhetetlen is volt: a mű birálói szolgáltatták annak az anyagot; senki sem akart magára ismerni az ön-legyez-

getés e képében. La Rochefoucauld igazolja magát e vád ellen.* A mit a Maximák tartalmaznak, ugymond, »nem több mint kivonata egy számos egyházi atya gondolataival megegyező morálnak s a szerző úgy vélte, neki is szabad úgy szólani az emberről, mint az egyházi atyák szóltak.« Hozzá teszi: »Ez észrevételek irója az embereket csak az eredendő bűn által megrontott természet gyászos állapotában tekintette.« Valóban, a *Maximák*ban nem fordúl elő egyetlen vád, egyetlen kétely az emberi természet ellen, melyet föl ne találhatnánk, nemcsak az atyáknál, de a kor nagy hitszónokainál is. A La Rochefoucauld nyilatkozata nemcsak világias elővigyázat egy kegyeskedő korszakban; a *Maximák* 1665-ben jelentek meg, húsz évvel a Maintenon asszony titkos házassága s a szenteskedő szigor korszaka előtt.

A La Rochefoucauld *Maximái*nak legtöbbje a történelmi igazság jellegével bir. *Emlékiratai* a Fronde elbeszélése; *Maximái*: ez elbeszélés morálja.

Mit akar a parlament? mit akar a két Fronde? a herczegek pártja? minden egyes fő, mindenik pártban? Mazarinnak teljes, vagy legalább részben való kifosztását. Ime a dolog lényege; ez az érdek, ez az önzés a *Maximák* kis könyvében. Mikép sikerüljön e kifosztás? mikép jussanak egy értelemre, a nélkül hogy alárendelnék magokat? mikép oszoljanak meg, a nélkül hogy elgyöngüljenek? Ez a forma. Oszszátok pártokra a Mazarin ellenségeinek ez egész tömegét; árnyalatokra mind e pártokat; személyes vetély-társakra ez árnyalatokat: ime a

* A két első kiadás előszava

formák végetlensége, ime »a birodalom, melyben mindig lesznek felfedezendő új tartományok«!

A *Maximák* első kiadása az önzés hosszas és szőrszálhasogató bonczolatával kezdődött. Több mint túlterhelt kép, melyben sok vonás a torzig van hajtva, egy neme a vádiratnak volt ez, melyben szenvedélyes kéz árúlta el magát. Úgy látszik, La Rochefoucauld mindjárt előre ki akarta önteni szivét, s e vádiratot a Fronde korszakában uralkodó önzés által vágott s még behegedetlen sebek benyomása alatt irta. Később kihagyta e részt s jól tette, mert a mily túlzók a kép vonásai, ép oly hamis a szinezés.

V.

A Maximák négy kiadása. A szerző által azokban tett javitások és kihagyások szelleme.

A mi változtatást La Rochefoucauld az első kiadást követő s még életében megjelent három kiadásban tett: mintegy szentesíti azt, a mit megtartott. Minden javítás egy-egy tulzó vonást töről le, vagy egy kifejezést átalánosít, vagy egy szőrszálhasogatást mellőz, vagy egy eszmét tesz világosabbá; ritka eset, hogy csak ékítményül szolgáljon. Az első kiadás, mely legközelebb áll a Fronde korához, sok különös vonást tartalmaz; a maximák gyakran arczképekben személyesülnek meg, mint La Bruyère-nél. Lassanként e különlegességek, melyek minden maximára mintegy bélyegül voltak nyomva s személyes vonatkozásokká tették az igazságokat, eltűnedez-

nek, s a személyiségek helyére elvonások lépnek. Úgy látszik, minél inkább távolodott La Rochefoucauld az eseményektől, annál magasb szempontra emelkedik s jobbá válik egyszersmind. A mily arányban hanyagolja el az arczképek különböző sajátságait, melyek iránt La Bruyère és Saint Simon talán igen is nagy előszeretettel viseltettek: azon mértékben enyhiti maximái egy nagy részét s a mérsékelt igazságban találja meg a kifejezés tökélyét.

VI.

A Maximák igazsága, végleges szerkezetökben; s mily föntartással lehet azt elfogadni.

Annál nagyobb figyelemmel s bizalommal kell olvasni az utolsó kiadást, mind az ekép módosított maximákért, melyek azt a határpontot jelzik, a hol a moralista egészen levetkőzte az ember haragtartását s hátulsó gondolatait, mind azokért a maximákért, melyeket eredeti szerkezetökben tartott meg. Főleg ezeket kell inkább azzal az elhatározással olvasnunk, hogy szükségkép magunkra ismerjünk bennök, mint avval a gyerekes föltétellel, hogy ellentmondjunk nekik. Oly gondolat, mely négy ízben állja ki így egymásután s nagy időközökben egy magasabb szellem vizsgáló szemét, a nélkül, hogy kétely vagy ellenkező nézet férne hozzá s kívánná módosítását — bízvást igazságnak vehető. Oly tulajdon az, mely fölött nincs többé jogunk, magának az istenségnek egy része. Gondolataink közt vannak olyanok, melyeket olybá nézünk, mint a szerencse ajándékait; megváltoz-

tatjuk, mihelyt formájokat megúntuk, szeszélyünk bélyegét ütjük reájok. Vannak mások, melyek tökélyesen pattantak ki lelkünkből, melyeket a magok teljességében adunk vissza — úgyszólva — az emberi nemnek, mintha csak kölcsön czímén vettük volna; fénysugarak, melyek nem azért vetődtek lelkünkbe, hogy velök a mások szemét kápráztassuk, hanem hogy magunknak legyenek vezércsillagaink; okai s nem okozatai annak a csekély bölcseségnek, a melylyel bírunk.

E maximákat, melyek egyszerre tökélyes alakban villantak a La Rochefoucauld lelkébe, nem bírom aggály nélkül olvasni. Fenyegető fáklyának tetszenek, mely hirtelen megvilágítja azokat a kétes helyzeteket, melyekbe lelkiismeretünk bonyolódik, s a rosszat a jóhoz oly közel — s a jót a rosszszal annyira vegyesen mutatja nekünk, hogy még becsületességünktől is megijedünk. Szerencsénk, ha nem esünk valamely megalázó maxima alkalmazási körébe, úgyszólván a csapásába. A La Rochefoucauld *Maximái* úgyszólván a gyanusok névsorának az osztályzásai: egyrészt a vétek minden fokai oly szorosan követik egymást s az esetek oly hasonlók, s másrészt az ártatlan oly közel érintkezik a bűnössel, hogy a kinek leginkább rendben van is a szénája, ki van téve annak, hogy a névsorban találja nevét.

Az előzetes óvás e jellege levon némileg a La Rochefoucauld moráljának a tekintélyéből. Minden elfogulatlansága mellett is, a melylyel könyvéből minden igen különleges maximát, valamint a merész átalánosságokat kihagyta, élete szigorú körülményei ez időtájt, személyes súrlódásai, küzdelmei, Longuevillené iránti szenvedélye, melynek föláldozta az államot, oly fanyar ízt adtak ke-

délyének, mely gondolataira is átment s elméjét orvosolhatatlanúl elszomorította; talán némi bosszú-érzet is vegyűlt e hangulatba: »Soha sem viseltettem gyűlölettel senki iránt; de azért nem vagyok képtelen a bosszúállásra.« * Mikor azt hitte, hogy csak a morál érdekében gyakorol szigort, megtartotta régi bosszúságát, melytől nem tudta menten tartani szemlélődő eszméit. Miért igyekszik a jeles tulajdonok értékét alábbszállítani azokkal az indokokkal, melyeknek azokat tulajdonítja? Nem amiatti haragjában-e, hogy azokat rosszúl használni is látta, vagy talán gyűlöletében Condé herczeg ellen, a ki a hősök minden jelességével bírt s a Fronde idejében mégis csak pártoskodóvá vált, kit Mazarin. visszavonúltában, megvert?

Mielőtt azért a *Maximá*-kat tiszta igazságokúl fogadnók el, ki kell közűlök különítenünk mindazt, a mit e búskomorság sugallt, melyet La Rochefoucauld maga is bevall magában, s mindazt, a mi egyének és állapotok iránti, eléggé le nem csillapult bosszúságából ered. S mivel e hangulat még abban az egyetemességben is visszatükröződik, melylyel La Rochefoucauld *Maximá*-it felruházni negélyzi, elég a *mindig* szó helyébe, mely minden időkort magába foglal, ezt tenni: *majd mindig*, mely a Maximák feltétlen igazságát fentartja a Fronde korát illetőleg s nem fosztja meg az emberi természetet minden reménytől s minden bátorságától, hogy jobbá lenni törekedjék.

* A fentebb idézett ön-jellemrajzban.

** La Rochefoucauld mintegy maga hiv föl e változtatás tételére, midőn némely maximáiban, pl. a tizedikben, a második kiadástól kezdve, a *mindig* helyett ő is *csaknem mindig* enyhébb kifejezést használ.

Így kijavítva, a La Rochefoucauld könyve egyike irodalmunk legigazabb könyveinek; de teljesen igaz csak azon történelmi igazságok rendében, a melyeket nem tekintünk első pillanatra a köznapi morál igazságai nak, vagy belvilágunk szabatos és találó rajzolatainak. Ehez némi eszmélkedés s a közéleti jellemek bizonyos ismerete kivántatik. A *Maximák*, a Fronde-dal szembe állítva, az eredetivel szembe tett arczkép; de ha lefejtjük a Fronde-ról azt a külső jelleget, mely azt a saturnaliák színében tűnteti föl, »a kék tiszti jelvények, hölgyek, mellvértek és hegedűk e vegyületét«, melyet Retz bíbornok említ, * — mennyi oly vonás van bennök, a mi minden, politikailag izgalmas korszakra egyaránt talál!

Nem tekintve másra, csakis a főbb elemekre: a Richelieu által leigázott s a kormányzóság kedvezései folytán felemelkedő nemességre; a királyi vérből származott herczegre, a ki úgy akar kormányozni mint Richelieu, de a ki nem tudja fölfogni, hogy a mit egy, a királyi tróntól végetlen közzel elválasztott érsek megtehet, azt a trón lépcsején született herczeg nem teheti; a főrangú hölgyekre, kik azért szítják a háborút, hogy eltávolítsák férjeiket; a fiatal uracsokra, kik merő udvariasságból keverednek belé s imádott hölgyük szalagjait veszik zászlajoknak; a hatalmától megittasult parlamentre, mely lázadással támogatja a rendet; az egyházi fejedelmekre, kik fegyveres fölkelést szerveznek, mint utolsó faját a szokások által nekik megengedett háborúnak; — nem tekintve a Fronde-ot másképp, mint eme külső és helyi jellegében: e hosszan tartott zavargás nem

* *Emlékiratai*-ban.

egyéb egy sajátlagos eseménynél. De a forradalmak kivonatos képe az, ha tekintjük az egymással versenygő nagyravágyások küzdelmeit, múló szövetkezésüket a közjó hátrányára, a pártok csalódásait, gyülölködését és előitéleteit, a testületek túlkapásait, s valamennyinek mohó és átalános kapzsiságát egyesek kifosztására. A Fronde csak epizód a történelemben; de ez epizód gyökere az emberi szív, melyet La Rochefoucauld tetten kap, abban a pillanatban, mikor minden társadalmi kötelék meglazúlása folytán megfeledkezik magáról s egész meztelenségében engedi látni mind azt a romlottságot, melyet az emberi államrend kitünő szervezete lefojtva tart.

VII.

A Maximák irálya.

Mindamellett La Rochefoucauld soha sem lesz népszerü moralista. *Maximái* soha sem szállanak alá a közélet magaslatáról, s morálja a tragédiáéhoz hasonlít, melynek hősei királyok s eseményei katasztrófák Ebben van a titka annak a magas stylnak, mely nem cziczomázza tárgyát, elég dolga levén, hogy azt a maga nagyságában tüntesse föl, s melynek nincs szüksége mesterkélt fogásokra, mert legfőbb szépsége szabatosságában áll. La Rochefoucauld nem saját mulatságára irja észrevételeit; nem hivalgani akar emlékeivel s szomorúságával. Elhinném, ha maga nem mondaná is, hogy nem gyakran esett meg rajta, hogy nevessen; inkább kereste azt, a mi a lelket erősíti, mint a mi a szellemet csillog-

tatja. Javításai, melyekben még bámulatra méltóbb mint első fogalmazványa szerencsés voltában, majd mindig a szellemesség rovására erősbítik az igazságot; az irót rabolják meg, az igazság javára, melynek kifejezője. Első ízben nyilatkozik az általános morál Francziaországban oly magas stylban; mert abban a korban, mikor a *Maximák* megjelentek, még nem ismerték a Pascal *Gondolatait*. E *Gondolatokban*, melyek négy évvel később jelentek meg, ámbár körülbelől ugyanakkor irattak, e nagy szellem, századok korlátait lépdelve át, az elveket és bölcseséget sokkal túl a jelen tapasztalatain kereste, melyekhez La Rochefoucauld nagyon is szorosan ragaszkodott. De a Pascal *Gondolatai* nem ártottak a La Rochefoucauld *Maximáinak*, s a gondolkodás és irás művészetének e két nagy példányán képződött La Bruyère.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

1. La Bruyère, összehasonlítva, mint moralista, Pascal-lal. La Rochefoucauld-val, Nicole-lal. — II. Mikép lehet kimagyarázni az ellentétet, élete csekély- s munkája nagy feltűnősége közt. — III. Összehasonlítása annak a korszaknak, melyből La Bruyère veszi arczképeit, azzal, mely La Rochefoucauld-t sugalmazta. — IV. La Bruyère mint erkölcsi iró. Miben különbözik, e tekintetben, elődeitől? — V. Változtatások és hozzáadások a *Jellemek* különböző kiadásaiban. Részletezése a La Bruyère művészetének. — VI. A *Jellemek* irálya s mikép ítélt arról Suard. — VII. A La Bruyère fogyatkozásai s miért van helyén azokat megjelölni.

I.

La Bruyère, összehasonlítva, mint moralista, Pascal-lal, La Rochefoucauld-val, Nicole-lal.

Mikor a *Jellemek, vagy a század erkölcsei* megjelentek, a *Maximák* és a *Gondolatok* már mindenki kezén forogtak, s La Bruyère szükségesnek érezte, hogy már előlegesen visszautasítsa az utánzás vádját. Az első kiadás (1688 *) előszavában, következőkép méltányolja két elődje műveit: »Az egyik (a *Gondolatok*), szerzője állásánál fogva, e vallás szolgálójává teszi a bölcsészetet, föl-

* S nem 1689-ben, mint La Bruyère életrajzaiban olvassuk. Előttem fekszik ez az első kiadás s rajta az évszám: 1688.

tárja a lelket, szenvedélyeivel s bűneivel, tárgyalja az erényre intő nagy és komoly indokokat s keresztyénné akarja tenni az embert.

»A másik a (*Maximák*), mely a világ forgalmában képzett szellem terméke, kinek finomsága egyenlő mély belátásával, meggyőződvén arról, hogy az emberben az önzés az alapja minden gyöngeségnek, azt ostromolja szakadatlanúl, akárhol találja; s ez egyetlen eszme, ezer másban sokszorozva, a szók választékossága s a kifejezések változatossága által mindig az újdonság bájával bír.«

La Bruyère azután ekép jellemzi önmagát: »Ez útak egyike sincs követve abban a műben, melyet a *Theophrastus Jellemei* fordításához csatoltam; egészen elüt az attól a kettőtől, melyeket az imént érintettem; nem oly fenséges, mint az előbbi s nem oly finom, mint az utóbbi; egyedűli czélja eszökre téríteni az embereket és pedig egyszerű és köznapi eszközökkel.«

Soha iró jobban nem határozta meg műve természetét, sem czélját világosabban ki nem jelölte. Ez az a gyakorlati morál, melynek magunk szolgálunk tárgyaúl, mely fölfedi előttünk legtitkosb indulatainkat, nem közelebbi vagy távolabbi hasonlatok által, hanem újjainkkal tapintatva azokat.

Pascal állította inkább, azzal a határozottsággal, mely sajátja, mintsem mélyen vizsgálta volna az általa megvetett elemzés útján, gyöngeségünket és gyarlóságunkat; föltárta előttünk betegségünk mélységét s gyógyszereink hiábavalóságát; kételyt ébresztett bennünk még erkölcstanunk iránt is, mely igaz, mondá, a Pyréneken innen, hamis azokon túl. Ahelyett, hogy nyugodt vizs-

gálódással kiterjeszkednék nyomorunk részleteire, beérte azzal, hogy rettenetes fényt vessen bizalmunk főtárgyaira, melyeket a társadalmak biztosítékainak lehetne mondani: az igazságra, törvényre, erényre. Megpirított bölcseségünkön s kétségbeejtett igazságunk fölött; oldalunkba szúrt karddal, a kétségbeesés által akart a hitre kényszeríteni.

La Rochefoucauld, keserű és könyörtelen elemzésével üldözve rossz természetünk minden álczáját, melybe búvik, bizalmatlanokká téve még legőszintébb felindulásaink iránt is, még az ártatlanságtól is elvehette volna kedvünket, meggyőzvén arról, hogy úgyis lehetetlen.

La Bruyère nem akar sem kétségbeejteni, sem arra a választásra kényszeríteni, hogy vagy cselszövők- vagy szenteknek kell lennünk; jobbakká akar tenni tökélytelenségünkben, s erőnkhöz alkalmozott morállal segít arra. Azért van, hogy La Bruyère a legnépszerűbb, moralistáink közt.

A La Bruyère morálja a Montaigne é, a Molière é, a La Fontaine-é, a Boileau-é; a szemlélet nagy szabadsága, mely egyébiránt mindig az illem határai közt marad, egyesül nála a közöny egy nemével, mely meghagyja mindenkinek a maga hibáit s elégültnek látszik azzal, hogy a tökélytelen ember nem még rosszabb.

Nem értem félre az *Erős lelkekről* szóló fejezet jellemét, melylyel La Bruyère mintegy pecsétet akar ütni a megelőző fejezetekre. A mint azt magyarázza, talán eszélyesebb mint igaz: »A szellemes, fölvilágosult és kegyes olvasó — úgymond — * észrevehette, hogy a közül a tizenhat fejezet közül, melyekből a *Jellemek* állanak, tizenöt, midőn azon igyekezett, hogy az emberi szenve-

* A *Jellemek* utolsó kiadásában, 1696.

délyek és hajlamok tárgyainak csalóka és nevetséges oldalait fölfedezze, csak arra céloz, hogy elhárítsa azokat az akadályokat, melyek az emberekben az isten ismeretét először elhomályosítják s azután eltörlik; hogy e szerint ama fejezetek nem is egyebek, mint előkészítői a tizenhatodik és utolsó fejezetnek, mely az istentagadást támadja meg s talán meg is veri, a hol az isten létének a bizonyítványai, vagy legalább azoknak az emberek gyönge szelleme által is fölfogható része van fölhozva s az isteni gondviselés meg van védve a szabadonczok panaszai és bántalmazásai ellen.« E szerint 1696-ban könyvének czélja volt, az embereket istenhez vezérelni. — 1688-ban nem akart többet, mint »észretéríteni őket, és pedig egyszerű s köznapi eszközökkel.« Honnan e különbség? Mert 1696-ban a kegyeskedők uralkodtak s vigyázni kellett, hogy belé ne köthessenek. E kijelentés, oly előbeszédben, melyben minden fajta megtámadásokra felel, nem egyéb, mint elővigyázat a kegyeskedők irányában s nem ejthet tévedésbe, moráljának inkább bölcsészi mint vallásos jellege iránt.

Igaz, hogy a keresztyén szellem fölemelte s megtisztította e bölcsészetet. A keresztyénség befolyása, mely a tizenhetedik században még a szinművekben is jelentkezik, annál érezhetőbb kellett hogy legyen egy erkölcsi műben. Az emberi szellem, e fáklya nélkül, nem hatolhatott volna be annyira saját rejtelmeibe, nem láthatott volna oly tisztán saját körében. De az inkább bölcsészi, mint keresztyén morálon nem kell mást értenünk, mint minden korra s minden népre alkalmazható szabályok összegét, melyeknek czélja az embert józan esze lehető legjobb használatára oktatni s a jelen életet lehető leg-

boldogabbá tenni. E morál a szenvedést a bűn nyomában levőnek tűnteti föl s egyenlő világításban mutatja a jutalmat és a büntetést. Mintegy elsőfokú bíróság, mely felsőbb igazságszolgáltatásra hagyja azokat az ügyeket, melyeket maga el nem láthat.

A Nicole művében a tisztán keresztyéni morállal találkozunk. Nála minden parancs a szent könyvek szavaival van adva s minden cselekedet előre megítélve. A jó magaviselet itt nemcsak egyezményes illem, hanem kötelesség. A hit keveset bíz az észre, s az ész nem egyéb, mint szelid megnyugvás a hitben. A büntetés sem szorítkozik, mint a bölcsészi morálban, csak a jelen élet tartamára; de viszont, a keresztyén erkölcstan a büntetésnél nagyobb terjedelmű bocsánatot hirdet, s oly igazságszolgáltatást igér, mely az emberi igazság sok kárhoztató ítéletét föl fogja oldani és sok fölmentő ítéletét eltörlendi.

Ha az *Emberekkel való béketartás eszközeiről* szóló értekezésben nem hiányzott volna a lángész bizonyos ereje, mely talán nem is illett volna ahhoz, nem tudom, nem helyezném-e Nicole remek-művét a *Maximák* és *Jellemek* fölébe, épen azért a gyöngeségünk iránti gyöngéd gondért és buzgalomért, a mely hiányzik azokban a művekben, melyekben a morál egyedül az emberi ész tekintélyére hivatkozik. Ez egyéni ész oly rideg s annyira gőggel vegyült, még a legmérsékeltebb szellemekben is, hogy nehezére esik nem sújtani azokat, a kiket megró, s megakadályozni, hogy közönye mögűl a megvetés ne kandikáljon ki. *

* V. ö. a mit az *Emberekkel való béketartás eszközeiről* szóló értekezésről a második kötet III. fejezetében mondtam.

II.

Mikép lehet kimagyarázni az ellentétet, La Bruyère életének csekély- s munkájának nagy feltünősége között?

A La Bruyère fölött ejtett valamennyi itélet ellentétbe állitotta művei dicsőségével élete hírnévtelen és jelentéktelen voltát. Mind a mi életéből ismeretes, két vagy három tényre szorítkozik. Dourdanban pénztárnokságot viselt, mikor őt Bossuet, nem tudni kinek az ajánlására, Párisba hivta, hogy történelemrə tanitsa Bourbon Lajos herczeget, a nagy Condé unokáját. A herczeg nevelésének befejezte után is a háználmaradt. 1688-ban kiadta a *Jellemek*-et, 1693-ban fölvétetett az Akademiába, s három év múlva, 1696-ban, meghalt.

D'Olivet abbé, haláláról szólva megemlíti, hogy azt négy nappal megelőzőleg, egyszerre egy társaságban sületség lepte meg; azután oly rögtöni szélhűdés érte, mely egy negyedóra alatt elvitte; s hallomás után némi jellemvonásokat is közöl felőle. »Úgy élt, — mondja — mint bölcsész, kevés jóbarát és könyvei társaságában; kellemes véralkatú volt, nem volt benne dicsvágy, még az sem, hogy szellemét fitogtassa.« Ez utóbbi vonás ellentétben áll azzal, a mit Boileau jegyzett föl: »hogy nem volna benne semmi hiány, ha a természet oly kellemessé tette volna, a milyen maga szeretne lenni.« Igaz, hogy Boileau is azt mondja az iróról, a mit Olivet mond az emberről. S La Bruyère nem az egyetlen igénytelen ember volna, a ki mint iró követelő.

Életéről e kevés adat bizonyítja, hogy sokat élt önmagában, s hogy — nem vegyűlve az emberek közé, a kiktől semmit sem várt — figyelmesen szemlélte őket a

részére Bossuet által kijelölt állásból. Innen közelről láthatta őket, a nélkül, hogy közéjök vegyűlne, gyönyörködhetett cselekvéseik szinjátékában, a nélkül, hogy viszszahatásukat érezné. Kedvezőbb helyzetben levén, mint La Rochefoucauld, a ki — az egész idő alatt, míg eszméi kincse összegyűlt — csak az udvart s a nagy urakat látta vagy azt a kapzsi és hivékeny faját az embereknek, a melyet »pártemberek«-nek neveznek, — La Bruyère, hivatalánál fogva beláthatta az udvart, társadalmi helyzeténél fogva pedig a várost, s rajzaiban vegyesen festett nagyokat és kicsinyeket. Szerencsésebb ebben is a *Maximák* irójánál, a kinek csak nagy szenvedélyekkel s nagy bűnökkel volt dolga, — La Bruyère leginkább a ferdeségekre fordította figyelmét, melyeken a vétkek vagy kezdődnek vagy végződnek; s a nevetségesség gyönyöre mérsékelvén benne a gonosz fölötti bosszúságot, mérsékeltebb és kellemesebb lehetett, mikor egyszersmind változatosabb is volt.

III.

Összehasonlítása annak a korszaknak, melyből La Bruyère veszi arczképeit, azzal, mely La Rochefoucauld-t sugalmazta.

Csak későn kezdett irni. 1645-ben * születvén, több volt negyven évesnél, mikor a *Jellemek*-et kiadta; holott

* S nem 1646-ban; Párisban és Dourdanban, mint a közhit szerint az előbbi kiadásokban mondtam volt. La Bruyère, mint Molière és Voltaire is, Páris gyermeke. A belvárosban született s 1645. augusztus 17-kén csütörtöki napon kereszteltetett a sz. Kristóf egyházában, Notre-Dame mellett. Ez értesüléseket Jal úrnak, a *Dictionaire critique de Biographie et d'Histoire* tudós és szellemes irójának köszönjük.

húsznál nem volt több, mikor XIV. Lajos uralkodni kezdett. Míg La Rochefoucauld szomorú és mély pillantást vetett a korszakra, mely minden jellemet túlságba sodort, a fiatal La Bruyère fegyelmezett társadalomban töltötte vizsgálódó tanéveit, melyben úgy a bűnök, mint az erények visszanyerték természetes arányaikat, s egészséges állapot váltotta fel a lázas izgatottságot. A királyság, mely ekkor találkozott először átalános hódolattal, mindenkit korlátai közt tartott. Míg a kormányon csak királyt láttak, királyság nélkül, mint Richelieut, vagy csak ügyes ügyvivőt, mint Mazarin, a herczegek, főurak, parlament, senki sem érzett maga fölött valami olyat, a mi elég nagy legyen arra, hogy ő kicsinynek érezze magát s ez összehasonlítás által helyes mértékét találja meg önmagának. A királyság nagysága, XIV. Lajos alatt, s a király személyes nagysága, megalázva mindenkit, igazságot szolgáltatott mindenkinek.

Az önzés amaz egész tág birodalma, melynek határait La Rochefoucauld oly messzire kiterjeszti, végre *egy úr* hatalma alá került. Ama szenvedélyek közül, melyek az ő morálja szerint, mind az önzésből folynak, egy sem adta meg magát, de mindenik érezte a féket. A bűnök nem voltak botrányok többé s az erények sem hősiségek. Nem volt többé hely sem Retz bíbornok, sem Molé elnök számára. A fiatal király ez erős fegyelme alatt, a ki ép oly kevéssé tűrt fondorkodó parlamentet, mint Richelieu és Mazarin-féle gyámságot, a dicsvágy tárgya megváltozván, jellemének is meg kelle változnia. Az önérdek megszűnt vakmerő lenni, korlátokat szabott magának. Maga a szerelem, ártatlan udvariassággá változott, mióta nem lehetett a herczegnőknek a polgári

háború szítása által udvarolni. Bizonyos arányosság állt be mindenbe, s az újkori társadalmak legnagyobbika a nyugalom e perczében láttatá magát, a minőben lehet csak, nemzeteknek úgy mint egyeseknek, az arczképét levenni.

E percz közel negyven évig tartott; s ez évek talán a legszebbek nemzetünk történelmében, nemcsak az irodalom és művészet dicsőségénél fogva, hanem a nemzet összes tehetségeinek legteljesebb használata által is: benn, a nemzetegység békés hódításai által a hűbéri intézmények és erkölcsök maradványai fölött; künn, ama dicső háborúk által, melyek Francziaország testéhez viszszacsatolták azokat a tartományokat, melyek mintegy természetes tagjai voltak.

Soha ügyesebb festő előtt magához hasonlóbb és kényelmesebb minta nem ült. La Rochefoucauld a jellemek fellobbanásait látta, arczképei azért az ez erőszakoskodásoktól nyert erős benyomásoknak felelnek meg; La Bruyère a szokásokat látta, s szenvedélytől magokból kikelt s az események által aránytalanúl megnagyobbított vagy megkisebbített arczok helyett nyugalomban levő alakokat, melyeken a mindennapi modorrá vált szenvedélyek kikerülhetetlen nyomokat hagytak, mintegy redőket vésték. Kedvére s csöndes kézzel festhetett, biztos levén abban, hogy holnap ismét megtalálja a tegnapi mintát; sem az idő nem sürgette, sem, mint La Rochefoucauld-t, nem zavarták oly emlékek, melyek sebek lehettek.

Ismernünk kell az idők s az iró e találkozását, hogy egy nagy irodalom emlékműveit ne tekintsük csak a divat termékeinek vagy a szerző jó szerencséjének. Minden összeműködik s szolgál a sikernek. Nemcsak az anyag van régóta s drága áron összegyűjtve, hanem min-

denki dogozik is rajta. Azután támad egy kiváltságos halandó, a kibe isten ösztönt ad, kitalálni, hogy az anyag kész, s lángelmét, hogy azt idomítni tudja. Annyi munka s annyi erő, a mi itt összehat, oly szoros kapcsolat a munka és a munkás közt, mind csak akadémiai dicsbeszédek hiú tárgya, vagy a csodán kapó lelkek tápláléka volna-e?

IV.

La Bruyère mint erkölcsi iró; s miben különbözik, e tekintetben, elődeitől?

A La Bruyère képességét a Theophrastus tanulmányozása s a *Jellemek*-nek általa eszközölt kitűnő fordítása hozta nyilvánosságra s izmosította meg. E fordítás folytatásául kiadván azt is, a mit a magáéból tett hozzá, saját nemzetéből vett minták után, az összehasonlítás által mutatta meg, hogy irodalmunk meg van érve a művek e fajára. Valóban őt illeti a dicsőség, hogy az erkölcstant műfajban s művészi alakban tudta előadni. La Bruyère az első mű-iró morálista.

Két előde csak arra gondolt, hogy önmagának adjon számot, emez emlékeiről s a mi tanulságot azokból vonhatott, amaz lemondása s a hit védelme alá menekülése okairól. La Bruyère, kevésbbé fenséges, valóban, mint Pascal s kevésbbé mély mint La Rochefoucauld, inkább igyekszik alkalmazkodni közönségéhez, s ahhoz szoktatja magát, hogy csak azon határig nézzen bele a dolgokba, meddig a mások tekintete is követheti. Szabadabban gondolkodó bölcsész, mint La Rochefoucauld és Pascal,

nincs multjához lánczolva, mint amaz, sem a kétség és hit közt nem hánykódik, mint emez. Ha kevésbbé hatol be mélyen vagy kevésbbé pillant magasra, annál több pontot érint s annál tisztábban lát. Ahelyett, hogy a meztelen igazságot mint aczélzott láncsát akarná a szívekbe fúrni, a La Rochefoucauld módjára, La Bruyère úgy tűnteti azt szemünkbe, mint saját bölcseségünk gyümölcsét s ezzel bír rá, hogy azt magunkra alkalmazzuk. Ahelyett, hogy ránk rohanna, mint Pascal, s lefegyverezne a csata pillanatában, inkább felébreszti tevékenységünket; megerősít az által, hogy megmutatja, kikkel van dolgunk, s hogy azok többnyire rosszabbak, mint magunk. Hogy ki ne fáraszszon, mindegyre változtatja modorát, s többet fest, mint okoskodik, jól tudván, hogy tartósabban uralkodhatik olvasóinak képzeletén, mint eszén. Semmi sincs előre jelentve nála; jobb szereti, hogy sikerrel oktathasson, lelkiismeretünket, míg másokkal foglalkozik, lepni meg s hirtelen téríteni magához, mint tantételekkel ostromolni, koczkáztatva, hogy védelmi helyzetben találja azon elővigyázati erődök mögött, melyeken a La Rochefoucauld követelő igazságai s a Pascal kérlelhetetlen igazságai megtörnek.

A *Maximák*-ból kitör a bosszúság; mondhatnók némi nyugodt és türelmes bosszúállás, mely az utódok közt is fölkeresi áldozatait. A *Gondolatok*, mintha meg akarnának bélyegezni mindenkit, a ki meg van elégedve a maga részével amaz emberi bölcseségből, melyet Pascal mint valami előítéletet akar lerázni magáról, de a mely, bármit tegyen, csontjához és húsához van ragadva. A *Maximák*-nak és *Gondolatok*-nak ellenszegűlünk, mint egy egyéni ész tekintélyének, melyet a szerző szemé-

lyes viszonyai keserítettek el; ellenben szívesen fogadjuk a La Bruyère leczkéit, mert esze ment a szenvedések és bosszúság érzetétől, s mert — a mint oly finomúl mondja — csak azt adja vissza a közönségnek, a mit az kölcsönzött neki.

Ime, mily mély különbségek választják el La Bruyère-t két elődétől. Nem úgy jelzem ezeket, mint haladást a jóról a jobbra egy műfajban, hanem mint ugyanazon nemű szépségeket, melyek közül egyik sem vet árnyat a másikra. Ugyanaz az igazság nyilatkozott egymás után a Pascal erőszakos lelki küzdelmeiben, a La Rochefoucauld búskomorságában, s a La Bruyère nyugodt iróniájában.

V.

Változtatások és hozzáadások a Jellemek különböző kiadásaiban. Részletezése a La Bruyère művészetének.

La Bruyère nem egyszerre találta el azon helyes arányok összegét, melyekből egy műfaj tökélye áll; ugyanaz a közönség vezette őt rá arra, a mely könyve anyagát is szolgáltatta. A *Jellemek* első kiadása, mely 1688-ban jelent meg, felette különbözik a kilenczediktől, mely nyolcz évvel később látott napvilágot.* A *Jellemek* elő-

* Hat részre, vagy fejezet-czímre van osztva, melyek egy monarchiai és keresztyén társadalom majdnem egész gyakorlati erkölcstanát magokba foglalják. E részek mindegyikében, néhány alapeszme van imitt amott elszórva, mint szeglet-kövek, melyekre a szerző rendre-rendre szándékszik fölépíteni alkotását.

ször csak elvonások voltak s az *Erkölcsök* csak erkölcsi észrevételek, új rendbe sorozva, de nagyon hasonlók a *Maximák* és a *Gondolatok*-hoz. Alig néhány fejezetben s csak egy-két arczkép, melyek később La Bruyère dicsőségére váltak, szakította meg azon elkülönzött erkölcsi vázlatok sorát, melyeket a fejezet czíme összefoglalt, a nélkül, hogy összefűzte volna.

A közönség, oly méltó akkor az irókhoz, s képes a legkitűnőbbeket is önismeretre juttatni, érezte, hogy csak e kevés számú arczkép is La Rochefoucauld és Pascal mellé helyezheti La Bruyère-t s annálfogva újakat követelt tőle. A szerző nem is váratott azokra. A negyedik kiadásban, mely három év múlva jelent meg az első után, már helyesebb volt az arány az arczképek s az erkölcsi észrevételek között; az egész munka több mint egy harmadrésznyivel bővült. Egy év múlva a képcsarnok még gazdagabbá lett; s az ötödik kiadástól a kilenczedikig, ily módon, a könyv mindenik része egy-egy külön teremmé gyarapodott, melyben — észrevétlenül, s abban a mértékben, a mint a század az eredetieket szolgáltatta, az egy családhoz tartozó legjellemzőbb arczok képei sorakoztak.

A könyv tanmodorú része ugyanabban az arányban gyarapodott. Minden oly erkölcsi észlelet, mely nem öltheteti testet és arczot, észrevétel vagy mondás alakjában jelent meg. — Az első kiadás alig egy negyedrésze, ter jedelemre, az utolsónak, mely ma a közkézen forgó. Betoldásait La Bruyère művészileg tudta beosztani, oly helyekre, a hol hatásuk legbiztosabb volt, mert az új eszme a réginek megvilágítására vagy kiegészítésére szolgált; vagy mert az újonnan rajzolt arczkép kézzelfogha-

többá tett, — személyesítvén azt — valamely erkölcsi igazságot, melyet az elvont kifejezésben az olvasó észre sem vett volna; vagy végre egyszerűen csak az előadás változatossága kedveért, hogy az elmélkedéseket egy-egy arczkép frisítse föl.

A berendezés részlet-terve valóban bámulatos. Ámbár a könyv, tervszerűleg, fejezetekre oszlik, melyek mindenike külön czímet visel, La Bruyère nem tartja magát oly szorosan ehhez, hogy bizonyos mennyiségü észrevételek, a czím körén kivül menő általánosságuak is, helyet ne találhatnának alatta. Igy megy ez az életben is. Minden helyzetnek s állapotnak nincs oly közös érintkezési pontja, melyen ugyanaz a leczke találhatná; s az ember, úgy a mint az isten teremtette, nem lép-e ki mindig a keretből, melybe őt a társadalmi rend és szellem szorítani akarja? A *Jellemek*-ben, ugyanazon észrevételek nagyon különlegesek, a czímre vonatkozó lag, s egyszersmind nagyon átalánosak azon tekintetben, hogy egész sereg egymással rokon helyzetre és ferdeségre alkalmazhatók.

A változatosság ez első neme, mely a tizenhetedik század minden remekművében feltalálható, a Molière szinműveinek is egyik főszépsége. * Az egész emberi nemmel közös vonásokon ismer magára minden ember mindenik jellemben. Innen van, hogy még oly társadalomban is, hol az osztályok különbsége uralkodik, a különböző osztályok egymásnak nem meddő kiváncsiság tárgyai, mely csak a változatosságban lelné gyönyörét, hanem kölcsönösen tanúlhatnak egymástól. Innen van,

* V. ö. Ugyan e kötetben, a kilenczedik fejezet, IV.

hogy egyszerű s igénytelen állapotomra nézve is tanúlságot találok a legmagasb társadalmi rang s állapot festésében, s a nép fia létemre hasznát veszem a nagyoknak adott leczkének.

Van egy másik neme a változatosságnak, még termékenyebb s a lélekre hatékonyabb, s ez abban a módban áll, a mint La Bruyère a morált kezeli. Bölcsész, gúnyoros iró, keresztyén moralista, maró szellem, szabad és független létére, ki csak a kötelesség előtt hajol meg, — majd szigorú egész a fanyarságig, majd enyhe egész a kedélyességig; egykedvű ma olyasmi iránt, a mi tegnap bosszantotta; itt elemző és dogmatizáló, ott saját kételyeit is feltáró s azokban megmaradó; olykor vallatja az olvasót s véleményét kérdezi a felől, a mit máshelyütt mondott, nem hagyván neki békét, míg saját véleménye nincs s valamikép állást nem foglal. Így egy szellemben minden faja a szellemeknek egyesült-e? vagy ez is csak az élet változatossága, mely minden helyén levő szellemre a dolgok különböző értékének az arányában hat, és egymásután kelt benne különböző hangulatokat, mindig a kellő arányban, a nélkül, hogy egyik kerekednék állandóan felül?

Mikor La Bruyère pl. a nagyokkal foglalkozik, először is előnyeik ötlenek szemébe. Vajjon az irígységig-e? Nem; mert ugyan azon szemmel, melylyel előnyeiket látja, látja azokat az előnyöket is, melyekkel nem birnak. Vétkeik elkedvetlenítik; hálátlanságuk, szolgáik iránt, kik halálra nyűtték magokat szolgálatukban; előszeretetük a cselszövők iránt; az a sajátságuk, hogy nem érzik jól magokat a becsületes emberrel szemben; kevélységük, hiúságuk — mind ez bosszantja. Vajjon a

haragra lobbanásig? Teljességgel nem. Valamivel alább, a mellett, hogy az alsóbb rangúakban is ezekhez rokon vétkeket és ferdeségeket talál, beszámítja a nagyoknak azokat a kellemetlens égeket s hátrányokat is, melyekkel vétkeikért s ferdeségeikért megvezeklenek. Ha méltatlankodik: az annyira helyén van, s oly mérséklettel történik, hogy tisztán meglátszik rajtja, hogy ez a méltatlankodás csak a becsületes és nemes lélek önkénytelen kiömlése s megkönnyebbülése, nem pedig a rossz kedvében örömét lelő bosszús szellem öntetszelgése.

A La Bruyère morálja hibáztat, de nem sújt le; tanácsol, nem prédikál. Általa nem leszünk annyira elégületlenek másokkal, hogy embergyülölő Timonná váljunk, sem minmagunkkal, hogy zárdába kivánjunk lépni.

E morál minden alakot felölt, elemez, leir, vitatkozik; néha dogmatizál is, de csak igen ritkán, mert unalmassá válni fél; inkább szereti lebilincselni a szellemet, mint a lelkiismeretet ostromolni. Végre, mint La Fontaine-nél, van rá eset, hogy a La Bruyère morálja sem vonja ki a végső következtetést, hanem leteszi a fegyvert. La Bruyère sem dicsekszik azzal, hogy minden bajnak tudná orvosságát.

A *Jellemek*et olvasva, olykor sajnálom, miért nem bir a keresztyén hitszónok tekintélyével, hogy gyanussá tenné előttem saját változékonyságomat, s aggodalomba ejtene affelől, hogy közönyöm a bűnök iránt egy a bűntárssággal. De míg szabadságom egyszer terhemre van s zavarba ejt: hányszor nem hizeleg, hogy teljes mértékben birom azt, s mennyivel jobban szeretem a kitünő irót, a ki eltalálta a mesterséget: hizelegni egyéni szabadságomnak, a nélkül, hogy megrontaná azt.

La Bruyère oly könnyü kézzel adja nekünk a leczkét, hogy igen is rossz ízlésre mutatna megsértődni általa, azonkivül hogy az ész ez oktatásai iránt kitünően tudja a szellem és képzelet érdeklődését is fölkelteni. Egyenlő távolban tartva magát a gúnyiró haragjától és a prédikáló szigorától, bizonyos szeretetreméltó derült hangúlatban tud maradni folyvást; jobban örül annak, ha megtalálja az élénk vonásokat, észreveszi a nevetségest s megteremti az azt híven festő kifejezést, mintsem tárgyának szomorúsága s leczkéjének valószinűleg csekély hatása által elcsüggesztetné magát. Ha sikerül neki, vagy mulattatni minket a mások rovására, vagy kiváncsiakká tenni minmagunk iránt, nem sokat törődik aztán, jobbakká lettünk-e s ébresztett-e lelkiismeretünkben üdvös megdöbbenést. Ő nem haragszik mintáira, még a legrosszabb fajtákra sem, s mint Tacitus, a ki nem gyülölte a setét tárgyakat, melyek festésében annyira kitünt, ő sem gyülöli azt, a mit oly szerencsével fest. Neki nem okoztak fájdalmat, mint La Rochefoucauld-nak, a jellemek, a melyeket rajzolt; s még szigora is ment minden haragtartástól. Nem érezte, mint Pascal, az összes emberi gyöngeségek s vétkek gyötrelmét; elméjét azok csak szeliden élesítették, el nem keserítették.

Míg azon mód által, a mint a morállal bánik, La Bruyère minket kibékít magunkkal, módszerével vagyis a módszer szándékos hiányával, leköti figyelmünket. Titka abban áll, hogy nem követel tőle semmi erőfeszítést s úgy mutatja, mintha el is lehetne nélküle. Vonásai némelyike oly találó s oly gyors egyszersmind, hogy a benyomást követő utángondolás alig adhat valamit az előidézett hatáshoz. Ellenben ott, a hol La Bruyèrenek

szüksége van rá, hogy figyelmünket ösztökélje vagy ébren tartsa, nincs az a hizelgés vagy előzékenység, melyet megtagadna tőle. Egész művészet ez, mely arra van irányozva, mikép tegye tetszetősekké a köznapi eszméket, melyeket ki nem kerülhetett, vagy a melyekre azt hivé szüksége van, hogy lépcsőkül szolgáljanak a magasabb eszmékhez. Az ékítmények, melyek alá azokat rejti, a percz, mikor előrántja, a világítás, melybe helyezi, a művészet a melylyel megifjítja, mind arra való, hogy megállapodjunk ott, a hol különben átsiklottunk volna, érdeklődjünk, a hol különben unatkoztunk volna; s ugyan az a törvény, melyet a szónoki fogások hitelöktől megfosztottak, vagy a köznapi életbölcseség nevetségessé tett, visszakapja becsületét s jól fogadtatik az előadás ügyes módja által.

Az elmélkedések és arczképek vegyülete La Bruyère-nél sajátságos módon hizeleg szellemünk egyik megszokásának. Ily modorban szoktunk beszélni minmagunkkal vagy társalogni barátainkkal. Mint szerzőnk, mi is kétkedünk, miután állítottunk; a jó véleményről rossz véleményre térünk át; nevetésünk s gúnyolódásunk közepette lep meg a szomorúság, s vígságunk alig röpült el, már arczunk visszanyeri azt a kissé szomorú komolyságot, mely természetes kifejezése. Szigorúakká leszünk, miután engedékenyek voltunk s aztán egy lehangoló észrevételről ismét egy vigasztaló észrevételre megyünk át. Oly bűn, mely bennünk nincs, haragra lobbant ártatlanságunk gőgjében, mint Cato-k itélünk mások felett, mi, kik mindjárt sokkal alább bocsátjuk hangunkat oly hibával szemben, mely bennünk is gyökeret vert, vagy melyet sarjadzni érzünk magunkban.

De csakhamar abbahagyjuk a csupa elvont észrevételeket az emberi természetről s kiváncsiságunk vagy kárörömünk az egyének rovására kezd vitézkedni. Ime az arczképek iránya! Ez oly gazdag s változatos képcsarnok az, a mivel La Bruyère emberszólási hajlamunkat megajándékozta. Céliméne-től tanúlta e szellemes művészetet, hogyan kell tanúlságot nyújtani, emberszólási hajlamunknak hizelegve. Ez oly bevégzett arczképekhez magunk is naponként készítjük a vázlatokat, azokban a beszélgetéseinkben, melyekben csak minmagunkat kiméljük s azokat, a kikkel épen beszélünk. A mit La Bruyére oly tökélyesen fest, mi is gyakran rajzoljuk, habár csak vázlatban. A mely vonásokat ő összegyüjtött s élő egyéniségekbe csoportosított, mi is észrevettük, szétszórva bizonyos számú eredetiben, melyekből az ő művészete jellemképeket alkotott. Ki tudja: nincs-e benne a saját arczképünk is, képcsarnokában? Ha hiuságból vagy szellemesség hiányából, nem tudunk rátalálni, barátaink majd rátalálnak. Az olvasó és a könyv közt ennélfogva teljes a közösség; rátalál benne mind azokra, a kiket ismer, s benne van maga is.

VI.

A JELLEMEK iránya; s mikép ítélt arról Suard?

A La Bruyére iránya nem érdemel valami különös dicséretet; a hol a szók megfelelnek nála az eszméknek, az ő iránya is ugyanaz, mint a tizenhetedik század valamennyi nagy irójáé. Mindazáltal, egy kényes ízlésű

biráló, Suard*, oly jelességeket talál benne, melyek — szerinte — hiányoznak a többiben.

Szerinte sem Bossuet, kinek La Bruyère sem szárnyalásával, sem felséges szólamaival nem bir; sem Fénelon, kinek sem zengzetességével, sem gazdagságával, sem összhangzatával nem bir; sem Voltaire, a kinek ragyogó bája és könnyedsége hiányzik nála; sem Rousseau, kinek meghatottsága nincs meg benne, — nem képesek oly fokára a változatosságnak, a finomságnak, a formák és fordulatok eredetiségének, a minő La Bruyèrenél bámulatba ejt. »Talán nincs, mondja Suard, a stylnak nyelvünkön sajátos oly szépsége, melyre ez iró példákat és példányokat ne nyújtana.« A La Bruyère irálya, valahányszor eszméi igazak s emelkedettek, hasonlít ama nagy irók styljéhez, a kiktől őt Suard megkülönböztette. Az irályok e szükségképi hasonlósága, a tárgyaknak vagy a nagy irók sajátlagos lángeszének különféleségében, a mi főszépségét adja meg irodalmunknak: a nyelv egysége a különböző iratokban. Kétlem, hogy a leggyakorlottabb kritikus, ha az illető helyet könyv nélkül nem tudja, meg tudná ismerni, melyik iróé valamely tökélyesen kifejezett gondolat.

Helyesebb egyszerűen azt mondani, hogy La Bruyère, mint minden kitünő iró, mindazt képes mondani a mit akar, s nem mond semmit, csak a mi természetesen jő neki s a mit mondani akar. Ha mégis jelezni akarjuk a különbségeket, azok mindeniknek sajátlagos lángeszében s különös czéljában találhatók fel. Így, La Bruyère-t illetőleg, a ki moralista s arczkép-festő, a for-

* *Mélanges de littérature.* Jegyzet La Bruyère-ről.

mák ama változatossága, finomsága s eredetisége, melyet Suard említ, lesznek — hogy úgy mondjam — a műfaj sajátságai. Mikép lehetne moralista, finomság nélkül? Mikép rajzolhatna arczképeket, változatosság nélkül? Maga a tárgy adja meg a formákat és szineiket az irónak, a ki e műfajt sajátjául választotta. Hogy a moralista intelmei czélt érjenek, hogy a festő arczképei elevenek legyenek, a kifejezés nem lehet eléggé erős, a szinek nem lehetnek elég élethívek. Egy kevéssel innen maradva a határon, La Bruyère nem volna többé La Bruyère, hanem valamely kedélyes szellem, a ki jószándékkal vagy utánzásból moralizál, s az emberek nevetséges oldalait bizonytalan kézzel rajzolja; Vauvenargues volna. Egy kevéssel túlmenve, rajzai erőltetett arczképek, kétségbeesett szőrszálhasogatások volnának, melyeket az ujságon kapó szellemek talán többre becsülnének La Bruyère-nél.

Az egyetlen figyelemre méltó különbség La Bruyère és századának többi nagy irói között, s a mely nem függ tárgyától és czéljától, az, hogy bizonyos helyeken a dolog lényege nem éri meg a kifejezésre fordított fáradságot. Suard helyesen mondja, hogy »figyelemmel olvasva a La Bruyère *Jellemeit*, úgy tetszik, hogy a gondolatok kevésbbé ragadnak meg mint az irály, s a fordulatokban és a kifejezésekben ragyogóbb, finomabb, váratlanabb valami van, mint magában a tartalom lényegében.« De abban már nincs igaza, mikor hozzáteszi, hogy »ilyenkor kevésbbé bámuljuk a lángeszü embert, mint a nagy irót.« Mi értelme van az irodalomban egy nagy irónak, a ki nem lángelme? Ott a hol a dolog lényege nem igaz és emelkedett egyszersmind, ott nincs nagy iró; lehet igen ügyes ember, a ki el akarja rejteni

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

másoktól s talán önmagától is, gondolatai gyöngeségét. Erről a La Bruyère-ről, mikor nem egyéb mint ily ügyes ember, mondotta Boileau, a mit már idéztem: »Maximiliánban nem volna semmi hiány, ha a természet oly kellemessé tette volna, a milyen maga lenni szeretne.« *

Részint gyöngeségből, részint mert rendkivül nehéz a moralistának középútat tartani a keresett és az útszéli között, La Bruyère majd fölékesíteni igyekszik, hogy eltakarhassa, az útszéli bölcseség szabályait, melyeket ki nem kerülhetett, majd magát is elkápráztatja nézeteinek finomsága. Mindig azon igyekezvén, hogy olvasóinak tessék, nem bizik eléggé tárgyának természetes változatosságában, s fáradságot pazarol arra, hogy változatossá tegye magát a változatosságot. De nehány kevés hely mellett, melyekben csak kerülgeti a jellemeket a nélkül, hogy mélyökbe hatolna, mennyi más van, a hol mint mester és győző hatol be a jellem titkába! Mennyi tiszta nemes ércz-tartalom, a mivel leköt, ébren tart, meglep! Mennyi ügyes gorombaság! Mennyi szellemes hizelgés s alkalomszerűség megrovásaiban! Mennyi gyöngédség e hizelgésekben! Mennyi átgondolt kerülő, hogy oda vigyen, a hová akarja! Mennyi mézzel kené meg a kehely szélét, melyből keserü tanácsait itatja velünk! Ha olykor csak igyekszik kellemes lenni, e Maximilián, hányszor valósággal s minden erőlködés nélkül kellemes!

De ne hajtsuk túl a magasztalást. A *Jellemek* változatossága, egynél több helyen, inkább számítás, mint a lelemény gazdagságának az eredménye. Szinte sajnáljuk,

* Levél Racine-hez: »Maximilián meglátogatott Auteuilben, stb. stb.«

hogy a gondolkodás és elmélkedés oly erejét pazorolta arra, hogy megóvja magát az egyhangúságtól. Legyőzte a nehézséget, az igaz; de a nehézség legyőzésének az érdeme csak ott valódi jeles tulajdon, a hol a dolgot érvényesíti s nem az irót. Művészet és ékítmények nem bizonyságai a leleményességnek, sőt inkább a meddőség jeleit látom bennök. A termékeny lángész nem fárad ki a külső rendezésben; egyenesen megy az örök igazságok felé, melyeknek nincs szükségök kendőzgetésre, s a szellem egy erőfeszítésével meg is találja, ki is fejezi azokat.

VII.

A La Bruyère fogyatkozásai; s miért van helyén azokat megjelölni.

La Bruyère azoknak az íróknak a gyöngéjével bir, a kik az irály szingazdagságának az adományával vannak fölruházva; sokszor azzal veszít, hogy köznapi eszméket szépíteni akar. Suard sejti ezt némileg; de a kegyes óhajtástól vezéreltetve, hogy ily népszerü dicsőséget kiméljen, inkább az eszméknek rója föl, hogy köznapiak, mint az irónak. »A gondolat igazsága, úgymond, útszélivé teszi azt.« Ez az apologista mentsége, de nem igaz. Az igazság csak az oly gondolatokat teszi útszéliekké, a melyek nem érdemlik meg, hogy könyvbe irassanak. De végetlen sok más olyan gondolat van, a mi bár igaz s mindennap alkalmazható, csak akkor jut eszünkbe, ha valaki eszünkbe juttatja s újnak tünteti föl. Némelyikök oly szórakozottan s az élet gondjaival

oly elfoglaltan talál, hogy a meglepetés gyönyörét ébreszt bennünk; vagy oly képtelennek, megtartani benyomását gyönge agyunkban, hogy, mint egy nehéz vagy bájos dallamot, szüntelen ismétlésre van szükség, hogy megtarthassuk. A kitünő iró művészete abban áll, hogy föl keresse az ilyeneket belsőnkben, a hol mintegy el vannak temetve és altatva szükségeink és szenvedélyeink által, s kifejezze őket hazája nyelvének jelleme szerint s szigorú szépségén. A köznapi gondolatokat, bár igazak nem a könyvekben kell keresnünk, melyeknek rendeltetése, hogy leglényegesebb eszméinket, természetünk jogczímei gyanánt, megőrizzék gyöngeségeinktől s feledékenységünktől. Köznapi eszméket irásban megörökíteni akarni, az irótól vagy a lelemény középszerűsége, vagy a kézműves önámítása, a ki kevesebbre becsüli az anyagot mint az alakot.

La Bruyère némely arczképe túlhajtott, nem annyira a túlzás, mint a vonások túlságos sokasága miatt; többet rak eredetijére, mint a mennyit elbir; ezek a nevetségesség Herculesei. Ilyenek a minister és a meghatalmazott arczképei;* ilyen az Onuphre vagy az álszenteskedőé.** Ez utóbbinak kettős hibája: hogy nagyon hosszú és hogy a Tartuffe jobbítmánya akar lenni, birálva ezt hallgatólag mindazon vonásokban, a melyekben Onuphre különbözik Tartuffe-től. Ki nem állhatom az olyan arczképet, mely életrajzhoz hasonlít; s a mi az álszenteskedőt illeti, részemről azt mégis csak a Tartuffeben találom föl.

* *Du Souverain ou de la Rebublique* (A fejedelemről, vagy az államról).

** *De la Mode* (A divatról).

A közönségnek tetszeni kívánás különösen ebben lépette túl La Bruyère-rel művészete határait. Ezt maga is bevallja egy jegyzetben »Menalque, a szórakozott« arczképéhez,* melynek túlságos hosszúsága annál boszszantóbb, mert épen a mohóság, a nyugalom-hiány, a mozgékonyság és önkívület jellemzéséről van szó. »Ez — úgymond — nem annyira jellemrajz, mint inkább a szórakozottság jellemvonásainak adoma-gyüjteménye; ha múlattatók, nem lehet igen sok belőlök, mert különböző levén az ízlés, legalább válogathat belőlök mindenik.« Különös egy indok, a mi épen nem vall a művészre. La Bruyère arra ad itt példát, a mi nagyon is sok követőre talált, hogy kell az irónak elméleteket állitani föl, a melyekkel hiányait födözhesse. A művészet nem abban áll, hogy minden ízlést kielégitsünk, hizelegve egyiknek azzal, a mi a másikat megbotránkoztatja, hanem abban, hogy a legkülönbözőbb ízlések is egyet értsenek egy eszme helyessége, egy kifejezés szépsége, egy kép élethűsége iránt. Molière ebben kitünő. Őt kövessétek, bármi távolról is; s mindenek fölött ne adjatok nekem »válogatni«; mert azt koczkáztatjátok, hogy nem veszek magamnak fáradságot arra, s nem akarva keresni azt, a mi tetszenék a közt a sok közt, a mi egyáltalában nem tetszik, eldobom valamennyit.

Egyébiránt La Bruyère e hibái magával munkájának a formájával együtt járnak. A tervnélküliséggel s azzal, a mit Vauvenargues, Descartes-ról szólva, »a rajzok képzeletének« nevez, kikerülhetetlenül együttjár az a veszély, hogy túlságos gondot fordit a részletekre. La Bru-

* *De l'homme* (Az emberről).

yère gyakran csalódik a dolgok értékének a meghatározása körül. Egynémely helye azokhoz a festvényekhez hasonlít, melyeket példákul idéznek a művészet történelmében; e festményeken, a részletek tökélye mellett, hiányzik a főtárgy, melytől mint központtól, a részletek értéköket nyerjék. Annyi ügyesség s gyakorlottság, oly elevenség a kifejezésben, oly szellemes föltalálás, oly találó képek — mind nem voltak képesek e helyeket maradandólag nyomni emlékünkbe; a mi maradandónak látszik, sem végleges bennök. Valaki átveheti La Bruyèretől e részleteket, s jobb fölhasználás által magáévá sajátítva, maradandóbb tárgyakra alkalmazhatja.

Az akkori birálók, elfogúltságuk is segítvén ítéletöknek, jól látták, miben hibáztak a *Jellemek*. Nem szólok azokról, a kik csak annyiban nézték irodalmi műnek, mert boritékja van s úgy van bekötve, mint más könyvek; * hanem azokról, a kik nem találták föl benne egy rendszeres mű jelességeit s mesterkéltséget vetettek szemére. La Bruyère nagyon rosszúl bánt el velök. »Ezek, mondá felőlök, vén hollók, a kik megkárogják azokat, kik szabad röptükkel s könnyü szárnynyal némi dicsőségre emelkedtek az irodalomban.« ** Mindazáltal eltalálták a gyönge oldalát, csakhogy rossz akarattal mondották ugyanazt, a mit Boileau az elismerés tartózkodásával mondott.

Azzal is vádolták La Bruyère-t, hogy képtelen összefűzni eszméit s átmeneteket csinálni közöttök. Ezt is Boileau jegyezte meg először. Ő az irás művészetében

* *Mercure galant* (Divat-hirnök) 1693.

** Levél Racine-hoz.

a legnehezebbet hanyagolta el, t. i. az átmeneteket.« * Nem azokról az ügyes fordulatokról van szó, melyek, dült lapokként, mintegy azt eszközlik, hogy a figyelem kényelmesen csusszanjon egyik eszméről a másikra; hanem oly lényeges és szükséges eszmékről, melyeknek határozott helyük van a beszédben s annak kapcsolatát adják meg. Arról a logikai összefüggésről, mely minden művészetben a természet utánzása, mely sohasem teremt tagokat elválva a testtől. De vajjon magánál Boileaunál is kifogástalanok-e mindig az átmenetek?

La Bruyère-nek hibái sajátlagos jelleget kölcsönöznek a tizenhetedik század nagy prózairói közt. Talán ő az egyedüli, kinek más hibái is vannak mint az emberi tökélytelenségből eredők: * s ez az oka, hogy ő talált a legtöbb utánzóra. E nagy családból egyedül ő kereste az igazságot azért, hogy tessék, oly korban, mikor az irók abban találták örömüket, hogy önmagáért keressék azt. Ő igen sokszor »irodalmár«; a többiek csak irók, vagyis oly emberek, kiknek eszköze a toll. Azért nem is voltak utánzóik; mert ha az irodalmárok utánzására elég, modorukat elsajátítani: az irók utánzására az kell, hogy szellemökkel birjunk s utolérjük őket. La Bruyèret azért óvatosan kell olvasni; de ott, a hol irálya arányban áll tárgyával, nincs iró, a ki figyelmesebb olvasást s mélyebb tanúlmányozást érdemelne.

* Quas humana parum cavit natura . . . *(Horácz Lev. a Pisókhoz.)*

TIZENHARMADIK FEJEZET.

I. A két régiség egyesülése Bossuetben. — II. E nagy férfi sajátos és kiváló jellemvonása. — III. Hogyan menekül a kételyből és ascetismusból. — IV. Bossuet hittudós, dogmák nélkül, mysticus, ábrándok uélkül. — V. Ő a tizenhetedik század legtermészetesebb s legváltozatosabb prózairója. — VI. Bossuet első munkái. — VII. Beszédeinek jelleme. — VIII. A trónörökös nevelésére irott munkák. 1-ször: *Értekezés az egyetemes történelemről*; 2-szor: *Isten ismeretének és az önismeretnek fejtegetése.* — IX. *Halotti szónoklatok.* — X. Bossuet püspöksége alatti munkái. — A gallikán egyház szervezete. Beszéd az *Egyház egységéről.* — Az *Újítások története.* — XI. Az *Újítások történetéről*, mint szépműről. — XII. E könyv védelme és *Intelmek a protestánsokhoz.* — XIII. Bossuet politikai tanai. — Egyszerre miként van is, nincs is igaza e nagy férflúnak? — XIV. A quietismus fölötti vita. — A vallásos viták befolyása a tizenhetedik században, a nyelvre és irodalomra. — XV. Fénelon és Guyonné. — XVI. A Bossuet és Fénelon közötti küzdelem s pártiveik. — XVII. Hogy lőn Bossuet a hagyomány, s Fénelon az egyéni felfogás védője. — Bossuet diadalának befolyása a franczia szellemre és nyelvre. — XVIII. Levelezés Leibnitz és Bossuet között. — XIX. Bossuet lelkipásztori s ájtatossági munkái. XX. Zárszó.

I.

A két régiség egyesülése Bossuetben.

Áttérek ama szép szellemre, prózairóink legnagyobbikára, kiben a franczia szellem minden nagysága összpontosúl, hibáinak legkisebb vegyületével. Bossuetnek

még hibái is inkább az emberiség, mint az egyén hibáinak látszanak . . .

Meg kell állapodnunk előtte; — gyönyörködnünk kell benne. Nincs nagyobb név a franczia irodalom történetében; s hogy egy Bossuet által gyakran használt kifejezéssel éljek: nincs szellem, melynek csúcsa magasabbra emelkednék. Bossuetnél a tizenhetedik században egy iró sem juttatta teljesb kifejezésre a két régiség egyesülését a modern szellemmel.

Pascal elhanyagolja a költőket, és sok támasztól fosztja meg magát ez oldalról; Fénelon, püspöknek igen pogányos, franczia irónak csaknem igen görögös. Bossuet mindent fölvesz, mindent elsajátít, de a maga módja szerint, a nélkül, hogy a bölcselmi rendszereket összezavarná, a nélkül hogy ellentmondó gondolatokat párosítna, a nélkül, hogy egy vagy más oldalra túlságba hagyná magát ragadtatni; oly szilárdsággal és a szellem oly függetlenségével, a minőre az irodalomtörténet egy nemzetnél sem mutat ily szép példát. — A régiség iróiban már gyermekkora óta jártas volt; megtanúlta őket könyvnélkül, s a mi csodálatos, eszében is tartotta. Hosszú helyeket tudott elszavalni Homér-ból, Virgil-ből, Horácz-ból. Mikor pedig a szent-könyvek és egyházi atyák kivették kezéből, nehány évre, a pogány szerzőket, emlékezetében folytatta azok olvasását, így ápolgatván magában, rideg tanúlmányai közepett, a költészet és művészet benyomásait, melyek sohasem halványúltak el. Húsz éves korában egyaránt jártas volt mindkét régiségben: a világiban, a tizenhatodik század, sőt a tizenhetedik század egyrészének is félig pogány babonája nélkül s az egyháziban, menten a rajongás és önkínzás ábrándjaitól.

II.

A Bossuet sajátos és kiváló jellemvonása.

A Bossuet kiváló és sajátos jellemvonása a józanész. E fölfedezés nem valami nagy, megengedem; de nem is az én fölfedezésem. Én a közvéleményhez csatlakozom, csak az indokolás szabadságát tartom fenn magamnak.

Vajjon a józanész, a mi nem egyéb, mint a helyes itélet-alkotásnak s az ahoz való alkalmazkodásnak a megszokása, mennyiben oly jellemző Bossuetre nézve, hogy főkép ez egyszerü érdeme által ragad csodálatra? — Montaigne, Descartes, Pascal, hogy csak a lángelműeket idézzem, mindenek előtt nem józaneszű emberek-e? Bizonyára.

De nézzük csak, miben fogyatékos nálok a józanész? Montaignénél a mindenben való kételkedés szokásán kívül, mely a szellemnek inkább a terjedelmét mint helyes itéletét bizonyítja, a képzeletnek igen sok része van az ő gondolataiban, s józanesze a dolgok felszinén mozogva, vagy félénkségből, vagy abból az aggályból, hogy elfárad a kutatásban, legtöbbnyire a dolgoknak csak egy oldalát szemléli helyesen.

Descartes az első, ki arra használta józan eszét, hogy lényeges és sarkalatos igazságokról győződjék meg, és ebben ő rendkivüli lángész. De nem is szólva szintoly rendkivüli tudományos tévedéseiről, a midőn minden bizonyitékot a belérzék tanúságtételére vezet vissza, és

megveti a tapasztalatot és a hagyományt, vajjon nem fosztotta-e meg az igazságot legmeggyőzőbb bizonyítékaitól s nem sajátkezűleg oltotta-e ki a legélénkebb fények egyikét, melyektől a józanész világát nyeri? — Hátra van még a Pascal józanesze, mely bizonyára legközelebb áll a Bossuet-éhez. De nem hagyta-e cserben ez a józanész őt is azon a napon, a melyen a mennyiségtan logikáját a hit birodalmába akarta átvinni, hogy a keresztyénség rejtelmeit a mértan segélyével oldja meg?

Ha a Bossuet józaneszét e szempontból hasonlítom össze e nagy férfiak józaneszével: nem találom benne sem ama rendszeres bizonytalanságot, mely a Montaigne-ét találomra libegteti, sem az *én*nek ama büszkeségét, mely a Descartesét a belérzéklésre szorítja, sem ama fönséges tehetetlenséget, melyen a Pascalé megtörik. — Még jobban fogom azt jellemezni, ha szembe állítom és pedig nem hátrányára, amaz újító merészséggel, mely a bölcselemben Descartes-ot arra indítja, hogy az erkölcsi világ titkába akarjon hatolni; a természettanban, hogy ujjával tapintsa a tömecset; mely Pascalt gondolkodástanában istennel vitatkoztatja. A politikában Plátónak köztársaságát, Fénelon-nak Salente-i városát sugallja; a metafizikában Aristotelesben azon eszmét kelti, hogy fölszámítsa képességeinket, kategoriákba sorozza eszméinket, vagy Leibnitzczal az eleve megállapított összhangzatot képzelteti.

Nem szükség Bossuetnek oly dicsőséget tulajdonítanunk, melylyel nem bir, s melyre nincs is szüksége. Az övé talán ritkább, mert ő mindazon tulajdonságok összesítése mellett, melyek a lángelmét ily merész fölfedezési útakra emelik, megmarad a józanész határai kö-

zött oly helyzetben, honnan sem a magányos elmélkedések évődései, sem a dicsőség, sem a viták ki nem zavarhatták.

Descartes azon lehetetlen föladatot tűzte maga elé, hogy kiszakítson lelkéből mindent, mi abba a századok hite alapján behatolt és a logika minden mesterfogásával is csak oda juthatott, hogy megnyugodjék minden természet-vallás ama két alapigazságában, az istenben és lélekben, melyeket a legegyszerűbb embernek is minden fáradság nélkül csupán a külvilág szemlélete leleplez.

Pascal már eleve megnyugodva e két pontban, önmagában igyekezett megtalálni, elmélkedés útján, a kijelentés igazságát. Ő ennek bizonyítékait nem akarta köszönni semmi egyébnek, mint egyedül lelke hatalmának, épen úgy, mint Descartes az isten és a lélek létezésének bizonyítékait.

Bossuet nem ismételte sem a Descartes logikájának csodaműveit, sem a Pascal fájdalmas küzdelmeit és a hit birtokában érzett nyugtalanságát.

Ő a századok tanúságához és a józanészhez tartotta magát, hogy azt igazolja; tizenhétszázados szakadatlan hagyományt látott, kezdve a Jézus Krisztus születésétől és azon is túl, hol e hagyomány egy másikhoz fűződik, mely az emberiség eredetéig megy vissza. Ehez ragaszkodott eleitől fogva s beérte azzal, hogy a szóval és tollal való munkálkodás ötven éve alatt, e ragaszkodásának okait kifejtse.

III.

Hogyan menekül Bossuet a kételyből és az ascetismusból.

A vallás tanúlmányozására fordított eme félszázadban meg tudta óvni magát az e foglalkozással együtt járó két veszélytől: a kételytől és az ascetismus szellemétől.

Hogy is érinthette volna kétely? Nem volt ideje kételkedni. Ha a hit gyarapodhatott volna az értelmiségben, mely már kora ifjúsága óta, midőn Homér és a biblia között kellett választania, a bibliát tette előbbre, kétségkívül gyarapodott volna ama mindennapi tanúlmányok által, melyeket részint a dogmák körül tett, hogy védje azok értelmezését, részint pedig az egyház kormányzásában folytatott, hogy annak menetét és egységét megállapítsa.

A kétely meglepte Pascalt, ki mindent saját eszére bízott, s ki midőn azt hitte, hogy a hitetlenek ellen a vallásról tesz bizonyságot, még annyit sem tudott elérni, hogy önmagát győzze meg felőle, a leghitetlenebbet nem egyszer mindazok között, kiket meggyőzni szándékozott. Meg is szédűlt mindannyiszor, valahányszor ez a felfogás, mely egy századdal később meglehet a »savoyard lelkész« észjárását sugallta volna neki, nélkülözte azt az előzményt, mely az okoskodást legyőzhetlenné teszi. A kétely, az egyéni felfogás iránti túlságos bizodalomnak a büntetése mintegy. Bossuet kikerülte ezt, midőn a maga fölfogását a hagyományra építette, azaz összhangzatba

hozta annyi nagy embernek oly sok kiváló értelmiségnek, oly sok egymásra halmozott bölcseségnek a fölfogásával, melyek a hagyománynak úgyszólva lánczolatát képezék. Akkor lepte meg a halál, mikor már épen megvilágosítni s rendszerbe szedni akarta a dogmának és a hagyománynak némely részleteit. Ahelyett, hogy aggályok gyötörték volna sorsát illetőleg, vagy vonagló erőködéseket tett volna, hogy a hitbe kapaszkodjék, ismételtetett magának nehány szent ígét, melyet kiaknázhatlan mélységeért leginkább kedvelt, s ezeken elmélkedve szenderedett végső álmába.

A másik veszély, az ascetismus szelleme, tán még fenyegetőbb volt. Ama magas helyzetből, hová őt a vallásos szemlélődés emelte, hogyan szállhatna alá az élet aprólékosságába, hogy érdeklődjék az ember szenvedélyei, nyomorai, tehetségei, a lángelme, a szépség, az ifjuság, a dicsőség iránt?

Bossuet nem feledi, hogy isten teremtményei vagyunk; nyomorainkról beszélve megemlékszik eredetünkről.

A mit a pap lesújt, azt az ember fölemeli. A pap az, ki a nők cziczomáiról szólva szemére veti az embereknek, hogy azokat az ékességeket, melyek egyedül isten templomát illetik meg, »e czifra hullákra, e fehér sirokra« * pazarolják; az ember az, ki elérzékenyül az orleansi herczegnő kellemei, a szív és szellem eme bájai, ez oly korán elhervadt virág előtt; az ember az, ki könnyeket csal ki belőlünk a halál zsoldja fölött.

Az *Értekezés az egyetemes történelemről*, legszebb bizonysága azon érdeklődésnek, melylyel Bossuet az em-

* Értekezés a bűnös vágyról. IX. fejezet.

beri dolgok iránt viseltetik. Ama nagy ó-kori társadalmak ecsetelése, az egyptomiak bölcseségének, a perzsák vitézségének, a görögök szellemének, a rómaiak államtanának az a magasztalása, mind oly történetiróra vall, ki nem fél nagynak találni isten teremtényének műveit, s oly bölcselőre, ki nem veti meg az élet szinjátékát. Ahelyett, hogy megnéptelenítse a városokat, tele töltendő a magányt, s ahelyett, hogy a tevékeny élet elhagyására intsen: ez az egyház-atya ajánlja mindazt, a mi emberi, a törvényhozást, a politikát, a háborút, a nagy emlékeket, a szépművészetet, a kormányzást. Mindenkivel megszeretteti szerepét a földön; nem akar aggályos félelmet, mely elhidegítené az embert, s bátortalanná tenné, belereszkedni az életbe. Attól sem fél Bossuet, hogy megcsalódjék és ennyi nagyság által rászedessék; jól tudja a keresztyén, hogy a bukás nincs messze a győzelemtől, tudja, hogy csak egy pillanat áll rendelkezésére, e társadalmak oly korlátolt létű története iránt érdeklődni, melyeknek élete csak a halál felé vezető fényes pályának tetszik; tudja, hogy még dicsőségük is tele van hanyatlásuk és romlásuk okaival.

Bossuetnek ez érdeklődésében az élet, a társadalmak s főkép az ember iránt, áll munkáinak legtartósabb szépsége. Bossuet tele van a szabályszerű tevékenységre való ösztönzésekkel. Ha nem ragad is el senkit, de nem is csüggeszt el. Nem kiván sem rendkívüli erőfeszítést, sem szigort; ép oly távol állván, moráljában, a tökéleteseknek nyugtalan aggályoskodásától még erényeik iránt is, mint a fogyatékosak elnézésétől a magok gyöngeségei iránt.

Bossuet józanesze e részben maga a valódi keresztyénség jól felfogott szelleme. A keresztyénség mindent

megfejt, és semmit sem zár ki. Megfejt minden kormányzást, megfejti az emberi tevékenységet, a háborút, a békét, a méltányosságot, a művészeteket; örömét leli bennök és ámbár mindent alárendel istennek s nem hagyja magát elvakíttatni a jelen élet dölyfe által, mégis érdeklődik iránta, szereti, irányozza. Nincs kicsinyebb a keresztyénség értelmében, mint az ember, istenhez viszonyítva; de nincs nagyobb, a világhoz viszonyítva. E gondolattól lelkesítve, Bossuet nem fél őt a maga nagyságában tűntetni föl, mintegy föntartandó benne a nagy dolgokra törekvést. Egy keresztyén iró sem mutatott be istennek nagyobb hála-áldozatot az emberi dicsőségből, és senki sem rajzolta annak képét alkalmasabban arra, hogy megszerettesse.

Igaz hitű keresztyén létére méltánylással van a keresztyének minden osztálya és különösen a magányos és szemlélődő élet iránt, mely hagyományos; ama tökélyesek iránt, kiknek példaadói nagy szentek voltak. De az istenben való elmerülés e nemében is, mely a szemlélődők sajátja, megkívánja, hogy az értelem maradjon fölényben, és hogy még önfeláldozásában is érezhető maradjon; kívül marad azon ábrándokon, melyeken a Fénelon gyöngéd és finom képzelme legelt. Hibáztatá azon apáczák aggályát, kik a tökély utáni hiú törekvésükhez ragaszkodva, legcsekélyebb fölindulásaikat is gyanuba vették, s mint gonosz szellem kísértésétől, úgy féltek a kolostori élet egyhangú és korlátolt foglalkozásaitól is. Miután megmutatta nekik fáradalmaik hiábavalóságát, ha észrevette, hogy makacskodnak, püspöki tekintélyét használá fel s még a gyónást is megtiltotta nekik, hogy megmentse őket a mélyebben elmerülés veszélyétől.

Az élet legnagyobb ecsetelője, a halálnak is legnagyobb ecsetelője. Bossuet nem törte magát azzal, hogy kikutassa annak titkát; oly oldalról tekinti, mely a tömeg képzelődésére legjobban hat. A halál az élet, a gazdagság, a hatalom, a dicsőség megszűnése; holttetem, mely tegnap még király volt; *egy névtelen nem tudom mi*, mely kevéssel előbb szenvedélyeivel, nagyságával, jó tulajdonaival és vétkeivel betöltötte a világot. Habár a hit nem is hagy benne fönn semmi bizonytalanságot, e nagy változás értelme felől, de azért nem szűnik meg csodálkozni, népies gyermetegséggel, hirtelen jötte felett. Nem gondolkozik mélyrehatólag fölötte; érzi, meg van hatva általa, mint a gyermekek.

IV.

Bossuet hittudós, dogmák nélkül, és mystikus, ábrándok nélkül.

Ugyanaz a józanész, mely a keresztyént megóvta az ascetismus ábrándjaitól, megóvta a hittudóst az iskola túlzásaitól s a rajongók képzelgéseitől.

Nem igen vagyunk illetékesek, itélni a jó vagy rossz hittudomány felett. A tizennyolczadik századnak némi tekintetben alapos előitéletei még ránk nehezednek. A magas hittudománynyal szintoly igaztalanúl szokás bánni, mint a metafizikával: azon igényénél fogva itélik meg, hogy okoskodás által akar elvezetni istennek azon ismeretére, melyre csak a szív tanít meg. Nem módszere után, nem ama gondolkodási s kutatási törekvések után, melyeket a lélekkel tétet, sem ama magaslat-

ról nem itélik meg, a hová emeli. Igaz, hogy egy tudomány sem koczkáztatja inkább, hogy merőben névleges legyen. Az igazság eltűnik, a tartalom elfonnyad, az okoskodási formulák készlete alatt. A legszenvedélyesebb emberek bonczolgatókká, szárazakká lettek, a legtisztább elmék eltévelyedtek benne. — Luther, lelkesedésében, Melanchton, mérséklete daczára, nem egyszer érték be üres elvontságokkal; az okoskodás ama hamis fényében bolygának, mely nem vakította el Bossuet-t. E nagy ember azt tette a hittudománynyal, a mit Descartes a bölcsészettel: fölszabadította az iskola szolgasága alól.

Fenyegetőbb volt az a veszély, hogy a mysticusok nyomdokaira tévelyedik. Az iskolás hittudomány módszer inkább, mint dogma. A mysticismus csaknem dogma. Egy része az egyház azon hagyományainak, melyeknek egész összegét elfogadta és védelmezte. De Bossuet még itt sem hagyja magát kiragadtatni józaneszéből. Tiszteli, mint egyéni nézeteket, a mysticusok szellemi irányának finomságait; de nem tűri mint az egyház tanait. Hiában nyitnak ez oly hatalmas képzelet elé véghetetlen látköröket, a sas nem repül oly tájra, hol a levegő hiányzik. A mysticusok ama csodaszerű közlekedése istennel, istennek ama birodalma, mely nyelvét a teremtmény birodalmából kölcsönzi, őt fellázítja; nem akar oly tant, melyben isten kiéhezett képzelgések tápjául szolgáljon, és melyben nagysága és igazságossága elveszszen jóságában.* Szintúgy, mikor a titok túlhaladja lelke fölfogási körét, vagy ellenfelei a szent könyvekben nehány oly

* A quietista vitát lentebb és pedig részletesen tárgyalom.

ellenmondást jelölnek ki, melyek emberi fölfogás szerint meg nem fejthetők, ahelyett, hogy daczoskodjék, mint valamely iskolás vitában, ahelyett, hogy belekábuljon a nehézségekbe és töprenkedjék, egyszerre megáll, gyermeki őszinteséggel vallja be tudatlanságát, és megelégszik azzal, hogy higyjen, mert isten igéje elejétől fogva a legtökélyesebb volt.

V.

Bossuet a tizenhetedik század legtermészetesebb s legváltozatosabb prózairója.

Kétségkívül e rendíthetlen józanésznek, e mindig hű engedelmességnek, e fölvilágosult, tudományos, meggondolt és mindazáltal teljes és tartózkodás nélküli meghódolásnak, a vallásban is csak a hagyomány és a tantételek iránti megnyugvás okait kereső, egyéni nézeteit a törvényes magyarázatnak alárendelő, s az igazságot önmagán kívül kereső megszokásnak köszönheti Bossuet, hogy a tizenhenhetedik század legtermészetesebb és legváltozatosabb irója.

Bossuet soha sem gondol magára, hanem mindig arra a tárgyra, melyet fejteget. És épen ebben rejlik a természetesség és változatosság titka.

Igaz, hogy úgy is lehet természetes valaki, ha csak magával foglalkozik s erre fényes példák vannak; de az ily természetesség fogyatékosabb. Nincs, a ki ne érezze, ha nem is tapasztalta, hogy igazság nélkül nincs természetesség, s hogy annak, ki a dolgokat csak önmagában saját érdeke szempontjából tekinti, lehetetlen igen gyak-

ran kívül nem járnia az igazságon. Ámde, a ki a külvilágot magához akarja alkalmazni, mindenféle ellentmondásnak van kitéve, melyen a mi természetesség átcsillanhat is, bizonyos mesterkéltséggel vegyűlt, a mi nem kerűli ki a gyakorlott szemet.

Még kevésbbé kell mesterkednünk, hogy megértethessük, miért nem változatos az oly iró, ki csak magával foglalkozik. Miután minden dolgot önmagában szemlél, azért úgyszólva saját képére formálja, s egyaránt rájok nyomja bélyegét. Voltaire-ral szinte mindig gúny, Rousseau-val regényesség, Montaigne-nyel langyos kétely között találja magát az ember. Bossuet seholsem mutatkozik mindig egy arczczal, úgyszólva a tárgy arczát ölti magára. Forogjon bár a vallási igzság, vagy az emberi igazság szóban, ő mindig s mintegy akarata ellen, valami rajta kívül álló tárgytól látszik megragadva lenni, melyet kénytelen olyannak látni, a milyen. Innen azok az annyira természetes, annyira gyors, annyira váratlan fordulatok azon arányban, a mint a fátyol emelkedik s az igazságnak valamely elrejtett oldalát leplezi le előtte. Neki nincs sajátlagos formája, tárgyalás-módja. Ha tárgya arra vezeti, hogy elmélkedjék az emberi dolgok semmisége, halál, birodalmak háborgásai, vagy az egyház eretnek-taposó hatalma felett, akkor a képek, az erős kifejezések buzognak tolla alól. Ha a barátságos oktatás hangjára száll alá, a házi élet s szeszélyeink, hibáink aprólékosságai közé: mérsékelt kifejezések pótolják ama merész nyelvet, melyet nagy tárgyak sugalnak neki. De hogy nem kizárólag tetszeleg abban, onnan tűnik ki, hogy soha nem él vele oly tárgyaknál, melyekhez nem illik. És valamint erőlködés nélkül tud fölemelkedni, ép

úgy a habozás és röstelkedés legkisebb jele nélkül alkalmazza tanításait a meaux-i egyház pásztora, szerény nyája értelmiségéhez.

Vannak magas rendű iróink, kik tárgyuk által köznapi dolgokhoz vezetve, túlozzák és kivetkőztetik azokat természetükből, csakhogy a magok megszokott eszmemenetéhez alkalmazzák; a kik magokat mindig fölcsigázzák, attól tartva, nehogy elveszítsék előnyeiket. Vannak viszont középrendű iróink, kik az emelkedett dolgokat is saját színvonalukra szállítják le. Sokkal ritkább az oly irók példája, kik a tárgyalt igazságok természete szerint emelkednek, vagy szállanak alá; és e példák közt nincs nagyobb, mint a Bossueté. De mire e szavak: emelkedni és alászállani? Nem létezik alsórendű igazság, mert az igazság istennek egy része. Bossuet nem érti e megkülönböztetést; ő nem hiszi, hogy leereszkednék, midőn a gyermekeket bérmálásra készíti elő, vagy midőn egy kolostor belsejében a lelkiismeret gyötrelmeitől zaklatott szegény lányokat vigasztal, vagy házi tűzhelyünk nyomoraiba hatol be. Nem kapkod magas tárgyak után. A pillanat szüksége a szent hivatal időszaki kötelességei nem engednek választani a tárgyakban. Keveset törődik azzal, vajjon tárgya a legszebb színben fogja-e föltüntetni szellemét? Soha emelkedettebb iró nem erőlködött kevésbbé, hogy az legyen, s nem tudott leereszkedni könnyebben. Épen ebben áll változatossága. A helyett, hogy a maga formáját adja a dolgokra, minden dolog sorban ráadja formáját.

Sajátságos, hogy oly nagy számmal levő irataiban, melyek műfaj szerint osztályozhatók, különböző szabályokkal s irály-elmélettel birnak, e nagy férfi, történet-

iró, egyházi szónok, hittudós, bölcsész, publicista, mindenik fajban csak józanesze szabályaihoz tartotta magát, s egyikére sem szorult ama külsőségeknek, melyekre más irók annyi, a dolog lényegére nézve elveszett erőt pazarolnak. Nagy logikus, logikai fogások nélkül. Nem fél fontos eszméi közt oly hézagokat hagyni, melyeket a rendszeres logika fáradságosan összelánczolt kapcsolatos eszmékkel töltene ki. — Ama természetes rendhez tartja magát, melyben, rendszeres főkben, a dolgok magoktól helyezkednek el sorozatuk és fontosságuk szerint. Nem erőlködik mint Pascal, vagy Descartes, oly szövevényes szerkezetet adni beszédének, mely az iró szellemi ereje mellett tanuskodik ugyan, de túlhaladja az olvasó figyelmi képességét. Úgyszólva csak fő eszmékben okoskodik, inkább törődve azzal, hogy a lelkeket szép elhatározásokra serkentse és ösztönözze, semmint, hogy egy perczre oly logikai hálóba fonja be, honnan első ocsúdásra kiszabadúlnak. Uralma annál erősebb, mert nem él a hatalom azon eszközeivel, melyek megfélemlítenek, de engedelmességre nem hangolnak.

Bossuet-ban tulajdonképen nincs művészet. Mintha csak magát festette volna a Szent-Pál arczképében, a legszebbek egyikében, melyeket rajzolt. »Beszéde, úgymond, távol attól, hogy ama kellemes simasággal, ama mérsékelt egyenletességgel folyjon, melyet a szónokokban csodálunk, egyenetlennek és döczögősnek tetszik azok előtt, kik nem hatoltak belé elég mélyen; és a föld kényeseit, kik azt állítják magukról, hogy finom fülekkel birnak, sérti szabálytalan irályának durvasága. De, atyámfiai, ne piruljunk ezért. Az apostol beszéde egyszerű, de gondolatai egészen isteniek. Ha nem is ért a szónoklat-

tanhoz, ha meg is veti a bölcsészetet, Jézus Krisztus mindent pótol neki; neve, melyet mindig ajkán hord, titkai, melyeket oly istenileg fejteget, egyszerűségét mindenhatóvá teendik. Elmenend, ő, ki járatlan az ékesenszólás művészetében, e durva nyelvmodorral, ez idegenszerű kiejtéssel, elmenend a művelt Görögországba, a bölcsészet és a szónokok anya-földére; és az emberek ellentállásának daczára több egyházat fog ott alapítni, mint a hány tanítványt Plátó gyűjtött maga köré, isteninek tartott ékesszólásával. Jézust fogja predikálni Athénben, és senatorainak legbölcsebbike az areopágból ez idegen iskolájába fog általmenni Még tovább fog menni diadalmaival; a Megváltó lábai alá vetendi a római fascesek fönségét, egy proconsul személyében, és meg fogja remegtetni székeiken a bírákat, a kik elé idéztetik. Maga Róma hallani fogja szavát, s egy napon a világ fővárosa megtiszteltebbnek fogja magát érezni, Pálnak polgáraihoz intézett egy levele által, mint annyi hírneves szónoklat által, melyeket Cicerójától hallott.

»És honnan mindez, keresztyének? Mert Pálnak oly eszközei vannak a rábeszélésre, minőket Görögország nem tanít, és Róma nem tanúlt. Természetes hatalom, mely szereti fölemelni azt, mit a dölyfösek lenéznek, ömlik el és vegyűl ígéjének fönséges egyszerűségébe. Innen van, hogy csodálatraméltó leveleiben bizonyos, több mint emberi erényt csodálunk, mely a szónoklat szabályai ellenére győz meg, vagy inkább nem is annyira meggyőz, mint foglyúl ejti értelmünket; mely nem hizeleg a fülnek, de egyenesen a szívbe csap. Mint mikor egy nagy folyót látunk, mely a lapályon folyva végig, még megtartja ama rohamos, gyors erőt, melyet a hegyektől nyert,

honnan eredetét veszi, úgy az a mennyei erő, mely a Pál irataiban foglaltatik, még ez irálybeli egyszerűségben is megőrzi egész hatályát, melyet az égből hoz, honnan leszáll.« *

Nem ez e, leszámítva a szerepek különbségét, a Bossuet arczképe? Ő sem volt oly kényeskedők hijjában, kiknek finom fülei, keménynek és szabálytalannak találták a legnagyobbszerű irályt, minőre az irodalom példát mutat. Ő is a szabályok ellenére győz meg, ő is természet feletti hatalommal bir, fönséges egyszerűségében.

VI.

Bossuet első munkái.

Bossuet-t mindjárt kezdettől fogva magával ragadta sorsa. Ifjusága óta gyönyörködött a biblia szépségében és ragaszkodott hozzá, hogy haláláig táplálkozzék rajta.

Dijonban születve és növekedve, ugyanazon évben küldetett Párisba, melyben Richelieu languedoc-i útjából oda visszatért. Tanuja volt a bibornok e gyászos visszatértének, látta ama nagy vörös hordszéket alabárdosoktól környezve, mely elfedé a nép szeme elől e durva s a halál közel lététől már sápadt aggot.

Az emberi dolgok ellentmondásának első, mély benyomása volt az ifjú Bossuet re, az a roppant hatalom, mely halállal végződik, s a haldoklónak az a féltékeny-

* Szent Pál dicsérete.

sége, mely feláldozza Cinq-Marst és de Thout ama pár napi hatalomnak és életnek, mire még számot tarthatott!

Bölcselmi tételének hire, melyet 1643-ban vitatott, megnyitá előtte a Rambouillet-palota ajtait. Tallement des Réaux, ki ennek adomáit összegyűjtötte, beszél egy *kis papról*, kit ott késő éjjel *megpredikáltattak*. Voiture erre egy szójátékot csinált. »Sohasem látott — mondja — oly korán és oly későn predikálni.« Ez a kis pap Bossuet volt. Bossuet azon kezdi, hogy egy hajporos krónikairó czikke tárgyává lesz, s alkalmat ad egy divatos költő élczére!

Öt évvel később Condé herczeg elé terjesztette hittudományi tételét, ki, mondják, rávette magát, hogy vitatkozzék vele, nem kevésbbé jártas levén a hittudományban, mint a latin nyelvben. 1650-ben Bossuet tudori kalapot nyert. A közbeeső idő alatt a szónoklásban gyakorolta magát: színházba járt, hallgatni Corneille darabjait s tanulni rajtok a szavalás művészetét; ama méltóság, melylyel Corneille felruházta alakjait, nyelvének férfias szépségei, a jövendő szónokot saját lángelméje öntudatára ébresztették.

1652-től 1659-ig a szentirás feletti elmélkedéssel töltötte éveit. A mellett a világi irókat is olvasgatta, e kétrendbeli tanulmány között egyenetlenül osztva meg ízlését és foglalkozását. A szent-könyvek voltak mindennapi tápláléka; magával hordozta jártában, keltében, s haza érve papirra veté eszméit és benyomásait jövőbeli szónoklati mozzanatokúl. Az egyházi atyák közt főkép szent Ágostont kedvelte, kihez hasonlít is, bizonyos erőteljes éleselműségben s ragyogó képzeletben. Mi a világi irókat illeti, annyival kevesebb tartózkodással ta-

nulmányozta őket, mert czélja kegyes volt, a pogány ókor történetében már ekkor kereste isten útait a keresztyénség létrehozásra.

A metzi egyháznál tényleges alkalmazást nyervén,* előadásokat tartott a dissidenseknek, és sikerrel kisérelte meg köztük a térítést. E kettős munka közben gyűjté adatait és lelé meg rendszerét, *a katholikus hit magyarázata* czímű híres munkájához, melynek a Dangeau és Turenne áttérését tulajdonítják. E könyvet nem tette mindjárt közzé: csak kéziratban forgott többek kezén, kik később Bossuet-t rábirták, hogy napvilágra bocsássa. Igy történt ez Bossuet minden munkájával. Sajátlagos és titkos czélból szerkesztetve, eredményeik által árulták el némikép magokat; ekkor Bossuet elhatározá magát, hogy kiadja. Nem egy főműve csak halála után tétetett közzé.

1659-ben hallatta magát először a szószéken Párisban. Akkor harminczegy éves volt. E predikálás tíz évig tartott. Bossuet első munkái csupán a dogmára vonatkoztak volt, s minden szónoki erejök a tudomány teljes szigorában állott. Azon beszédekben, melyek e tíz évet betöltik, lángesze kibontakozik; a befutandó emberi élet, a kifejtendő keresztyén erkölcstan, egyszerre nyitják meg mindazon forrásokat, melyekből e nagy folyam összegyülendő.

* A sarrebourgi plébánosságot.

VII.

Bossuet beszédeinek jelleme.

Mi van e beszédekben, a mi meg tudjon hatni minket, elméleti keresztyéneket, képzeleti katholikusokat, tartozkodó, vagy hitetlen kételkedőket a tizennyolczadik század módja szerént? — A magunkról szóló igazság.

Ott van az egészen és minden alakban; oly eleven és ismerős, ha magaviseletünk, erkölcseink, világi érdekeink apró részleteire száll alá; beható és sürgető, ha fenékig kutat ki, önszeretetünk álútjain keresztül; nagyszerű és ünnepélyes, ha általános kifejezésekben szól istenről, emberről, a vétkekről és erényekről, az életről és halálról.

Ki adta az erkölcsös papnak azt a belátást, melyet ki nem kerülnek legtitkosabb nyomoraink, és a bűnnek oly csalhatatlan ismeretét? Maga a lángész nem lett volna elégséges erre. Van egy gondviselője a keresztyén moralistának, mely hiányzott a pogány moralistánál, és épen ez képezi titkát az előbbi fensőbbségének; e gondviselő a gyónás. A lelkiismeret önként nyilik meg a keresztyén moralista előtt. Teljes vallomásra hívа fel a pap által, ki nem fél gyógyító kézzel a sebbe nyúlni, leleplezi magát előtte. A régi erkölcsbiró csak cselekedeteiben szemlélhette az embert, melyek gyakorta hűtlen tolmácsai a gondolatoknak, vagy beszédében, mely inkább arra szolgál, hogy elrejtsük, mint hogy feltárjuk magunkat. A gyónás az embert a keresztyén erkölcsbiró ke-

zébe adta. Titkos itélőszéke előtt a gondolatok meghazudtolják a tényeket; a kétszinű nyilatkozik; a jellem kikandikál a szerep alól; a bűn levetkőzi fényes öltönyét, mely alatt a tudatlanok szemében jelességnek, vagy az előkelő rang kiváltságának a szinében tűnik föl. A töredelem, mint viaszhoz közelített láng, olvasztja fel az egész szivet, s hozza létre azt a szelid megbánást, melyet Bossuet többre tart az ártatlanságnál, s mely a vétkezővel enyhületet találtat abban, hogy önmagát vádolja be.

A pogány erkölcsbiró előtt nincs középút; vagy túllép az emberi természeten, nem ismerve azt, a mint a stoicismus tette; vagy kényezteti, s hizeleg neki, mint az epicurismus; vagy kétség és bizonytalanság közt lebegteti, mint az akademiai morál, melynek simulékonysága Bossuet-t néha Horácz ellen haragította. Egyedül a keresztyén moralista van az igazság birtokában. Különböző nézetben lehetünk ez erkölcstan tekintélye felől, sőt kétkedhetünk a kötő és oldó hatalomban is; de lehetetlen tagadni, hogy a keresztyén morál a sziv egy pontját sem hagyta homályban, s hogy a keresztyénség az a bölcsészet, mely legjobban ismerte az embert. Félek, hogy az ókori morál legszebb sarkelve: »Ismerd meg tenmagad« legtöbbször meddő marad. Mert mily kevesen birnak erővel, önmagokat megismerni! Mily kevesen képesek ama önzetlenségre, ama belátásra, melyet a félelmes önvizsgálat követel! Hányan vannak, kik jóhiszeműleg félreismerik magokat, kik saját hibáik tőrében fogatnak el, s kik a rosszat a jóval összezavarják! A keresztyén pap bátrabb volt az ókori erkölcs-birónál; azt kiáltotta az embernek: add meg magadat. És segít

neki magát megadni; szemeket kölcsönöz neki, magát látnia. A pap forgatja a könyv leveleit, a bűnös olvas.

A keresztyénség betegséget csinált a vétekből és orvost a papból, kinek hivatása gyógyítani azt. Nem elég, hogy a bűnös elmondja vétkeit; egyet sem szabad elhallgatnia azok közül, nemcsak azért, mert különben előbbi vallomásainak gyümölcsét elveszti, de mert lelkét új vétekkel tetézi, a gyónásbeli eltitkolással.

Egyetlen ókori mű sem nyújthat fogalmat arról a mélységről, a meddig Bossuet az emberi szivbe hatolt, a gyónás ama fáklyája segélyével, mely a legkorlátoltabb falusi papból is, ha csak egy kis érzéke van, bevégzett moralistát csinál.

Ime, hogyan vizsgál vagy inkább hogyan támad meg minden vétket beszédeiben egyenként. Idéz a szent könyvekből egy alapigét, melyben az a vétek e könyveknek sajátságos erőteljes festésével van jellemezve. Ez első kárhoztatáshoz csatolja az egyházi atyák magyarázatait, kik magok is nagy erkölcsbirák, s leirták vagy ostorozták ama vétket, úgy a mint az saját korunkban nyilatkozott. Bossuet azután általános igazságok alakjában fedi föl mindazt, mire a gyóntató szék tanította. Elmondja, minő különböző formákat ölt az fel, az állapotok és egyének szerént; keletkezését, harapódzását; hogy terjed a baj a megtámadott részről az egészséges részekre, hogy fűződnek egymásba a szenvedélyek, s hogy saját szavait használjam, mikép vonják úgyszólva magok után, e dédelgetett szenvedélyeink, sorban egymásután, társaikat, melyektől visszaborzadunk. *

* Harmadik beszéd Urunk körűlmetélkedésének ünnepére.

Eddig a pap szerepe. Azután jön a lángelme megerősitni mindez adatokat, tapasztalata által, melylyel az önmagáéban látott és érzett emberi sziv felől bir; amaz indulatok által, melyeket vissza birt fojtani, s talán saját hibái által is; mert akkora az emberi gyarlóság, hogy a papnak ez a szent és szünetlen érintkezése a keresztyéni tökély eszméjével sem mindig elégséges, hogy megóvja ártatlanságát. Állitsanak bármely lelkiismeretet, a szent könyvek, az egyházatyák s egy lángelméjü gyóntató eme hármas tekintete alá: minő redőzet rejthetné el? Melyik az az örvény, melynek mélységét meg ne világitsa ez a fény?

Józan esze felsőbbségével Bossuet oly mérséklet határai között marad, mely nem csüggeszti el a lelkiismeretet, s nem önt bele félelmet az agyrémektől. Nem követel tulságosan megfeszített töprengést, sem ama túlszigorú önbirálatot, mely a lelket lázba ejti és megtévelyíti. A szivbeli egyszerüséget ajánlja; kárhoztatja a magány borzalmait s azt a száraz és szőrszálhasogató kegyeskedést, mely, szerinte, csak az önzés legkevésbbé vétkes neme. Tanácsolja, hogy tegyünk le a túlságos aggályról, legyünk bizodalommal, s még a gyónásban is mértéket kiván tartani. Semmi hangzatos követelés, semmi anathema. Jobb szereti a bűnbánó gyarlóságot, mint a cselekedni rest tökélyt. A kegyelem oly lényeges tulajdona, szerinte, az istennek, hogy nehezen elégszik meg az ártatlansággal, mely azt feleslegessé tenné.

Ez érzékénél fogva a való iránt, — melylyel minden ember iránt azonnal s önként érdeklődik, bárha megalázza is szenvedélyeinket, nem tartózkodik némi gyönyört lelni azok festésében. Mig más egyházi beszéd-

irók, igen félénk vonásaikkal vagy igen sötét szineikkel ugy tünnek fel, mintha nem mernék azokat előttünk mutogatni, vagy gyerekes félelmet akarnának bennünk költeni azok iránt: Bossuet nem fél még szenvedélyeink iránt is azzal az érdekkel viseltetni, melyet azok hű festésében találunk. Nehány oly helye mellett, melyekben evangeliomi tiszte buzgalmában kissé túlságosan kel ki az élet ellen, hány olyan van, melyben költő módjára beszél róla, elébb tüntetvén azt szem elé s azután vonva ki a tanulságot! Szent Pállal tartván, hogy: »A kik e világgal élnek, mintha nem élnének«, nem fél gyönyörét találni azon emberek nagy tetteiben, kik dicsőség által akarták megörökíteni magokat. Gondolatában átérzi a tevékenység mindazon izgalmait, melyektől ruhája eltiltja s magányában, melyre tudjuk, mily sokat adott, úgyszólva minden életet átélt.

Csodálom azon természetességet is, melyet kortársai annyira nem értettek meg, hogy alig vettek tudomást Bossuet tiz évi predikálásáról, s hogy a Bourdaloue finom művészete azt feledésbe szoríthatta. Legkidolgozottabb beszédei sem mutatnak oly műfogásokat, melyek arra ironyozvák, hogy a tárgyat az emberek többségével megkedveltessék. A többi nagyobb részben nem is volt papirra téve.

Mikor Bossuet predikálni készült, nehány óráig gondolkozott. Aztán hirtelen megszakitva elmélkedését, tárgyával telve, s mintegy eszméi árjától sürgetve, gyorsan nehány sort irt, hogy irányozza, s ahoz tartsa magát rögtönzésében. E papirra vetett vázlatokban láthatók a nélkülözhetetlen pontok, a fő-eszmék, az irás és az egyházatyák idézetei a magok helyökön, itt-ott

nehány nagy gondolat, erős kifejezés, meglepetés fölkiáltásai valamely elébe ötlő igazság láttára. E beszédtervvel lépett a szószékre, s a keretet mozgalommal, képekkel, erőteljes festvényekkel töltötte be, melyeket inkább a vezéreszmék, mint az átmenetek művészete által kapcsolt össze. Nem kell megvetni a művészetet, csak meg kell azt különböztetni ama hideg ügyességtől, mely alatt elcsenevész a fölvett tárgy. Bossuet azzal a nagy művészettel birt, mely a lélek erejét nem pazarolja mellékdolgokra és a berendezésre, ezért csodálták beszédeit, kevésbbé mint a Bourdalouéit, kinél a mellékes dolog és az elrendezés talán igen is nagy helyet foglalnak el.

VIII.

A trónörökös nevelésére irott munkák.

Mindaddig, míg Bossuet a condomi püspökségre nem hivatott, élte csak egy hosszú elvonultság volt, melyből csak azért lépett ki, hogy majd a templomba, majd a királyi hallgatóság elé menjen s a szószékről zúdítsa alá, talán néha hanyag bőséggel is, magányának elmélkedéseit. Egészen a szent könyvek, az egyházi atyák, a vitairatok rideg társaságába mélyedve, a világot, ellenállhatatlan vonzóereje daczára, gyanús szemekkel nézte kolostora mélyéből, ahol rejtekében élt. Azon napig, melyen onnan kikerülhetni vélt híressége kiszólította, megőrzé a hittudor szigorát, sőt mondjam-e? még szentsége gőgjét is, megfosztván ezzel magát bizonyos

simulékonyságtól, mely a lángelmét népszerűvé teszi, s ama nyiltságtól, melyet a bensőleg leggazdagabb lelkeknek is csak a nyilvános élet és az emberekkel való érintkezés ad meg.

XIV. Lajos őt condomi püspökké nevezve ki, s rábízva a trónörökös nevelését, amaz egyedűli szintérre állitotta, melyen lángelméje elérhette tökélyes fejlettségét.

Oktatói állásának tiszte követelte, hogy önként és tartózkodás nélkül teljesen belevegyüljön az élet egész valódiságába, hogy visszatérjen a tíz évi igehirdetés alatt elhanyagolt profán régiséghez; keresse eszméi közlésének legjobb módszereit; elsajátítsa a műalkotás, a tisztaság és szabatosság előnyeit, melyeket a szószék rögtönzése nem követelt.

A trónörökös oktatása czéljából újra kezdé ifjukori tanulmányait. Ep oly barátaivá lőnek a világi szerzők, mint a szent-könyvek. Görög és latin verseket irt. Idéztek tőle Fédrus modorában irt meséket, melyeken nehéz lett volna a modern kezet felismerni. *

Szerkesztett egy nyelvtant és a nyelvtudomány minden kényes kérdését érintette, megirván a szóknak s a szerzők által használt különböző jelentéseiknek történetét. Papirjai közt megjegyzéseket találtak a nyelvtan legfinomabb szabályaira s a szavak használatára vonatkozólag.

Ez újra fölvett tanulmányokban a költők látszottak legnagyobb szerepet játszani. Bossuet bennök jobban

* A pápához irt levele, melylyel a trónörökös nevelésének a tervét elébe terjesztette, kitünő tartalma mellett, nagyon jó latinsággal is van irva.

kidomborodva látta a szép ama két faját, melyben maga is kitűnik: a festés igazságát és a kifejezés merészségét, mely a költői nyelv kiváltsága.

Erre a folytonos foglalkozásra a régi irókkal Bossuetnek is szüksége volt, mint a tizenhetedik század minden irójának. A franczia szellem tökélye, talán túlságig is hangsúlyoztam már, az ó szellem és a nemzeti szellem egyesülésében áll. Miután sokáig voltunk magunkra hagyva, vagy csak távoli és elferdített hagyományok által kalauzolva: nagy léptekkel haladásunk csak azon naptól kezdődik, midőn — mint könnyed és kellemes szellemek, finom elménczek, lovagias és szellemes nép, kezet fogtunk a régiekkel, s követtük őket a lélek magas útain.

Az akkor már negyvenegy éves Bossuet irataiban hiányzott még ama tökély, a melyet lehet föl nem lelni beszédeiben anélkül is, hogy azért azokat középszerűeknek kiáltsuk ki, mint Laharpe tette, egy ily jó ízlésű emberben megbocsáthatlan nyelvbotlásból. Csak az oly emberek középszerűek, a kik többet akarnak, mint a mennyit megbírnak, és az oly iratok, a melyek több követeléssel lépnek föl, mint sikerrel. Mi alkalmazható ebből Bossuetra? De az tény, hogy a régi szerzőkkel való behatóbb foglalkozás, olvasásuk, folyvást kezében a tollal, megállapodása minden részletnél, az előkészületek, melyekben az oktató tanúlt, hogy taníthasson, mindez a Bossuet szellemének bizonyos mérsékeltebb, de egyszersmind keresetlenebb, nemesebb színt kölcsönzött. A mellett az antik morál szabadsága, ama szeretetreméltó mosolygó bölcseség, a munkás embernek, a polgárnak, a katonának amaz erőteljes, közvetlen rajzai, meglágyíták szigorát s

megóvák őt ama zsarnoki aggályoktól, melyeknek túlhajtása arra indított egy Szent-Gergelyt, hogy a régiek könyveit, mint hitetleneket, megégesse.

Annak a szüksége, hogy tanítását növendéke értelmiségéhez alkalmazza, megtanította őt az arányosság, összhangzat, választékosság ama nagy művészetére, melyben a régiek oly jó útmutatók. Különben nincs biztosabb mód azt tökélyesbíteni, a mit tudunk, mint tanítani azt. A gondozásunk alatt álló lelkek fejlődésének útait fürkészve, tisztába jövünk, felvilágosítást nyerünk s tapasztalatokat szerzünk saját lelkünk felől. — Érezzük, meddig mehet bátorságunk, vakmerőség nélkül; addig emelkedünk, addig haladunk, míg látjuk, hogy követnek; ha a tanítvány haboz, a tanító megáll; körülnéz, nem tett-e hibás lépést. E kisérletek sokat használtak Bossuetnek. Legjobb iratai neveléstani művek. S ha valami bizonyíthat a mellett, hogy a trónörökös többet ért, mint a mily szerepet atyjának féltékeny nagysága játszatott vele, ez az, hogy Bossuet képesnek itélte őt azon műveit olvasni, melyeket számára irt. Az első, a ki az *isten ismeretéről és az önismeretről szóló értekezést* olvasta, a trónörökös volt. A közönség csak 1722-ben ismerte meg az addig kéziratban maradt művet.

De semmi sem vált nagyobb hasznára Bossuet-nek, mint a történelem tanúlmányozása. Jóllehet pillanatra sem lett hűtlen első és már régi eszméjéhez, mely szerint a régi világ egész történetét a keresztyénség megalapítása tetőzi be, mikor oda jutott, hogy az eseményeket, emberi okaikban és eredményeikben szemlélje, őszinte bámulattal állt meg e nagy látvány előtt. Össze kellett

egyeztetnie a történelemben a szabadakaratot és a gondviselést.

Az isteni mindenhatóság korlátozásának, és az eleve elrendelés által az emberi cselekedetek erkölcsi értéke meghiúsításának kettős veszélye közt, távol attól, hogy mint Luther, felbúzdúljon s feláldozza a gyöngébbet az erősebbnek, az embert az istennek, megalázá magát e rejtély előtt, cselekedeteink legfőbb birájára hivatkozva, hogy az egyeztesse össze e két ellenmondó igazságot, melyek egyaránt nyilvánságosak: saját előretudását és az emberi szabadságot.

Ezért bánik kiméletesen a gáncscsal és magasztalással; e szempontból itéli meg az államügyek és a politika követelményeit; mérlegeli a vétket és az erényt; csodálja a hódítókat és törvényadókat; lelkesül az emberi szabadság minden nagy tényéért. Minden kicsiny, gyarló és múlandó, ha az isteni gondviselést tekinted, de minden nagy, ha az emberi szabadságot nézed. Ez államférfiaknak, e nemzeteknek választásuk volt; volt egy pillanat, melyben egyenlő esélyek állottak a fönnmaradásra és a romlásra vezető útak között. Bossuet annyira biztos abban, hogy nem tapad túlzóan e múló világ alakjához, hogy nem fél érzékenynek mutatkozni mindaz iránt, mit az ember benne nagyot alkot Szabadon csodálja a pogányság nemzeteiben és kiváló férfiaiban az emberi bölcseség példáit, jól tudván, hogy úgy sem csodálhatja sokáig, s hogy még egy pillanat és minden bölcseség eltünik s az isten órája ütni fog!

1. *Értekezés az egyetemes történelemről.*

Bossuetnek főként azon munkáját tartják szem előtt, melyben az emberi életet legtöbb kedvteléssel tekintette. Ez a híres *Értekezés az egyetemes történelemről*, a franczia próza remeke. Sokáig gondolkozott rajta, mielőtt megirta.* Ily műveket nem az alkalom sugall; a teremtő lángészszel együtt születnek, fejlődnek és érnek meg. Az *Értekezés az egyetemes történelemről*, maga a keresztyénség, a mint modern tudorai legnagyobbikának szájával itél a pogány ókor felett. Ez itélet gyakran nem egyéb, mint az indokait kifejtő bámulat kifejezése.

Titus Livius nem szerette jobban Rómáját és senatusát, mint Bossuet, ama nagyszerű fejezetben, hol Róma első nyolcz századának lefolyását rajzolta, és szellemét összegezte, kidomborítva mindazt, a mi példányszerű van a modern világ minden népének nemzeti sajátjává vált eme dicsőségben. — Legnagyobbszerű vonása e műnek s maradandóságának főoka: e méltányosság a pogány ó-kor iránt. Ebben különben Bossuet nagy elődökkel birt. A tizenhatodik században Erasmus, Melanchton, Zwingli, ez apostol-katona, a ki szerint az ó-kor nagy férfiai s a szentek, összevegyülve, ugyanazon paradicsomba jutottak, — már kibékítették a pogányságot a keresztyénséggel. Ebben, mint minden egyébben, Bossuet mit sem talált föl, de első volt, ki igazságot szolgáltatott a pogányságnak, keresztyén határok közt, a

* Egy kitünő biráló, Gaudar, Bossuet ifjúkori kisérleteiben, csaknem minden nagyobb művének s főkép az *Értekezésnek* körvonalait fölismerhetni véli. Lásd: a *Szónok Bossuet* II. fej.

nélkül, hogy mint Zwingli, istennek itéleti jogába vágott volna; kevesebb félénkséggel, mint Erasmus, több emelkedettséggel, mint Melanchton. Mennyibe fognak vétetni azok az erények, azok a hősiségek, melyekből hiányzott a keresztyén önzéstelenség? Mit fog határozni a legfőbb igazság, melylyel szemben a miénk csak igazságtalanság? Bossuet e kérdésekre nem koczkáztat feleletet. Józan esze csak a megoldható nehézségekkel foglalkozott; a többiekre nézve becsületesbnek találta hallgatni, fenntartván így magának a jogot, kárhoztatnia másban az azok eldöntésére czélzó vakmerőséget. Zwinglire hagyván az üdvezült pogányok és keresztyének bizarr keverékét, s a tizenötödik század szükkeblü katholicismusára a pogány bölcseség emlékeinek kiirtását, istenre bizta a gondot, hogy számot tartson amaz — egyaránt kezeiből kikerült két világ nagy egyenlőtlenségére; míg ő gyermekiesen bámúlta az antik világnak amaz önkénytelen erényeit, melyek annyira túlszárnyalták annak vallását és erkölcstanát.

E terjedelmes téren, hol Bossuet elhanyagolja a festői részleteket és a vitás időszámítást, szemlét tart a világ minden dolga felett. Minden nemzet látható ebben a maga külön jellegével, forrongásaival, gyarapodásaival, romlásaival; a nagy férfiak, kik e változások eszközei voltak, próféták, törvénytevők, hódítók, az éghajlat szerint oly hihetetlenül változó erkölcsök, a helyek, az idők; minden háború, minden béke, melynek emlékei maradtak fenn; az alkotmányok, melyek csaknem ép oly különbözők, mint az erkölcsök; a törvényhozások, a művészetek; minden keletkezés és minden bukás. Mindez összekötve ama fonállal, melyet »isten tart kezében« föl

és letűnik, miután tanúságot tett a vallás igazságáról, győzelemben úgy mint balsorsban, nagyságban úgy mint hanyatlásban. Semmi sincs e könyvben elsietve, bár minden alárendelt; nincs oly nagyság, mely ne mutatkoznék valódi arányában, pedig egy pont csak, a századok távolában, csak egy árny isten előtt. Hogy a vallás története legnagyobb helyet foglal el benne, azért van, mert a vallás a szerző felfogásában az egyetemes történelemnek kezdete és vége.

Legnépszerűbb része ez értekezésnek a harmadik, mely a birodalmak sorrendjét tárgyalja. Az első némi zavarban hagy. Kevés szellemnek adatott oly éleslátással birnia, hogy fáradság nélkűl futtában ragadja meg annyi ember és annyi esemény nagy vonalait. Ez időszámítás szédületet okoz. Egyébiránt a tudomány is megingatta tekintélyét azon kétségeknél fogva, melyekkel a Bossuet pontossága iránt viseltetik, ki inkább valószínűség szerint számítja ki az időket, mint az adatok igazolásának a módszere szerint.

Másnemű kétségek hidegítnek el a második rész iránt, mely egészen a vallási bizonyítékoknak van szentelve. Igen sokat mond azoknak, kiknek van hitök; igen keveset a hitetleneknek vagy közönyöseknek.

Az érvek e nagy készlete csak azokat a hívőket elégítette ki, a kik kiváncsiak voltak hitöket a tudomány által is bebizonyítva látni, vagy azokat a szakadárokat, a kik alkalmat találtak benne, megtámadni a közhagyományok szokásos értelmezését.

Nem így áll a dolog a harmadik részszel : ez iránt mindenki egyet ért. E nagyszerű festése a birodalmaknak, melyek a múltat betöltötték s sorban bírták a világ

uralmát anélkül, hogy ez uralom dicsőségét sokáig megtarthatták volna, nem talál sem hitetlenekre, sem közönyösekre; ez örökre az új idők legszebb ítélete marad az ó-kor fölött. A tudományosságnak nem sikerült aprólékos igazításai által megdönteni Bossuet történelmi tekintélyét. Több mint másfél százada, hogy az »*Értekezés az egyetemes történelemről*« megjelent s azóta a mi való benne, nem hatott inkább, mint a valószínű. Bármit tegyen a tudományosság, Bossuet nem hagyott fenn számára egyebet, mint hogy a másodlagos okok részleteit világosítsa meg, s hogy a történelmi személyek jelleme felől oly apróságokat gyűjtsön, melyek egy szellemes történelmi író tolla alatt mulattathatják az olvasót, de nem oktatják.

Bossuetnak bármely más munkájában sem tanusított a gondolkodó több elme-élt, sem az író nem fejtett ki több tehetséget. Massillon őt *minden tudománynyal és minden tehetséggel bíró embernek* nyilvánítja.* Bossuet, a történetíró, szónok, hittudós, vitázó, predikátor, bölcsész sokoldalúsága ragyog az »*Egyetemes történelemről szóló értekezés*«-ben. Minden eszmekörhöz a legillőbb s egyszersmind a legemelkedettebb nyelvezete van. Condé nem jellemezhette volna jobban a perzsák tüzes vitézségét, sem a görögök alapos hadakozásait, sem a macedoniai fálánx rendíthetlenségét, sem a római legió összecsapását, nem festhette volna jobban saját előképeit, a Sándorokat, Hannibálokat, Scipiókat, Caesárokat. Colbert nem ítélhette volna meg találóbb szavakkal, sem magasabbról nem tekinthette volna az egyptomiak közigazgatását,

* *Halotti beszéd* XIV-ik Lajos fölött.

művészeteik gyakorlati nagyságát, középítkezéseik szervezetét. Richelieu nem érthette volna jobban át a római senatus komoly magatartását. Machiavelli nem látott volna tisztábban bele Görögország versengéseibe, még azon látvány segélyével sem, melyet a hasonló versengésektől zaklatott Olaszország nyújtott neki. Sem Cujas, sem Pothier nem fejthették volna jobban meg a római törvények értelmét. A mi a nyelv sajátosságát illeti, a tények és eszmék minden körében, Bossuet ebben páratlan. Csak ezt a nagy írót tudom olyannak, kinél, bármely tárgyat is fejtegessen, sohasem veszünk észre tapogatódzást, vagy erőlködést. Nincs tudomány, melynek ne ismerné bölcseletét s alaposan ne bírná nyelvét.

Különben, a mennyiségtanon kívül, mindent ő maga tanított királyi tanítványának. Duvernaytől, a kor legképzettebb boncztanárától, vett leczkéket a boncztanból s azokat közölte a trónörökössel. Látjuk ennek kivonatát az »*isten ismeretéről és az önismeretről*« szóló szép értekezésében és csodáljuk, mily világossággal és mily erővel vannak első ízben francziául fejtegetve a boncztani ismeretek! Nem szólok a bölcsészetről; annak Descartes teremtette meg a nyelvét és Bossuet csak fönntartotta, de a maga módján élénkebbé, nyomósabbá, színezettebbé téve azt.

Végre is az »*Értekezés az egyetemes történelemről*« s főkép annak harmadik része, a franczia szellem legmagasabb rendű kifejezője a prózában, az, a miben Bossuet a legeredetibb. Másutt egy nyomon jár a szent könyvekkel s az egyházi atyákkal s ámbár csak azt utánozza bennök, a mit képes utolérni, mégis tagadhatatlan, hogy majd a szent könyvek mélységes nézetei az

emberi természet felől, majd az egyházi atyák merészségei s finom árnyalatai ösztönzik s irányozzák s hogy sok helytt csupán azoknak szenvedélyes magyarázója. Az »*Értekezés az egyetemes történelemről*« egészen saját szelleme kincséből van merítve. Igaz, hogy ez alap a két régiség anyagából képződött.

Mindazonáltal rosszúl dicsérnők e nagy embert azon kitűntetéssel, melylyel »*Értekezésé*«-nek úgyszólva világias részét elhalmozzuk. Ő azon fejezeteket becsülte legtöbbre, melyekben a vallás igazságáról szól; nem volt közönyös azon dicsőség iránt, hogy erre nézve nehány oly bizonyítékot szolgáltatott, melyek sajátjai.* Öregségében újra felolvastatta magának; részint, hogy újolag igazolja, részint pedig, mert élete végén, miután vitatkozó munkássága s azzal együtt hitbeli gyarapodása is, mely a kételyt oly távol tartotta tőle, megszűnt, lehető támadás esetében legjobb fegyvereivel kívánta magát fedezni.

2. *Értekezés az isten ismeretéről és az önismeretről.*

Szintén hivatalának kötelességérzete volt az, mi az isten ismeretéről és az önismeretről szóló értekezés eszméjét sugallta neki. Ebben, mint *Értekezésében az egyetemes történelemről*, Bossuet a hagyományhoz tartotta magát, azaz Descarteshoz. Kivéve azt, a mi az állatok lelkét illeti, minden egyébben cartesianus.** De

* Főkép a XXVII. és XXVIII. fej.

** Bossuet az »*Értekezést a módszerről*« százada minden művének fölébe helyezte

csak azt sajátítja el Descartesból, a mit a közértelem helyesel. Nem erőlködik a logika útján oly rejtélyeket oldani meg, miket a keresztyén a hit által old meg; s az élet színeit hinti Descartes nyelvezetének rideg mezetlenségére. Ez *Értekezés*, mely 1722-ben a hátrahagyott művek kétes hitelességével bocsáttatott közre, nem tartalmazott többet, mint Descartes, s egy sokkal merészebb bölcsészet hajnalán tűnt föl; nem méltatták figyelemre. Pedig egyike Bossuet legszebb könyveinek, már csak azon törekvésnél fogva is, hogy ellenálljon az e dolgokban oly kétes becsű s oly meddő újításnak. Itt semmi iskola, semmi csapongás, semmi hóbort; minden tekintetben oly higgadt és óvatos szellem a következésekben, mint a milyen merész a nyilvánvaló dolgok kifejezésében; szigorúan szabva meg az ész és a képzelet szerepét az értelmi műveletekben; gyanús szemmel nézve emezt; megtiltván, hogy itéljen; arra szorítva helyes használatát, hogy a lelket figyelmessé tegye; kijelentvén, hogy mivel egyszerűen az értelmet követi, nem bírhat az igaz és hamis ismeretével és megkülönböztetésével és hogy »ha igaz az, hogy képzelet és szellem teszik a tehetséges embert, e lelkületben az értelemnek és itéletnek kell túlsúlylyal birnia.« Maga e könyv legszebb példája annak, minő részt kell adnunk a képzeletnek és értelemnek a szellemi művekben, ha azt akarjuk, hogy »mindig az ész uralkodjék.«

Irtak azóta, irtak azelőtt és irni fognak ezután is más metafizikát, más logikát; szaporítni fogják a képességek számát és nevét; de minden lélek, mely elég eszélyes arra, hogy az okok azon nem ismerése állapotában, melyben örökké maradni fogunk, megelégedjék

az okozatok tiszta és pontos tudatával, fog találni a Bossuet munkájában, a miben megnyugodjék. Ebben minden tény — s értem ezalatt az értelem minden működését, az érzékek közvetítésével, vagy a nélkül —, a szenvedélyek minden mozzanata, a tévedés minden szülő oka, oly mély elemzéssel, oly szabatos kifejezésekkel van leírva s meghatározva, melyek többet érnek egy új rendszer fölfedezésénél, vagy egy új képesség kétes becsű föltalálásánál. Előttem az a fontos: hogy számot adjak magamról, tudomást szerezzek afelől, a mi belsőmben történik, megkülönböztessem a szenvedélyek hatásait értelmemre, az érzékekéit itéletemre, s ne tartsak fenn semmi homályt az iránt, a mi magatartásomra nézve dönt. S épen ez az, a mire a Bossuet munkája tanítni akar. Józan esze, hite, mely már előre kizárt elmélkedései köréből mindent, mi az emberi képességek körét túlhaladja, megmenték őt a kisértéstől, hogy egy csattanós és kérkedő tévedéssel gazdagítsa még azok számát, melyeket a bölcselmi gőg szült.

Ajánlanám azoknak, kiket az utóbbi időkben a spiritualista tanoknak izent háború megingatott, hogy folyamodjanak erősbités végett az *Isten ismeretéről és az önismeretről* szóló értekezéshez. Már az első lapoktól kezdve minden olvasó észreveszi, hogy bár a metafizika kellős közepében van, nem lépett ki magából s elragadtatással látja, hogy bölcselőbb, semmint hitte. A szakkönyvekben a mellett, hogy sok műszót kell megtanulni, hamar megúnjuk a tudományt, mely nem akarja magát hozzáférhetővé tenni, s e ráúnásért épen nem teszünk magunknak szemrehányást. Bossuet-vel karöltve haladunk előre, örülve, hogy oly tisztán látunk ily homá-

lyos kérdésekben s hajlandók vagyunk beérni azzal, mi egy ily nagy embert kielégíthetett.

Ezt a bölcselmet, mely minden józan és jóakaratú lényt bölcsészszé tesz, Bossuet pompásan határozta meg XI-ik Incze pápához a trónörökös neveltetése ügyében írott levelének következő helyén: »Itt, — úgymond — hogy az ember tökéletes bölcsész lehessen, nincs szüksége egyebet tanúlmányoznia, mint önmagát; és a nélkűl, hogy annyi könyvet átlapozzon, a nélkűl, hogy fáradságosan összegyűjtse, a mit a bölcsészek mondottak, vagy, hogy távolról keresse a tapasztalatokat, csupán csak azt véve tekintetbe, a mi önmagában rejlik, ez által felleli léte teremtőjét.« És nagy szerencse, hogy ez így van. Ez ismeretre oly szükségünk van, hogy mindenkinck keze-ügyében kellene hogy legyen. Valóban arra, hogy bölcselők lehessünk, nem is kell más, mint folyvást ügyelnünk arra, mit gondolunk és akarunk s mikép gondoljuk és akarjuk. Erkölcsi életünk megszokott jelenségeinek tanúlmányozásában utasít minket Bossuet, oly tapasztalatok során, minőket bárki is tehet önmagán és oly okoskodás segélyével, mely senkinek sem haladja túl szellemi képességét. Minden világos és minden összefügg ez önmagunkról való tudományban, hol a mester magunkat hív tanújául mindannak, a mit bennünk megállapít; egyszerű elemi tudomány, mely arra szorítkozik, a mi részünkről igazolható; annyira különböző ama metafizikától, melyben a képzelet pótolja az öntudatot s az álom a valóságot, ama vakmerő ábrándokban, melyeket a latinok a *placita philosophorum* szerenesés szavával jelölnek, véleményeket akarván mondani s képzelgéseket fejezvén ki általa.

Legkevesebb a mi a Bossuet fejtegetéseiből megmarad azokban, kik őszinte szívvel olvasták végig, bizonyos kedvező és tartós előszeretet a spiritualismus igazságai iránt. Mintegy föltárva s a malaszt legcsekélyebb lehelletére hitelre készen állanak, mert úgy a bölcselmi, mint a vallásos hiedelmekre a kegyelem malasztja kivántatik. Még fönnmaradó kételyeikbe sem vegyűl már önzés, ha ugyan ez a kétely is több már mint a világosság utolsó szükségérzete oly lélekben, mely többé nem tud összeférni a hitetlenséggel. Ezért látjuk őket mindjárt izgatottan és a spiritualismus pártjára állni, mihelyt az megtámadtatik.

Ilyenkor oly emberhez hasonlítom ezeket, a ki oly dolgok birtokában van, melyekről tudja, hogy sokat érnek, de nem hogy tulajdonképen mennyit és azért sem megválni tőlök nem akar, sem főkép magától elvétetni nem hagyja. Vagy nagyon csalódom, vagy nincs messze az idő, midőn elhatározandják magokat, olykép gondolkozni isten és a lélek felől, mint Bossuet és a midőn rájok szálland a malaszt, azaz, az emberi természetnek végső megnyugvása egy oly tanban, mely őt saját nagyságára tanítja és saját halhatatlanságát leplezi le előtte.

Az »*Értekezés* az *egyetemes történelemről* és az *Isten ismeretéről* és az *önismeretről*, 1669-től 1687-ig irattak; bizonyos tekintetben ez a Bossuet életének irodalmi szaka. A predikálás közt, mely tíz évet vett igénybe s a vitázás közt, melyben életerős öregsége telt el, tizennyolcz éve folyt le nevelői állásának csöndjében s püspöksége első éveinek békés foglalkozásai közt. A papi gyülés munkálataiban való részvételén kívül 1682-ben nem látszott még, hogy tevékeny szerep elvállalására

gondolt volna az egyház ügyeiben; s talán nem vakmerőség állítni, hogy e nagy ember, egy ideig bevégzett művei dicsőségét éldelte. Ő is beszélt nyelvünk szépségéről; egyike ez is ama nagyságoknak, melyek iránt érdeklődött. Amaz észrevételekből, melyeket a nyelv megállapításának szükségességére, különczségeinek a használatból kiszorítására, s ez igen is népszerű birodalom szabálytalanságainak mérséklésére vonatkozólag tett, kitűnik, hogy önérzetében van, mily érdemeket szerzett a körül maga is.* Bár minden műve az irodalmi tökély oly mintájára van szerkesztve, mely után bensőleg idomította magát, mégis több gond és szabatosság van azokban, melyeket 1669—1687-ig irt. Ereje mérsékli, könnyedsége szabályozza magát, e hatalmas fő meghajlik ama törvények előtt, melyeknek codexét Boileau, *Költészettanában* egybeállította. Mindazt, mit Bossuet e tizennyolcz év alatt irt, az akkori magas izlésben irta, mely megtisztítá a műveket, a nélkül, hogy elerőtlenítette volna.

IX.

Halotti Beszédek.

Élte e korszakába tartoznak a *Halotti Beszédek.*** Ez műveinek legnépszerűbbike. Értem: ez van leginkább áthatva amaz élénk érdeklődéstől, melyet benne az em-

* *Székfoglaló beszéd* a franczia akadémiában

** Csak hatot említek fel, ez mind, a mi felhatalmazásával nyomatott ki: az angol királynő, az orleansi herczegnő, a Mária Terézia, a Gonzagua Anna, a Le Tellier Mihály és a Condé herczeg fölött mondottakat.

beri dolgok keltenek. *Egyházi beszédei*ben nem mindig találja fel magát azokkal szemben. Papi tisztének szigora fékezi festéseiben; és ha gyakran enged is képzelő-erejének, mely az életet a legszebb színekben tünteti eléje, úgy látszik, mintha azzal akarná büntetni magát ez engedékenységért, hogy annál jobban kiemeli gyarlóságának és nyomorainak képét. Szabadabban mozog a halotti szónoklatokban. Már a műfaj törvénye azt kívánja, hogy a szónok érvényesítse hőse jó tulajdonait; nagy tetteiben rajzolja, s távol attól, hogy értékét csökkentse, példa gyanánt tüntesse föl hallgatósága előtt. Hogy a csaták dicsőségének halottját magasztalja, a hir hangját kell fölvennie; a nagy Condé után a csatazajba kell rohannia; úgy kell beszélni a háborúról, mint a seregek istenének papja. Ha államférfiúról van szó, be kell hatolnia terveibe, vázolnia kell az eseményeket, melyeket fölidézett vagy követett. Végre, ha egy szép és ragyogó nő fekszik előtte koporsóban, kit váratlan csapás sújtott le, a bájaival betöltött udvar közepette: már csak a körülmények is széppé teszik a meghatottságot, melylyel haláláról beszél.

Nemcsak hogy a halotti szónoklat kedvezőbb szemmel tekinti az életet, mint az egyházi beszéd, de már tárgya is magasbrendű. Oktatásai tárgyául királyokat, történelmi alakokat, ragyogó pályákat, nagy példákat kiván. Valahányszor Bossuet-t kötelessége másodrendű érdemek, vagy erények feletti gyász-dicsbeszédre szorította, a beszéd tartalma aránytalannak tűnik föl hatásához. Tanúja ennek az a négy halotti beszéd, melyek a közzétett hatot követik. A szónok lángelméje nem pótolhatta a tárgy középszerűségét; mi a mellett bizonyít,

hogy minden műfajnak saját gazdagsága van, s hogy Bossuet legfőbb jelességei, tárgyai tartalmában gyökereznek. Ha tárgya nem támogatja, az emberek legékesszólóbbika oly irók szóvirágaival segít magán, a kik csak szellemesek.

E megjegyzés a Mária Therézia, Gonzagua Anna és Le Tellier feletti halotti beszédek nem egy helyére is illik. A műfaj nagymérvűségéhez alig volt elegendő a Mária Therézia megható kegyessége, a Gonzagua Anna csodás megtérése,a Le Tellier hasznos tehetségei és szerencséje, mely hasonlít némileg egy pontos és képzett hivatalnok szabályszerű előléptetéséhez. A tárgy ez aránytalansága a műfajjal, kényszerítette Bossuet-t némi ékitmények alkalmazására, melyek bár tehetsége bélyegét hordják magokon, mégis csak fogások arra, hogy a kicsinyes körülményeket a gyász-szónoklat színvonalára emelje. Engem nem hat meg sem ama hírhedt megszólítása a Fáczán-szigetnek,* sem az európai udvarokhoz intézett ama másik, Lajos és Mária Therézia házasságuk alkalmából: »Szünjetek meg, Fejedelmek és Uralkodók, föllépéseitekkel e házasság tervét zavarni! Maga a szerelem, mely úgy látszik, szintén zavarni szándékozik azt, vonuljon hátra.« ** De csakis ezek s nehány más hely, a hol Bossuet hidegen látszik magát szónoki he-

* Gyászbeszéd Mária Therézia felett.

** A következő helyet sem szeretem: »a királyok ép úgy, mint a nap, nem hiában kapták az őket környező fényt«; valamint e másikat sem, mely meg Fléchier-től is meglepne: »hát azt hiszitek, hogy az uralkodás egyetemes gyógyszer minden bajnak? balzsam, mely mindent megenyhit, varázs-szer, mely mindent megbüvöl?«

vületre sarkalni, az egyedűliek, hol természetességéből következik, hogy egy műfaj nagyhangúságához alkalmazkodjék. Hibás voltukat bizonyitja, hogy utánzásra találtak. Sok szellemmel, másodrendű iró sikert arathat velök; tanuja Fléchier; de még végtelen szellemesség sem elegendő, azon fölindulás titkát elesni, melyet Bossuet megannyi lökés gyanánt kap az alakok és körülmények nagyságától, halotti beszédeihez illő targyaknál.

X.

A gallikán egyház szervezete. — Beszéd az egyház egységéről.

Befejeztetvén a trónörökös neveltetése, Bossuet meaux-i püspökké neveztetett ki. Új pálya nyilt előtte: a tevékeny és harczoló püspökség pályája. Ebben volt ő elnyerendő az »utolsó egyházi atya« czimet, melyet La Bruyére adott neki kortársaival egyetértőleg. A hitszónok vallásos tanúlmányai, a trónörökös nevelőjének széles irodalmi ismeretei, oly mély vallásosság és annyi tapasztalat, húsz év alatt oly vitákra lettek fordítandók, melyeknek zaja betöltötte Európát és melyekben Bossuet új oldalról mutatta be magát.

Mielőtt összecsapásra került volna a sor ama hírhedt kűzdelemben a főbb protestáns papokkal, Claude-dal, Basnage-sal, Jurieu-vel, Burnet-vel s másokkal és később magában a katholicismus kebelében a »tiszta szeretet« felekezetével s annak vezérével Fénelonnal, az a dicsőség jutott részébe, hogy a franczia egyháznak megadta

jelenlegi formáját. Megalkotta ama híres szervezetet, mely kimutatja az igazi határt, hol szűnik meg Franczia-országban a nemzeti egyház függése a szent-széktől, s az igazi pontot, hol a tanbeli eltérések még nem ingatják meg a hit egységét.

Azt a vitát, melyből e szervezet kikelt, egy beszéde nyitotta meg, talán a legszebb, melyet Bossuet valaha mondott: az *Egyház egységéről* szóló beszéd. Beszéd-e ez? Nem inkább ének-e, mintegy győzelmi hymnusz, melyet próféták összeségével zendít meg, ama vallás tiszteletére, mely tizenhét századig állott ellent minden emberi viszontagságnak, üldöztetésnek, eretnekségeknek, saját sikereinek; az egyedűli birodalomra, mely hányattatásaiban edződött, bukásaiban, s a mi nehezebb, győzelmeiben erősbödött? Ime a hagyomány, az egyházrend ez eszménye, úgy a kormányzatban, mint a tanrendszerben megtestesítve és szemléltetve az egyház — e hű és féltékeny hitestárs — képe alatt, ki nem enged osztozást férje szerelmében. Bossuet e beszédben nem követi az értekezés rendes szabályait és a mit oly méltán mondottak a nyelv fölötti uralmáról, az különösen e nagyszerű darabról áll, melyben a fordúlatok inkább az ihletett lélek szökellései, mint szabályos formák, melyekben a nyelv a maga törvényeire ismer. A legéletteljesebb és legtömörebb érvelés benne a lelkesedés fölkiáltásaiba és a legváratlanabb nyelvbeli kihagyásokba burkolózik. Gyönge bírálatunk nem talál szavakat e különös és fennkölt alkotás kellő jellemzésére. Ez olvasmány egyik bája az is, hogy az ember nem is gondol arra, hogy irodalmi fenntartásokkal éljen vele szemben s hogy már előre úgyszólva erőszakosan megfosztatunk

ama veszélyes birálói jogtól, melylyel az olvasó bír az író felett.

A *Franczia papság nyilatkozata* és a *Védelem*, melyet arra Bossuet latinúl írt, mind maig kötelezik az egyházi rendben a lelkiismereteket. Ez a szent Lajos tana; a Gerson-oké, a Pithou-ké, a Talon-oké, a d'Agnesseau-ké, a Fleury-eké; ez egyházunk alkotmánylevele, ama szellemi birodalomban, melynek a feje a pápa, ez a hazánk szelleméhez alkalmazott keresztyénség, minden újítás s a legkisebb csorba nélkül a katholikus egységen; ez a szilárd kézzel tartott egyensúly, két nevezetes felekezet közt, melyek egyike el akarta nyeletni a kereszténységet a szentszékkel, másika pedig egész a szakadásig igyekezett azt elszigetelni ettől; ez a kifogásolhatatlan igazhitűséggel összhangzatba hozott szabadság.*

Az újítások története.

E nagy munkával való foglalkozása közben Bossuetnek az az ötlete jött, hogy megírja a protestans egyházak újításainak történetét. Ez egyházak egyik papja, La Bastide, azzal vádolta őt, hogy maga is eltéréseket engedett meg *A katholikus hit magyarázatának*

* *A papság nyilatkozatának védelme* válaszúl iratott a szentszék által előidézett, vagy szított támadásokra. Visszatartva Bossuet kezei közt, a XIV. Lajos parancsa által, ki a pápát kímélni akarta, meg újra elővéve s átdolgozva a század vége felé, csak 1740 tájt jelent meg. Bossuet abbé gondozása alatt, egy a királynak szánt példány nyomán.

tanaiban. E könyv sokáig kéziratban hevert. Turenne, a ki kijelenté, kogy annak köszönheti az igaz hitre való visszatérését, nem szűnt meg sürgetni kinyomatását. Bossuet, mielőtt határozna, nehány főpap itélete alá kivánta terjeszteni a könyvet, s hogy a vizsgálatot megkönnyítse, nehány példányt lenyomatott belőle, mint mondja, oly czélból, hogy a szerző kéziratául szolgáljanak.* Összehasonlítva e példányokkal, a közzétett szöveg csak csekély eltéréseket mutat és csupán a kifejezésre, az irály tisztaságára vonatkozókat. La Bastide egyebet vélt látni benne, s szenvedélye is hozzájárúlván, két kötetben bizonyítgatta, hogy e fogalmazásbeli különbségek tulajdonképen nem kevesebbek, mint ellenmondó tanok. E rágalomra Bossuet az »*Újítások történeté*«-vel felelt.

Bossuetnak kezei közt volt akkor az összes protestáns hitvallások teljes gyűjteménye, az ágostai hitvallástól a legújabbakig. Megütközve a számtalan ellenmondáson, melybe nemcsak a különböző hitvallások, egymással egybevetve, de ugyanazon egy hitvallás különböző czikkelyei is estek, első eszméje csak az volt, hogy összeszedve azokat, előbeszéde tárgyává tegye, *A katholikus hit magyarázata* egy új kiadásának élén. Alig fogott hozzá, keze alatt nőni érzé az anyagot, s eltökélé, hogy önálló művet csinál abból, a mit csak előbeszédnek szánt. De már 1683-ban félbeszakíttatván munkájában a XIV. Lajos parancsa által, mely azt kivánta, hogy a franczia papság négy czikkelyének védelmét írja meg s elfoglalva egyház-kormányzási teen-

* *Bossuet*, Észrevételek a katholikus hit stb. szövegére.

dőivel és négy halotti szónoklattal * is, 1689-ben vette fel újra könyve fonalát s a következő évben ki is adta. *Az Újítások története* hullámzásba hozta az egész protestáns világot. A reformált vallás minden ügyes tolla válaszolni készült. Basnage, Jurieu, Burnet s más ismeretlenebbek keltek a protestáns egyház védelmére, némelyek dicsőségűl tudván be épen az eltéréseket, mások a katholikus tanra hárítva vissza az eltérés vádját. Magát a könyv lényegét egyik sem volt képes megingatni. Bossuet minden czáfolat elől tények és hiteles okmányok mögé sánczolta el magát. Saját szavaikkal, nyilvános hitvallásaikkal s közös hitformáikkal verte meg a protestánsokat. E mintára írta az »*Újítások történetének uédelmét*« és ama hat »*Intelmeit a protestánsokhoz*«, melyek annak főbb pontjait kiegészítik, megvilágosítják és támogatják.

Látva a munkák e roppant sorozatát, a magokból a protestantizmus saját beismeréseiből vett érveknek számát és súlyát, az ellenfelek gyöngeségét, melyet már ingerültségük is elárúl, Bossuet nyugalmát és elfogulatlanságát a vita legnagyobb hevében, azt kell kérdenünk, mi az oka annak, hogy bár minden részben és minden ellenfelével szemben igaza volt: igaza ott, a hol állít, ép úgy, mint a hol czáfol; igaza, mikor kimutatja, mily része volt a szenvedélyeknek, a büszkeségnek, a hiúságnak, nagyravágyásnak, a hatalom szeretetének amaz újításokban, melyek annyi egymással szembenálló s önmagában is ellenmondó felekezetet szültek; igaza minden részben és mindenki ellen; azt kell kérdenünk, mi

* 1685, 1686.

az oka mégis, hogy az eredmények nem igazolták; mert, hogy e tíz évi küzdelemben csak hittani tornát lássak: abba nem tudok belenyúgodni. E művek szépsége, tekintélye oly természetszerűleg fakad a tárgyból, hogy nem lehet bennök gyönyörködni anélkül, hogy bele ne menjünk a vitába. S innen van, hogy miután követtem Bossuet-t a küzdelembe s a kételylyel tértem onnan vissza, azt kérdem magamban, minő okoknál fogva történt, hogy a ki a tantételekben győzött, az eredményben legyőzetett? Valóban nem szabad többé eretnekségként bánni a protestáns vallással: hiszen a legvirágzóbb polgárisulások a miénk után protestánsok. Nagy-Britannia, Poroszország, Észak-Németország protestáns. A protestantismus mérsékelte az országokban a politikai hatalmat, jóllétet és felvilágosodást terjesztett maga körül, több becset adott az emberi életnek. És ez a három század előtt alapított nagy intézmény nem hordja magában oly magvait a romlásnak, melyek csak őt fenyegetnék, vagy magában a protestantismus természetében gyökereznének. A vallásbeli közöny, melyet Bossuet jósolt neki, nem pusztít mélyebben a protestáns, mint a katholikus államokban. E baj közös az egész keresztyén Európával; nem mondhatni sem azt, hogy kizárólag a protestantismust lehetne vádolni előidézésével, sem azt, hogy a katholicismusnak hatalmában állana azt meggátolni.

E nagy egyenetlenkedés hittani oldala elfödte Bossuet elől annak politikai oldalát. Bár helyesen jelezte is a politikai érdekek közbelépését a vitába, úgy látszik, a helyett, hogy oly felfogással itélte volna meg azokat, mely a dolgokat lét-okaiknál fogva méltányolja, úgy fitymálta, mint gyönge fegyverzetű segédcsapatokat s

csak arra gondolt, hogy a protestáns ügy gyalázatára fordítsa még azt a politikai bonyodalmat is, mely annak legszilárdabb alapját képezé. Így a protestánsok harcza Róma ellen elfödi előtte Németország harczát a császárság ellen és ama nemzeti érzületet, mely a szülőföldet is részesévé teszi a protestantismus diadalának.

Igy a hitújitás szelleme, gőgje, ingatagsága, ellenmondásai, melyek oly gyakran megbotránkoztatják józan eszét a protestantismus intézményének vizsgálatában, nem engedik látnia a népek függetlenségi szellemét, nemcsak a külfölddel szemben, de benn az uralkodóval szemben is. Igy ez az egész hittani forrongás, melylyel oly könnyedén elbánt, elfedé előle ama lassú, de biztos és tartós előhaladást, melyet a kutató szellem befolyása alatt a kormányzás tudománya és a művelődés tett. Bár fogékony volt a protestantismus nagy férfiainak magas képességei iránt s nem egyszer úgy szól hozzájok mint testvéreihez a tudományban és lángelmében, de különcz túlhajtásaik s a gőg, mely őket arra hajtja, hogy egyik a másikától a dogmákban valamely rendkívüli ötlet által különböztesse meg magát, elzárták szemeit a fő pontokban való megegyezésük, egybehangzásuk és a fődologban való igazságuk elől, mely nekik a népek rokonszenvét megszerezte.

Egyébiránt nem is lehetett, még Bossuetnak sem, némi csalódást kikerülni e részben. Azonkívül, hogy a protestantismus jó hatásai, a hol csak gyökeret vert, sehol sem voltak még oly nyilvánvalók, mint ma, magok a protestánsok is, és pedig a legnevezetesebbek, csak épen jobb hittudósoknak vélték magukat, mint a katholikusok. Ép úgy nem sejtették, mint Bossuet, a körültök

végbemenő politikai s társadalmi átalakulást. Nem különös-e, hogy Leibnitz és Bossuet, két ily nagy szellem, bár összetalálkoztak a két egyház egyesítésének kérdésében, Bossuet ennek módját csak a tridenti zsinathoz való egyenes és őszinte csatlakozásban, Leibnitz pedig e zsinat nem egyetemességének előzetes kijelentésében látta? Mig igy vitatkoztak, Leibnitz a szabadvizsgálódást, Bossuet pedig a hagyományt védve, az egyik az egyéni felfogás szellemes és fogós érvecskéivel, a másik a közértelem nagy és legyőzhetetlen bizonyitékaival, az első levelek kölcsönös engedményei után mind jobban belé burkolózva meggyőződéseikbe, s mind jobban fogódzva önmagukba, bár elkeseredés nélkül folytaták a vitát: a protestantismus jövője kikerülte figyelmöket.

Bossuetnak igaza van mindabban, a mi a hittant illeti, mint a hagyomány védője, az egyéni felfogás ellen egy lépést sem tesz találomra; nem hagyja el az apostolok és egyházi atyák nyomait. Minden igazságból úgyszólva lánczot fon, melynek első gyűrűje a szent könyvekig ér. az utolsót kezében tartja; egyébiránt ellenállhatatlan részint az érvek halmazánál, nyilvánvalóságánál és lánczolatánál, részint pedig az egyének iránt tanusított mérsékleténél fogva, mely azokat még ha legyőzi, sem alázza meg, ellenben fogékony szép tulajdonaik iránt. Nem csodálom, hogy nagy és kiváló szellemek, mint Turenne, Dangeau, lord Perth és mások, megtagadták a protestantismust kezei közt. A Bossuet korában minden protestáns, ha csak azért lett volna az, hogy keresztyénebb legyen és másfelől elég képzett és higgadt hasonló magvas olvasmányok megbirására, megadta volna magát e nagy embernek. De kicsiny levén azoknak száma, kik

gondolkoznak hitök felől, Bossuet-nek hiában volt igaza, s egy ily csodálatra méltó munka eredménytelensége fényes példával növeli azok nak számát, melyekben ő az emberi nagyságot és törpeséget egymással szembe állitani szerette.

XII.

Az Eltérések története, mint szépmü.

Az *Eltérések története* tán a legcsattanósabb példa arra, hogy az emberi észjárás nem azonos istenével, mert isten megengedte, hogy a protestantizmus, Bossuet által halomra döntve, elméletileg, tegnapi kelete s futó homok ingó alapjára épített volta daczára, fönnmaradjon. E könyv tehetetlen volt arra, hogy a protestánsokat a katholikus tanra visszaterelje, vagy hogy a józan katholikusok szemében hitevesztetté tegye a protestáns tant, és elvegye tőlük a türelem és méltányosság ama szellemét, melyet isten maga kivánt tőlük az által, hogy a protestantizmust sikerrel és állandósággal ajándékozta meg. Főczélját eltévesztvén: elvesztette e mű azt, a miben az irásművek élete legfőképen áll. Mind a mellett él, ha ugyan hihetek ama csodálatnak, melylyel iránta telve vagyok, midőn e gyenge lapokat irom, ámbár a dolog lényegére nézve engem is érintetlenül hagyott. Mi hát az a másik élet, melynek erejével az *Eltérések története* megragad és leköt? Ugyanaz az élet, mely a *Vidéki Levelek*-ben lüktet, e fegyverben, mely szintén feleslegessé

vált, ha csak azt nem hiszszük, hogy abban az ártatlan testületben, mely annak olvasását tiltja ma iskoláiban, ama hatalmas társaság él ma is, mely egykor képes volt azokat a bakó által égettetni el. A szerkezet, a módszer, az arányosság, a terv jelességei, az alkalmazástól független eme művészeti igazságok azok; ama mély nézetek az emberi szív, a szenvedélyek, a világi ügyek — az emberek vitáinak e kimeríthetetlen tárgyai felől.

Nyomozni kell az *Eltérések történetében*, miként vegyűl az érdek az elvont elméletekbe, a szenvedély a tudományos nézetekbe; miként zsákmányolják ki tanaikat a pártemberek, vagy engedik csalódásba ejtetni magokat azok által. Nyomozni kell az egyéni felfogás túlságából eredő ellentmondásaikat; mindig késedelmező megbánásukat; tömegesen odadobott elvek végkövetkezményeinek föltartóztatására irányzott tehetetlen erőlködéseiket; szóval, mindazt, mit az újítás-düh szül; minő jelekből különböztethetni meg a maradandó újításokat azoktól, melyeket csak pillanatra támaszt bizonyos elmék türelmetlensége, kik előtt mind az, mi tovább tart egy napnál, tűrhetetlen s kik csak előre kapkodva élhetnek.

Az *Eltérések története* a felekezetek minden fajának a története. Látni lehet itt a jellemek minden nemét, a felekezeti szellem minden árnyalatát; a merész lelkesült újítókat, kik nem törődnek a következményekkel, mint Luther; a mindenkitől tisztelt, de tehetetlen mérséklőket, mint Melanchton; a középúton járókat, mint Bucer és a strassburgiak; a rajongókat, mint Zvingli, kik éltöket adják meggyőződésükért; a zsarnokokat, kik uralmat gyakorolnak az elnyomott lelkiismeretek fölött, mint Kálvin. Mindegyik a maga jellemző vonásával van

itt festve. Változtasd meg a színhelyet és a tárgyat, a vallásos felekezetek, a hittani vélemények helyébe tégy politikai pártokat és kormányzati kérdéseket, az egyiken kitanulhatod a másikat. Ugyanaz a lényeg, csak a vita tárgya s a vitázók öltözéke más.

E hittételekkel tüskézett elbeszélésben Bossuetnak két jellemző tulajdonsága tűnik ki: a józan ész, mely minden dolognak okát adja s a való iránti érzék, mely mindent kézzelfoghatólag állít szemünk elé. Föltaláljuk itt minden tudománynak az emberét: a történetírót, ki a reformációt szülemlése pillanatában ragadja meg, követi fejlődésében s jellemzi hőseit; a moralistát, ki minden magaviselet rúgóit kikutatja; a törvénytudót, ki közjogi kérdéseket vitat meg; a hittudóst, ki a reformáczió érveléseivel majd a maga rengeteg vallástudományát, majd a szent dolgok hagyományos érintetlenségét állítja szembe; a publiczistát, ki az újítók vakmerősége ellenében ama nagy elveket allítja helyre, melyeken az emberi társadalmak nyugosznak; a vitázót, ki ellenfelei gyöngéjére tapint, ellenmondásaikba behatol, tetteikkel ostromolja elveiket oly vitában, melyet soh' sem zavar meg a szenvedély, soh' sem szennyez bántalmazás. A *Halotti Beszédek* Bossuetja is beleszól néha, midőn nagy tervek bukása, a halál által megszakított diadalmi pálya, az eseményektől meghiúsított dicsvágy, a váratlan halál egynémely nagy példája, a gyász-szónoklatok magas szárnyalására hangolják.

XIII.

Az Eltérések történetének védelme. — Intelmek a protestánsokhoz.

Az *Eltérések történetének védelmében* és a protestánsokhoz intézett hat *Intelem*-ben, a polemia a túlnyomó; ezért hidegebb bennök maga a tárgyalás. Bossuet győzelme Jurieu fölött, a ki a párt leghevesebb s igazi türelmetlenség és rosszhiszeműség által meghamisított tudományú tolla volt, ma már alig látszik méltónak e nagy emberhez. A sas küzdelme ez valamely kisebbrendü ragadozó madár ellen.

Az *Intelmek a Vidéki Levelekre* emlékeztetnek, melyekben Pascal, nem merítve ki semmit s megelégedve csak a főbb pontokban való győzelem örömével, föl tudja kelteni a figyelmet ama meglepő művészete által, hogy a vitát a tárgy és az ellenfelek fontosságához arányosítja. Bossuet kimeríti a vitás kérdést, semmi ellenvetést nem kicsinyel, semmi alkalmat nem szalaszt el, hogy győzzön, annál kevésbbé félve, hogy túlságba esik, mivel előtte nem legyőzendő személyek, hanem az eretnekségből megmentendő lelkek állanak. Szerényebben, mint Pascal, ki gúnyolódásaival mutatja ki megvetését, Bossuet, úgy látszik, nem tartja magát igen nagynak Jurieuhez, sem egyéb előnyét nem érzi a protestáns pap fölött, mint, hogy az igazság az ő részén van. Különben nem is gondolt arra, mint Pascal, hogy mulattató

művet teremtsen és nem vágy tetszeni oly tárgynál, melynél a vallás oly komolyan van érdekelve. De ennyi erő oly vékony ellenféllel szemben; ennyi lángelme oly gyarló tehetség ellen, mely magát még fegyelmezni sem képes; az érvek ekkora készlete a toll pöffeszkedései ellen; maga a hagyomány szelleme harczban egy középszerű ember egyéni nézetével, kit pártja bízott meg, hogy kifejezést adjon közös haragjuknak s itéleteiknek; s mindezt saját személyes tekintélye rovására: ez aránytalanság meglep és bosszant, mint minden egyenetlen küzdelem.

XIV.

Bossuet politikai tanai. — Egyszerre miként van is, nincs is igaza e nagy férfiúnak.

Csak egy van az *Intelmek* közt, mely élénk és érdekes, mintha csak tegnap irták volna, s magasb rendű a *Vidéki Levelek*-nél: * ez az ötödik. Tárgya ennek legmagasabb az emberi eszmék rendében, a mit csak fejtegetni lehet. A vallás ügyében való fölkelés jogáról van szó, melynek ellenében Bossuet, az íráson kívül, az első egyház korában élt keresztyéneknek az üldöző fejedelmek iránti engedelmessége számtalan példáira hivatkozik; a népfönségről van szó, melylyel Bossuet az ész fönségét állítja szembe.

* Kivéve mindazáltal a XIV-iket, a gyilkosságról.

Ide kell jőni, hogy megtanuljuk ez *Ötödik intelem*ből azt a mesterséget, mely nem kevésbbé volna hasznos ez időkben, midőn oly szenvedélyes viták tanúi voltunk: a polemia azon nemét, mely kiméletes a személy iránt, kérlelhetlen a tárgyban. Bámulatos a képzelet amaz ereje, melylyel Bossuet ellenfelei érveit oly meglepő világosságban mutatja be, mintha maga is átérezné azokat s mintha védni készűlne, a mit czáfolni akar.

Példáúl az oly kegyetlenűl üldözött őskori keresztyéneket beszéltetve: »Igazatok van, fölkent császárok, mondatja velök, nincs mit tartsatok tőlünk, míg tehetetlenek vagyunk; de ha erőnk eléggé gyarapszik, hogy fegyveresen ellenállhassunk nektek, ne higyjétek, hogy így hagyjuk magunkat lemészároltatni. Hadd hasonlítsunk juhokhoz; bégessünk, mint azok, takaródzunk bőrükkel, a míg gyöngék vagyunk, de mihelyt megnőnek fogaink és körmeink, mint a fiatal oroszlánoknak, mihelyt megtanuljuk özvegységre juttatni nőiteket s feldúlni szántóföldeiteket, majd tudni fogjuk éreztetni erőnket és senki sem támadand meg büntetlenűl.« Nem azt mondaná-e az ember, hogy Bossuet a vallásos fölkelések védelmezőjeűl állott be, s helyesli e fenyegetőzéseket?

Csalódnánk. Tanúlt emberektől hallottam olykép idéztetni e szavakat, mint Bossuet erőteljes kifakadását az üldöző fejedelmek ellen. Szó sincs erről s az egész részlet elolvasása megadja igazi értelmét. Jurieu és Buchanan szerint a szülemlő egyház csak az ellenállási erő hiányában engedelmeskedett a fejedelmeknek. Csakhogy annál jobban elbánhassék e »képtelenséggel«, tetszett Bossuet-nak: érzékíteni azt s szavakat adni az állítólagos szülemlő egyház szájába, mely csak ellensze-

gülési tehetetlenségénél fogva engedelmeskedett. De oly szép ez a költött helyzet, hogy az ember önkénytelen, s Bossuet ellenére is, azt hiszi, hogy a szerző valamely a vértanúk korabeli keresztyén helyzetébe tette magát, sötét átkokat susogva a hóhérok ellen egy oly pillanatban, mikor az elkeseredett természet fölülkerekedett a hiten.

A Jurieu-vel való szóváltás egész politikai részében, hol Bossuet egyszerre találja meg a tantételeket s a kifejezéseket, csak a fődologgal bajlódik, tudniillik az alattvalók és a felség közötti viszonynyal, legyen bár e felség népfejedelem, vagy aristokratia. Egyébiránt nem zárja ki a kormányzat egy formáját sem. Voltaképen legtöbbre becsűli az alaptörvények által mérsékelt, az észnek alárendelt, de különben korlátlan örökösödési monarchiát. »Távol attól, úgymond, hogy a nép részéről mindig önelhagyás és gyöngeség volna: sőt gyakran a népek szelleme és az államok szervezete szerint több bölcseség és nézetmélység van benne.« * Már is bizalmatlan, — míg megjósolni látszik azt — a jelen század nagy kisérlete, a képviseleti kormányzat, iránt és abban ugyanannyi zavart lát, mint szabadságot, ugyanannyi hajthatatlanságot, mint előrelátást s bölcseséget, ugyanannyi forradalmi és féktelen szellemet, mint buzgalmat s érdeklődést a közjó iránt. De elfogadja a kormányzat minden formáját s a régi Rómában csodálja a köztársasági államot. A mi előtte a fő: bebizonyítani, hogy a világon semmiféle felség nincs fölmentve az alól, hogy igazságos legyen.

* Ötödik intelem.

Nem csodálom különben, hogy Bossuet szemében a XIV. Lajos korlátlan egyeduralma volt a legjobb kormányforma. Ez egyeduralom szerezte meg, bár kikerülhetetlen tökélytelenségek árán, Francziaországnak azt a két kincset, melyet nemzetünk legmagasabbra becsül: a dicsőséget künn, és az egységet benn. E kor legjobb elméi sem képzeltek jobbat, mint az uralkodó személyes jó tulajdonai által mérsékelt korlátlan egyeduralmat. Balzac óta, ki annak első képét a Richelieu mögé rejtett XIII. Lajosban tisztelte, egész Bossuet-ig, ki azt teljes nagyságában látta s utolsó ballépései előtt halt meg, egyetlen tekintélyesb embernek sem jutott eszébe, hogy más véleményen legyen e részben, mint Francziaország, mely végre oly király köré tömörült és sereglett, ki méltó volt arra, hogy e test feje legyen.

Az események mindazáltal meghazudtolták Bossuet-t a legjobb kormányforma kérdésében épen úgy, mint a protestantizmusnak rendezett kormányzat fennállásával való összeférhetlenségre nézve. A korlátlan egyeduralom csak addig volt Francziaországban a legjobb kormány, a mig szükséges volt. A mily arányban tünedezett a fejetlenség emléke, melyből főerejét meríté, s a vele járó bajok érezhetőkké váltak, azon arányban kezdett a Bossuet eszménye annak bizonyúlni, a mi valóban, és lesz is Francziaországban örökké, t. i. a legfényesb, de legkevésbé állandó politikai rendszabálynak.

Vajjon a *Szentirás szerinti politika* könyve, e sokkal többet gáncsolt, mint olvasott könyv, nem egyéb-e, mint a korlátlan egyeduralom sajátlagos eljárásainak a védelme? Nagy elfogultság kellett hozzá, nem látni abban, az alattvalók érdekeit érintő annyi szabály és alap-

elv mellett mást, mint a Bossuet előszeretetét a XIV. Lajos kormány zata iránt. Hát a korlátlan egyeduralom iránt elfogult e, a ki ilyen kormányelveket állít fel: »Vannnak alaptörvények, melyeken nem lehet változtatni; sőt azokon is, a melyek nem ilyenek, nagyon veszélyes szükség nélkül változtatni . . . A fejedelem nem önmagáért, hanem a közérdekért van . . . . A fejedelem igazi jellemvonása: megfelelni népe szükségeinek . . . A nép javára használhatlan fejedelem ép oly méltán bűnhődik, mint az elnyomó gonosz zsarnok . . . . . A fejedelem ne hallgasson ellenszenvére vagy szeszélyére . . . .

A fejedelemnek azon kell kezdeni, hogy önmagának parancsoljon szigorúan, és saját szenvedélyeinek legyen urává . . . . A fejedelemnek tudnia kell a törvényt és értenie a viszonyokat; ismernie kell az embert s önmagát; szeretnie az igazságot s kijelentenie, hogy tudni akarja azt; figyelmes és higgadt kell hogy legyen; hallgasson ki mindent és tudakozódjék; jól nézze meg, hogy kinek hisz és büntesse meg a hamis hírhordókat; kerülje a gonosz cselszövényeket, s képes legyen magát elhatározni«, stb. * . . . Cseréld meg az uralkodó, a fejedelem, vagy a nép, tanács, vagy köztársasági elnök, mérsékelt vagy korlátlan hatalom nevét, melyik kormányformában szabhat a legféltékenyebb szabadság szelleme is szigorúbb föltételeket, mint a minőket Bossuet szabott, a korlátlan monarchia elé?

Az idő és a forradalmak nem igazolták Bossuet nézetét a korlátlan hatalom előnyéről, de sem az idő, sem a forradalmak nem gyengítették ama józan tanácso-

* *A Szentirás szerinti politika* különböző helyein.

kat, melyeket a szentirástól kölcsönöz, vagy a melyeket saját fejétől ad arra a czélra, hogy mi módon gyakoroltassék minden felsőbbség. A mit Bossuet a XIV. Lajos kormányzatától követel, ugyanazt követelte volna egy köztársaságtól, ugyanazt követelte volna egy képviseleti monarchiától. Nem téved az alattvalók és az uralkodó közti viszony megitélésében; sem a bármi néven nevezett felsőségi hatalom gyakorlásával járó veszélyeket, nehézségeket, visszaélés csábjait illetőleg. Ugy az aristokratia, mint a demokratia csak e szentirás szerinti politika alapján álhatnak fenn. Bossuet semmiben sem mystikus; mint pap a Caesarnak, mint franczia XIV. Lajos személyének hódolva, igen határozott czélzattal különbözteti meg a korlátlan egyeduralmat a kényuralomtól; nem merül el a XIV. Lajos által oly nagygyá tett királyság keleties imádatába; sem mindenhatóságának nem volt babonás pártolója, sem hibáinak védője.

Bármit mondjanak is, a királyság eszménye Bossuet előtt nem XIV. Lajos; az ő eszménye magasabb. Oly királyság, mely egyesíti magában a szentelt hagyomány által a derék királyokban följegyzett minden jótulajdont, s ment, a rosszakban kijelölt hibáktól; ím ez a Bossuet királysága. Ennek képmását ő saját korán jóval túl. XIV. Lajoson jóval felül kereste, magában azon forrásban, honnét eredni hitte; istennek az emberek előtt majd közvetlenül, majd a próféták által a felsőségek jogait és kötelességeit megismertető igéjében.

XIV.

A quietismus fölötti vitája. — A vallásos viták befolyása a XVII. században a nyelvre és irodalomra.

Bossuet szerepe és iratai ama nagy tényben, mely 1682-ben megalapítá a gallikán egyházat, később az »*Eltérések története*« s az általa fölidézett vita, ennyi munka és dicsőség őt a franczia egyház élére emelték s úgyszólva tanrendszere hivatalos tolmácsául s egységének őreül állították. E jogczímen történt, hogy miután végzett a protestansokkal, az *Eltérések* történet-irójának oly czélból kellett ismét tollat fognia, hogy a *tiszta szeretet* tanát támadja meg, mely a quietismusból kelt újra ki, s melyet többé már nem egy álszenteskedő fajta Molinos védett, ki a spiritualismus külszine alá rejtette legbecstelenebb kicsapongásait, hanem oly emelkedett lélek, s csaknem szent, mint Fénelon.

Nem dolgunk itéletet mondani e hittudós vitáról. E végre az irónak illetékesnek, az olvasóknak ily tárgyak iránt fogékonyaknak kellene lenniök. De minden hittani vitában része van a keresztyén bölcseletnek; benne van a jellemek és szenvedélyek harcza; megvan végre az a szellemi irány, az az eszköz, mely által a versenygők az elmékre általános befolyást gyakoroltak. Oly országban, mint Francziaország, oly században, mint a tizenhetedik, melyben a hittudomány komoly foglalkozás és divat volt egyszersmind, ha a két ellenfél egy Bossuet és egy Fénelon, lehetett volna-e, hogy oly szá-

mos irat lásson napvilágot ily tollakból, a nélkül, hogy a franczia szellem is érintve legyen általuk s a nélkül, hogy a művészetben és nyelvben is nyomot ne hagyjanak?

Ez oldalról szemléltem én e két nagy ember vitáját; s talán hasznos volna ugyan ily szempontból tanúlmányozni minden vitát, legyen az bölcsészeti vagy hittani, mely a tizenhetedik századot foglalkoztatta. Azon igazság folyna ebből, hogy habár mindenik közre hatott a franczia szellem képzésében, mindamellett e szellem átalános magatartására és tökélyesülésére nézve, magas érdekű körúlmény volt, hogy a győzelem sorban egymásután a Descartesé maradjon Gassendi ellenében, a Pascalé a jezsuíták ellenében, a katholikusoké a protestánsok ellenében, a Bossuet-é Fénelon ellenében.

Ez annyira különböző háborúskodások valódi oka, a szabadság harcza a fegyelem ellen, az egyéniségé az átalános ellen, a Fénelon által úgynevezett *személyes felfogásé*, a Bossuet által úgynevezett hagyomány és egyetemes ellen. Ha hasznos volt, hogy e két elv vetélkedjék egymással, hogy melyik adjon formát a franczia szellemnek, nem kevésbbé volt fontos mindamellett, hogy a fegyelem győzzön a szabadság fölött, az átalános a különleges fölött, a hagyomány az egyéni felfogás fölött. S e győzelmek nem is voltak öldöklők, s a legyőzött elv nem veszett el, csak másodrangúvá sülyedt. Ez mása tehetségeink ama benső harczának, melyet Bossuet az *Isten ismeretének* és az *önismeretnek fejtegetésében* említ. A mi a harcz után az egyensúlyt helyreállítja, az, hogy a meggondolás kerekedik felül.

Ha van ország, melyben az igazság közhiedelemmé vált, Francziaország az. Innen van, hogy a szemlélődés szabadsága, mely természeti jognak látszik, itt mindig korlátolva, néha elnyomva lőn, még oly időkben is, midőn a kormányok más egyéb, látszólag ép oly jelentékeny szabadságokat megtűrtek. Oka ennek, hogy a szemlélet nem sokáig marad tétlen egy franczia agyban. Cselekedni, terjedni, szabálylyá, ténynyé lenni igyekszik. Innen az, hogy a hatalom mindig gyanús szemmel nézte azt a legkülönbözőbb nevezetek alatt, minők: jansenismus, jesuitismus, quietismus, ideologia.

Könnyü volna kijelölni a különböző felekezetek befolyását a nemzeti szellemre és nyelvre. Megannyi szakadások ezek, melyeket ki kelle irtani hazánk értelmi egysége érdekében.

A jezsuiták az erkölcstanon mesterkedtek. Szőrszálhasogatásaik megvesztegeték a szívet, kazuismusuk a lelkiismeretben az álhit ama forrását nyitotta meg, melyből ürügyet merítünk a rossz cselekedetre.

A jansenisták csak a dogmával évelődtek; de nyugtalan és gyanakodó utógondolataik a közhatalommal szemben, meggyöngiték amaz egység szellemét, melyben nemzetünk ereje áll.

A quietisták, hogy csak az elméletiekről szóljunk, egyszerre ásták alá az emberi tevékenységet, a tökéletesség hiábavaló hajhászása által és az erkölcstant oly elmélet által, mely az akaratot ártatlanná teszi a test állatiságában.

A nyelv is szenvedett e többé-kevésbbé veszélyes szőrszálhasogatás alatt. Olvasni kell a *Vidéki Levelek* bizonyos helyeit, melyekben Pascal pajkosan gúnyoló-

dik az Atyák nyelvével s oly szólamokat idéz, melyeknek keresettsége és modorossága különös ellentétben áll az ő irálya nyiltságával és természetességével. Érezzük, mily fontos az erkölcsiségre és nyelvre nézve, hogy Pascal győzzön a jezsuiták fölött s hogy az ő egyszerű józan eszének sikerüljön azok agyafúrtságát megaláznia.

A jezsuiták petyhüdté tették volna e nyelvet, a jansenisták kiszárították, a quietisták úgy elhomályosították és kihegyezték, hogy csaknem érthetetlenné lett. Fontos érdek volt tehát, hogy mind e szakadásokat, beleértve azt is, mely oly nagy tekintélyre tett szert védőinek alkalmatlan, de kifogástalan erényénél fogva, a janzenismust, legyőzze az igaz nemzeti szellem, melynek többé-kevésbbé helyes képviselését, többé-kevésbbé ártatlan védelmét a közhatalom teljesítette.

E viták nem voltak meddők, sem a nemzetre, mely azok tanúja volt, sem magokra a vitázókra nézve. Emezek úgy értékesíték kölcsönös előnyeiket, körűlbelől, mint a hogy az ellenséges sereg alkalmazkodik harczoltában, a hadi szokásokhoz és fegyelmekhez, melyek a győzelmet biztosítják. De főleg a nemzetre nézve nem volt gyümölcstelen e látvány; mindegyiknek tehetségeiből a franczia szellem gazdagodott. Különösen áll ez a jansenistákról, kik előtt sietek meghajolni s kik máskülönben is mindig több boszúságot okoztak a pápának és Francziaországban levő katonaságának, a jezsuitáknak, mint a gallikán egyháznak. De nem vonom vissza, a mit arról mondottam, hogy minő kárt tett a franczia nyelvben logikájuk szívóssága. A kegyelemről való tanuk és a Kálvin eleve elrendeltetése között létező bizonyos rokonság őket a legszárazabb reformátorokhoz, a kalvi-

nistákhoz tette hasonlókká. E hasonlat, mely ellen oly ügyes fordulatokkal védekeztek, csak irataik módszerére, kedélyhangulatukra s a Kalvinéhoz hasonlóan többnyire szabatos és rideg nyelvökre talál.

A quietisták győzelme egyaránt ártott volna a nyelvnek és veszélyeztette volna az erkölcsöket. Ezért nem lehet eléggé magasztalni Bossuet-t, hogy e felekezetet leverte, Fénelonnal való emlékezetes vitájában; valamint nem lehet eléggé csodálkozni azon, hogy az utóbbi, oly szép tehetségű és egyéb munkáiban oly franczia szellemű iró létére, hazája szellemével oly összeférhetetlen észficzamokra tévelyedhetett.

Minden katholikus dogma között legnépszerűbb tán az isten szeretetének hite, kit, mint az örök üdvösség szerzőjét szeretünk; felséges dogma, melyből a keresztyén tevékenység fakad, minden gyümölcseivel: a jótettekkel, az imádsággal s átalában mindazon tényekkel, melyek e jutalom reményében hajtatnak végre. A keresztyénség ennek kulcsát az emberi szív mélyében lelte meg, hol talán nem létezik teljesen önzetlen szeretet, sem a jutalom reménye nélküli áldozat és az emberek legnagyobb számára nézve oly cselekvények és formák által szabályozta, melyeket a legrégibb hagyomány szentesített.

A katholikus egyház azonban, nehány kiválóbb szellem, a keresztyénség hősei, részére a maga főnökei és tudorai utján, istennek egy más, nem oly szorosan az üdvösség eszméjéhez kötött szeretetét is elismerte vagy megtűrte; oly imádását, melyben a hivő mit sem kér s nem hivatkozik voltaképen semmi isteni igéretre. Ez igen kényes tan nem volt kötelező s a kik elméletben

vallották ugyan, de mindamellett az isten szeretetének közönséges értelemben vett dogmájából folyó minden kötelességöket betöltötték, mystikusoknak nevezték magukat. Maga az egyház ezek közül vette nehány szentjét.

Az 1685-ben Molinos személyében elitélt quietismus csak a mystikusok önzetlen szeretetének képtelenségig csigázott túlhajtása volt. Kirekesztette a tevékenységet önző czéljaiért és az imádságot, a miért kérelmet és reményt fejez ki. Istennek oly elvontan, minden üdvösség vágyától, minden czéltól és érdektől ment szeretetét tanította, hogy a keresztyénség két fődogmáját, a Krisztus közbenjárását s a cselekedeteket feleslegessé tette. Ily állapotban a lélek, határtalan szemlélődésbe merülve, még örök elkárhozása iránt is közönyössé lett, ha azt isten szándékában rejlőnek hitte, sőt némi gyönyörrel vetette magát alája. Látni lehetett ájtatosokat, kik testök felett minden uralommal felhagytak s rendetlen életökkel hódoltak istennek, hogy így legteljesebben alávessék magokat itéletének. Így a hirhedt Molinos, kit oly sokáig dicsértek, mint a lelki gyámkodásban tökéletes papot, huszonkét évig élt minden rondaságban, mondja Bossuet, és gyónás nélkül Valószínű, hogy sok mystikus előtt a tan nem egyéb volt, mint takarója az oly kicsapongásoknak, mint Molinos-éi; de többen igyekeztek jóhiszeműleg egyesíteni magokban az állatot a szenttel.

Már e kevésből is, a mit a quietismusról mondtam, egyszerre kitalálható, minő oldalról gyakorolhatott vonzó erőt Fénelonra és lázíthatá fel Bossuet-t. Első éveik óta már e két nagy ember eszejárása s munkáik iránya mintegy előkészíté őket e küzdelemre, mely há-

rom évig tartá lekötve az egész keresztyénség figyelmét s egyike volt a tizenhetedik század legszebb irodalmi látványainak.

Bossuet-t első hittani tanúlmányai óta megkapta a vallástörténelem következetessége. Azóta, és munkáinak egész folyama alatt, egy perczre sem különítette el az isteni igéreteket azok kivitelének rendjétől és folytonosságától; a dogma átszármazását az egyházkormány átszármazásától. Úgyszólván arra született, hogy védje a katholikus hagyományt. Egyébként kevés érzékkel bírt a hagyományok ama másik és újabb keletű csoportozata iránt, melyből a tökéletesek titkos és benső vallása volt alkotva, s szivesen bevallá, hogy igen későn jutott annak tudatára, bizonyos csinált ájtatoskodások által, melyek az utóbbi időben emezek kisérletei által vergődtek tekintélyre.

Fénelon, ki nem kevésbbé ragaszkodott, mint Bossuet, a katholikus tan lényegéhez, de lángoló és elemző elmével született, melyet a ritka és megközelíthetlen dolgok kutatása ingerelt, már korán a mystikusok közé érezte magát sodortatva. Igazolást találva egyébiránt az egyház türelmességében, melynek elve volt a kétséges vagy közönyös dolgokban meghagyni a vélemény-szabadságot, különös előszeretettel viseltetett a szent remeték iratai iránt. Leleményes elméjök végtelen látköröket nyitott lelke előtt s még erényök is törbe ejté itéletét, feloldván őt azon aggálytól, hogy ily szent nyomokon eltévedhessen. Világi tanúlmányait ugyanily irány jellemzé. Eltérőleg Bossuet-tól, ki inkább latinos, mint görögös, Fénelon inkább görögös, mint latinos; és a görög

irók közt is főképen Plátót kedveli, kinek irataiban örömmel lelte föl az idealista nézetek minden túlságát, még a quietismust is, melyet hogy Bayle fölfedezett benne, alig lepett meg valakit.

XV.

Fénelon és Guyonné.

Ily hangulata közepette történt, hogy mint Bourgogne herczeg nevelője találkozott a hirhedt Guyonnéval. E nő szép volt, sok szellemmel és az áhitat ama kinyomatával bírt, melyet Fénelon a mystikusokban bámult; elbájolta őt. E barátság, mely annál veszélyesebb volt, minél tisztább vala, szellemi érintkezésöket a szívbeli viszony édességével és erejével ruházta föl s Fénelont lassanként a Guyonné lovagjává avatta.

Az egész történet eléggé ismeretes. Guyonné először megadta magát, hogy összes iratait Bossuet kezei közé teszi le; tőle feloldozást s az úr-vacsora vételre is engedélyt nyert. Egyszerre ismét előlép tartózkodó helyzetéből s újra kezdi furcsa újításait, a malasztról, melynek teljessége akkora volt benne, hogy saját szavai szerént: »ki kellett, hogy fűzzék, nehogy megpukkadjon tőle.« Ismét vallja azt a szenvedélyes állapotot, »melyben Jézus Krisztus maga áll utolsó akadályúl a szív tökélyesülése elé, mely közvetlenűl fogadja magába istent, menten minden érzelemtől, minden aggodalomtól, minden re-

ménytől, minden gondolattól.« Egy akkori költő következő tréfás arczképében festi Guyonné ez állapotát:

A tökély e képe, ez az uj Paraclét,
Szép látványt nyújt ím: a tiszta szeretetét
Mikor a malaszttól csak pöffedezni kezd
S bizony megpukkan, ha füzőjén nem ereszt.
Belülről kifelé lelke, mint az árok,
Melyen át a malaszt testére szivárog.
Ki is repesztené a szoknyáját rajta,
Ha egy bolonddá tett kedves meg nem tartja;
S szent szerelmét ki nem ereszti belüle;
Mely szoros helyéből ekkép menekülve,
Megszállja szívét az egész környezetnek
S néma tisztelettel fogadják a szentek. *

Oly században, melyben a vallásos szakadások állam-bűnök voltak, nem csoda, hogy az ily képzelgések szerzője a Bastille-ba záratott s hogy vizsgálatot rendeltek el mindenki ellen, a ki gyanúba jött, hogy azokat vallja. Maintenonné, ki kezdetben kedvelte Guyonnét szelleméért és erkölcse tisztaságáért, föláldozta őt és pedig nem, mint állították, a XIV. Lajos haragjának, ki csak sokkal később tudta meg a dolgot, hanem saját vallásos aggályainak, melyeket a Bossuet-éi keltettek föl benne és irányoztak.

Fénelon magatartása e dologban kevésbbé ismeretes. Jóhiszeműsége, munkái varázsa, az a bizonyos csáberő, melyet az utókorra erénye, száműzetése és az gyakorolt, hogy a XIV. Lajos kormányával szemben legalább titkon ellenzékben állott: minden összetalálkozott

* Kivonat egy gúnylevélből, mely feleletül iratott Chanterac abbé, fővicarius és a cambray-i érsek barátja védlevelére.

arra, hogy ez ügyre oly fátyolt borítson, mely neki csak javára vált. Az igazság földerítése nem teszi vétkessé Fénelont, de fölmenti Bossuet-t.

Kezdetben gyakori értekezletek folytak, az új iskola gyarapodásáról közhír útján értesült Bossuet és Fénelon közt, ki nem titkolta sem e tanok iránti előszeretetét, sem Guyonné iránti barátságát. A kölcsönös magyarázatok sokáig őszinték és barátságosak voltak. Bossuetnek nem volt nehéz átlátnia annak lelkén, a ki nem igyekezett magát takargatni. Távol attól, hogy elkeserítette volna a Fénelon makacssága: eleinte csak önmagát nyugtalanította. Reszketve tapogatta magát — úgymond — félvén, nehogy ő is elbukjék ott, a hol oly fényes szellem elbukott. * Azon arányban, melyben beszélgetéseik jobban belemerűlve a dologba, tárgyalás jellegét ölték magukra, mind nehezebb lőn egy értelemre jutni. Fénelon mindenen kifogott, mindent megczáfolt. Guyonnénak legkülönösebb szavai sem ejték zavarba; szerinte azok vagy tudatlanságból és ártatlanságból, vagy szabatossághiányból és abból származtak, hogy más értelemben vétettek, mint mondva voltak. Semmit sem lehetett teljesen sem megengedni, sem visszavetni. A Szent Pál tanítása szerént — ismétlé szüntelen — vizsgálni és próbára kellett tenni a lelkeket. Hol Bossuet itélni, ott Fénelon csak magyarázni akart.

Több hó telt el ekként. Végre Guyonné azt kérte s meg is nyeré, hogy iratai vizsgáltassanak meg Bossuet, a chalonsi püspök és Tronson, a Saint-Sulpice-i papnövelde főnöke által. Közel egy egész év telt ebben el.

* *Előterjesztés* a Quietismusról.

Guyonné nyomtatott iratain és kézirat-füzetein kívül, mindazt el kellett olvasniok, a mit Fénelon naponként írt a tárgyról, részint a meggyőződés hevéből, részint, hogy fölfogja a barátnőjét fenyegető csapásokat. Fénelon nem nevezé meg Guyonnét; megnevezni őt annyi lett volna, mint bevallani, hogy védeni akarja; egy átalános tétel által vélte őt megmenthetni, mely hallgatólag kimentse egyszersmind a szó vagy toll ama túlzásait, melyek egy nőnek meg is bocsáthatók. E leveleit egyébiránt a megadás, alázat és tisztelet annyi jeleivel kisérte, hogy birái, bár iszonnyal telve káprázatai iránt, nem erőltették a dolgot, remélve, hogy megtéríthetik. Késznek nyilatkozott fölhagyni mindennel, még nevelői állásával is, azon egy feltétel alatt, ha világosan kimutatják, miben tévedett. Csak meggyőzetni óhajtott, mintha bizony meg lehetne győzni egy jóhiszemű embert, kit lángesze és erénye csalnak meg.

De végre is végezni kellett. Bossuet és két főpap társa bizonyos czikkelyekben állapodtak meg, melyek az egész kérdést tisztázták; s azokat nyilatkozatba foglalva, fölszólították Fénelont, hogy írja alá. Ez soká vitatkozott, kifogásokat téve minden czikkelynél; de sürgetve a főpapok által, végre engedett, lett légyen ez bár a keresztyén igazság diadala, vagy sorsának oly fordulata, mely közönyössé vagy langyosabbá tette a tiszta szemléleti érdekü kérdések iránt. Valóban e nyilakozat szerkesztése és aláiratása között történt, hogy XIV. Lajos Fénelont cambray-i érsekké nevezte ki. Kineveztetésétől fölszenteltetéseig e hajlékonyságát megtartotta. Bossuet, ki őt fölszentelendő volt, beszéli *Előterjesztéseiben*, hogy a szertartás előtt két nappal az új érsek térden

állva s leendő fölszentelője kezeit csókolva fogadkozott, hogy soh' sem lesz más tanrendszere, mint fölszentelőjének. Fénelon tagadta e tényt; megfeledkezett róla: de tagadása érvényét veszti Bossuet-vel szemben, olyant állitván valónak ez, a mi csakugyan valószínű.

Érsekké léve, Fénelon megváltoztatta magatartását. Bossuet könyvben fejtette ki a nyilatkozat czikkelyeit. * Ez hiteles részletezése s összegezése volt mindannak, mit ama tárgyalások alkalmával mondottak, melyekből e nyilatkozat kikerült. A könyv a két főpap egyetértésével iratott, kik egyházi helyeslésöket adák rá. Hátra volt még a Fénelone. Bossuet kérte, Fénelon megtagadá a könyv elolvasását. Guyonné bizonyos elvei — mondá — forma szerint kárhoztatva vannak; aláirni a Bossuet könyvét, annyi lenne, mint részesévé válni e nő üldözésének. Más indoka is volt, melyet erénye önmaga előtt is titkolt. A cambray-i érsek nem oly szemmel nézte többé a dolgokat, mint Fénelon abbé. A mit a szerény pap elfogadott, mérsékelt megszoritások czimén, az most az egyház-fejedelem szemében oly dogmákká vált, melyeket elfogadni: ez áldozatra senkiért sem szánhatta el magát. Fölszenteltetése előtt aláirta a nyilatkozatot; fölszenteltetése után lelkiismerete nem engedte, hogy aláirja a Bossuet által társaival egyetemben szerkesztett magyarázatot. A lényeg nem változott; Fénelon abbé nem kevésbbé viseltetett hajlammal a tiszta szeretet iránt, mint a cambray-i érsek: ugyanazon makacssággal ragaszkodott az egyéni felfogáshoz, de mig jövendőbeli szerencséjét volt megalapitandó, e makacsságát tudtán kívül

* Utasitások a könyörgés módjára vonatkozólag.

majd szerény kételyek, majd abbeli őszinte igéretek alá rejtette, hogy az első meggyőző okoknak megadja magát. A tetőre feljutva, minden kendőzés lehullt s a merev visszautasítás ridegségének adott helyet.

E visszaútasítástól számitandó ama két évi harcz, melyben a keresztyénség két legnagyobb főpapja birkózott egymással s egész sora a munkáknak, melyeket még azok is bámultak, kiket a hittani kérdés csak kevéssé érdekelt s melyekben az igazhitűség nem az egyedűli előny Bossuet részén.

XVI.

A Bossuet és Fénelon közötti küzdelem s párthiveik.

Könnyen megfejthető, mért nem lehetett Fénelonból se rábeszélés, se fenyegetés által kicsikarni egyetlen tettet vagy szót, mely Guyonnét elitélné. Ha az érseki ruha kissé nevetségesen állt is e lovagias odaadáshoz, de más magatartást egy különben kifogástalan erkölcsű nő iránt semmiféle ruha sem menthetett volna ki. De nehezebben magyarázható az, hogy Fénelon meghagyta magát fogatni e nő ábrándjai által. Ráismerek ebben arra, kit XIV. Lajos »országa legképzelgőbb szép szellemének« nevezett. A képzelgés uralkodott e különben tiszta és ragyogó szellemen. A képzelgést kereste már kezdettől fogva a vallásban. a mystikus irók iránt viseltetvén előszeretettel. Szintúgy képzelgést keresve az erényben is, nem elégedett meg a szentek fáradságos és küzdelemteljes tisztaságával: hanem a tökéletesekére, a

szentek ama fajáéra akart eljutni, mely a küzdelem elől tétlenség által tért ki; vagy inkább — s nem tetőpontja-e ez a képzelgésnek? — egyesitni törekedett magában minden jellemet és hajlamot, hogy egyszerre legyen a hagyomány tudósa és öntapasztalatú mystikus, munkás keresztyén és tökéletes.

Finom képzelő tehetséggel és szenvedélyes lélekkel birva, oly pályán, mely tiltá bármely élő teremtménynek ajándékoznia szivét, csak isten ismertetheté meg vele a bűntelen szeretet édességét. De még e szeretetben is attól félt, hogy túlságosan szereti önmagát; ez sugallta neki az isten szeretete öt módjának, az isten ötféle szeretetének különös lépcseit, melyekkel kisebbülő arányban párosúl az önzés vegyülete s melyek közt az utolsó ama teljesen minden érdek, remény, aggály és minden emberi érzés vegyülete nélküli szeretet, mely a quietisták által hirdetett tökély legfelsőbb foka.

Mikor Fénelon e tant »*Szentek elvei*« című hires könyvében közzétette, mindenki fölkiáltott, hogy a quietismus föltámadt! Hihetetlen fogásokkal erőlködött távol tartani magát a quietistáktól, mint régen a jansenisták tettek, hogy megkülönböztessék magokat Kalvintól; de senkit sem győzött meg. Már könyvének módszere is elég lett volna, őt gyanússá tenni. Föl akarván tüntetni az igazat és hamisat minden ponton, hol a tiszta szeretet a quietismussal érintkezhetett: szembe állította minden hamis és kárhoztatandó tétellel azt, a mit igaznak s a tökéletesek példája által is igazoltnak tartott. De majd a különbségek voltak oly észrevehetetlenek, hogy kételkedni lehetett, vajjon komolyan tartja-e valamire; majd meg oly közönyösen vagy épen kedvezőleg ma-

gyarázta a hamisat s oly távol attól, hogy meggyűlöltesse: hogy soha sem lehetett bizonyosan tudni, csakugyan előnyt ád-e az igaznak. Végre nem kevésbbé különös elfogultsággal, épen abban a könyvben, melyben a quietistáktól való különbözését bizonyítgatja, nem találja gáncsolásra, de még megemlítésre méltónak sem Molinost; oly múlasztás, mely legalább is a határozott visszatetszés hiányára volna magyarázható. Maintenonné, ki soh' sem volt rosszakarója s e nagy században a közvélemény valódi képviselőjeül tekintetett, azt mondá egyszer azon alkalommal, midőn az ügy Rómában itélet alatt állott: »ha a cambray-i érsek el nem itéltetik, hatalmas védője lesz a quietismusnak.« Mindenki egy véleményen volt Maintenonnéval.

Bizonyára a két tan nem hasonlított jobban egymáshoz irányaik lényegében, mint e két férfi, jellemében és életében. Molinos szerint annyira szeretnünk kell istent, hogy még örök elkárhozásunkba is bele kell nyugodnunk, ha azt isten szándékában fekvőnek hiszszük, innen a közöny minden oly cselekedet iránt, mely a keresztyén hagyomány szerint megvált a kárhozattól és ama remény iránt, mely ilyeket tenni ösztönöz. Isten szeretete, cselekedetek nélkül, a kétségbeesés ölében: ez volt a quietista becsületes ember egész vallása; míg az érzékiebbek, túlhajtva okoskodásukat, a kicsapongásra adták magokat, hogy megérdemeljék legalább a kárhozatot, melybe belenyugodtak. A Fénelon tiszta szeretete nem zárta ki sem az örök üdvösség igéretei iránti bizalmat, sem az annak áráúl kitűzött jó cselekedeteket; hanem csak az alsóbb rendű ösztönző okok közé sorozta. Egyik elveté a cselekedeteket, mint

haszontalanokat; a másik lealacsonyította, mint elégteleneket a tökéletesekre nézve. Látni való, hogy különbségeik mellett mily közelről érintkezett e két tan.

Ha a Fénelon tehetsége nem volt sok ahoz, hogy ily éles késsel játszszék, másfelől közönséges erény nem volt elég, hogy belé ne sikamodjék a becsületes emberek quietismusából a Molinos kicsapongásaiba. Bizonyára a Fénelon viszonya Guyonnéval kifogástalan volt; ez erényének diadala, melyet ellenségei sem vontak kétségbe; de maga ez a barátság, melyet Bossuet helytelenűl hasonlított ahhoz, melyet Priscilla * keltett a nagy eretnek Montánban, nem tört-e pálczát már előre a tiszta szeretet tana fölött, melyhez Fénelonnak, hogy kedve szerint fejtegethesse, egy asszony lángoló képzelődéséhez, különcz és megbízhatatlan szellemèhez kellett folyamodnia? ** S valamint bámulatos lelkierőre volt szüksége, hogy magát a quietismus örvénye fölött függve föntarthassa, nem volt-e szintoly szüksége az angyalok és remeték erényére, hogy megőrizze tisztaságát egy fiatal és szenvedélyes nővel való barátságában, ki az emberi szerelem nyelvétől kölcsönözte spiritualismusa minden kifejezését?

* Phrygiai nő, ki elhagyta férjét, hogy Montánt, (vagy Montanust) a második századbeli nagy eretneket kövesse, ki prófétának és csodatevőnek adta ki magát, s mint mondják, Caracalla alatt, 212-ben halt meg.

** Leibnitz e kérdést nők által kivánta tárgyaltatni. »Semmi sem tartozik, mondja, inkább a nők itélete alá, mint a szeretet fogalmai; s minthogy az isteni és emberi szeretet rokon fogalmak, annálfogva a nők igen könnyen behatolhatnak e hittani eszmébe« (Kivonat egy Cousin által *Bölcselmi egyveleg* czím alatt közzétett becses kötetből)

Ő maga fölismert tanában bizonyos jeleket, melyek óvakodásra inthették volna attól, ha a jóhiszeműség és makacsság el nem vakították volna. Az *Elvek* könyve szerinte nem volt hasznos mindenkire nézve; csak bizonyos lelkek szükségének felelt meg, bizonyos állapotban. Némelyek — megvallá — visszaéltek a tiszta szeretettel s az abba való elmerüléssel: »Tudom, irá egy barátjához, hogy álszenteskedők e szép nevek alatt felforgatják az evangéliumot.« * Hogyan állapodott hát itt meg, s hogy nem átallotta ily *szép nevekre* alkalmat adni az álszenteskedőknek? Nem eredményeikből itélendők-e meg az elméletek? S mi lehet biztosabb jele valamely tan veszélyes voltának: mint hasznavehetlensége a nagy tömegre nézve s a szenteskedők visszaélése azzal?

Egy nyugodt és részrehajlatlan perczében, talán meghódolása után, irá egy arras-i egyénről, ki ama különös lelki állapotban hitte lenni magát, melyben szerinte a tiszta szeretet gyümölcseit termi: »Az ember nem csalódhatik, ha mit sem akar látni és semmiben sem állapodik meg azon czélból, hogy lássa, az evangelium igazságain kívül. Sőt gyakran megesik, hogy a világosság, melyet nyerünk, vegyes; egyik mellé, mely istentől jő és igaz, másik is társúl, mely képzelődésünkből és önzésünkből, vagy a világosság angyalának alakjába öltözött gonosztól származik.« ** Miként lehetne találóbban szólni amaz észrevehetetlen romlásról, mely magát a világosságot is önámítássá s a hiúság lobbanásaivá változtatja? Ha nem Fénelonnál olvasnám e helyet, azt hinném, hogy Bossuettől ered.

* Fénelon levelei.
** Fénelon levelei.

Bossuetnek elég oka volt hát nyiltan föllépni a tiszta szeretet tana ellen s kárhoztatni azt épen azon eredmények miatt, melyeket Fénelon beismerése szerint bizonyos egyénekben eszközölt. A katholicismus, vagyis az egyetemesség, képviselőjének vissza kellett utasítania azt a tant, mely kiválasztott szellemek, meghatározott állapotú lelkek számára volt fenntartva, s megvesztegeté a keresztyénség ama jellegét is, mely szerint az, az egész világ s minden természetű és állapotú lélek vallása. A tiszta szeretet a népszerű keresztyénség helyére egy nemét állította a titkos és rejtelmes érintkezésekben nyilatkozó keresztyénségnek, a választott szellemek keresztyénségének; oly szükségeket teremtve nekik, melyekről azt állították, hogy nem mindenki számára jók, s kegyességöket önmagok is különleges kegyességnek nevezve. S csakugyan azon igyekeztek, hogy semmit se mondjanak úgy mint mások s a vallásnak is meg voltak a maga negédesei. Chanterac abbé, ki a Fénelon papságához és barátai közé tartozott, különben eszes és erényes ember, azt irá, hogy e tan bűne épen fönségében állott, s hogy a Fénelon hibája ama teljesség, melyet az apostolokban mámornak néztek volt.

Hátrányos előítéleteket keltett a tiszta szeretet iránt, hogy párthívei voltak a Pascal ellenségei, a jezsuiták, a kiknek befolyása Perraultnak *A jelenkor nevezetesb férfiai* czimű könyvéből kitörültette Arnauld-t és Pascal-t, a kik csupa bosszúságból Racine iránt, kitől a párisi érsek tollát kölcsönözte, hogy megczáfolja Fénelont, ta-

* A Fénelon levelezése.

nítványaiknak föladatúl ezt a tételt adták: »*Racinus an est poeta? an est christianus?* * A kikről Bossuet még a vita tetőpontján is így nyilatkozott: »Tekintélyök nem oly nagy, mint ármánykodásuk.« Nem szabad túlozni semmit, sem a Fénelon tisztaságát felelőssé tenni a *Vidéki levelekben* megbélyegzett hóbortokért; de baljóslatú körülmény volt oly testület által támogattatni, mely a tan igazságát mindig alárendelte a test érdekének s az egyéni vélemény minden káprázatát ápolta, a miért e hóbortok eszközt adtak kezébe a gyönge lelkekkel szemben, kik attól elcsábíttatni hagyták magokat. **

Másik hátránya volt a tiszta szeretet tanának az, hogy védői közé számította a Pradon pártfogóját Racine ellen, Nevers herczeget, a ki kibérelte azt a két szinházat, melyekben a két *Phaedrát* adták, hogy megtöltse azt a termet, a hol a Pradon darabja folyt, s üresen hagyja azt, a hol a Racine *Phaedrá*-ját játszották. Nevers herczeg a *Szentek elveit* ép oly száraz versekben védte, a minők e könyv tanai voltak, s ép oly prózaiakban, minők pártfogoltjáé, a Pradonéi. Voltaire mindamellett talál némi dicsérni valót egy igen középszerű gúnyiratban, melyet a herczeg Rancé abbéról, a trappisták megújítójáról irt. Valóban e versek egy nagy úréi s egy barát van bennök gyalázva: kettős érdem a Voltaire szemeiben.

* Racine költő-e, keresztyén-e?

** »A jezsuita atyák, — mondja Chanterac abbé — egészen másképen itélnek az *Elvek* könyvéről. Helyeslik, dicsérik, védik stb.« (Fénelon levelei.)

Fénelon ekívül a Le Tellier támogatását is bírta, ki annyira vitte hajlamát iránta, hogy akadályt gördített Bossuetnek a *Könyörgés nemei*-ről irt könyve kiadása elé. E támogatás különben titkos volt. Ez atyán kívül az egyház egyetlen ismertebb nevű papja sem mert síkra szállani a tiszta szeretet ügye mellett, s Bossuet joggal mondhatta *Jelentésében*, hogy »a püspöki méltóság nem szenvedett csorbát s a cambray-i érsek úr egy valamirevaló tudóst sem hozhat föl maga mellett.« Bossuet a magáé mellett többeket volt képes idézni, és pedig a legnagyobbak közül, Rancé abbé, Nicole, Racine tollat fogtak a tiszta szeretet ellen. Nicole, ki a quietisták alatt a jezsuitákat vélte fölfedezhetni, könyvet irt emezek ellen, melyben Fénelon »a mystikusok legkérlelhetlenebb bírálatát« látta. * Rancé abbé bámulatos mérséklettel s világossággal irt levélben nyilatkozott a cambray-i érsek ellen; azzal a tekintélylyel, melyet neki a keresztyén tökély feletti elmélkedésben töltött negyvenévi remetéskedés adott; a mi Racine-t illeti, mondtam már, hogy tollát kölcsönözte a párisi érseknek, melyet bizonynyal a legtisztább meggyőződés vezetett.

Csaknem az összes felvilágosúlt közvélemény a Bossuet részére állt, Párisban úgy, mint a vidéken. Mellette nyilatkozott a tudós Nicaise abbé, Dijonból, a Leibnitz tudósítója, ki sajátságosképen úgy támadta meg a quietistákat, mint »a szépirodalom ellenségeit.« **

Nicaise abbé volt az, kihez Scudery kisasszony —

* Fénelon levelezése.

** *Bölcselmi egyveleg.* Kiadta Cousin.

a kinek szelleme sokkal többet ér, mint könyvei, — e bölcs szavakat irá: »Nem akarok ily magas tárgyú vitába elegyedni, s csendességben maradok, az isten parancsaira, az új-szövetségre, s a »Miatyánk«-ra szorítkozva; mert azt hiszem, — teszi hozzá — hogy oly imádság, melyre Jézus Krisztus tanított, nem tartalmazhat bűnös önzést, habár Guyonné asszony azt önző imádságnak tekinti, a mi a keresztyénséget fenekestől felforgatná.« Nicaise abbénak egy másik tudósítója, Bourdelot abbé, ezt irja: »a *Quietismus ismertetése* óta a cambray-i érsek általános megvetés tárgya s haragusznak a párisi és a meauxi érsek urakra, hogy érsekké hagyták lenni, tudva azt, a mit tudtak róla .... Mig csak a dogmáról volt szó, megoszlottak a vélemények; de a történet és a tények lesújtották őt.« Ebben csak igazság van. Bizonyságot találok erre a többek közt ugyanazon Perrault eljárásában, ki a jezsuiták iránti szívességből a *Nevezetes férfiak* közül kitörülte az Arnauld és Pascal neveit, s a ki bár kezdetben haragudott Bossuetra, *Jelentése* után bocsánatot kért tőle s szerencsét kivánt neki.

E vita alatt különböző iratok jelentek meg versben és prózában: a közvélemény Bossuetnak adott igazat. Ezekből gyűjteményt szerkesztettek, melyben minden érdemes a megolvasásra, még az előbeszéd is, s melynek némely helyei kiváló tollból erednek, míg máskülönben Fénelonnal szemben a megérdemelt tisztelettel jár el. Az ember, — olvassuk benne — még abban is hivalkodik, a mi leginkább lealázza s lealacsonyítja. Mindent felül akar múlni és még istenen is túl szeretne menni, ha tudna, de mivel nem tud, azon okoskodik, hogy adja

meg neki a szentirásban oly egyszerűen kifejezett tiszteletet.« Ismét alább: »Oly elvont s hasznavehetlen szőrszálhasogatásokra emelkedtek és csavarodnak fel, melyek épen lehetetlenségöknél fogva válnak veszélyesekké és arra a hiedelemre vezethetnek, hogy a vallás a mi fogalmainktól függ s egyenesen azoknak a terméke. Midőn csupán isten és a teremtő nagyságával kívánnak eltelve lenni, gyakran elmulasztják figyelembe venni a teremtmény semmiségét, gyarlóságát, tehetetlenségét, s hogy mennyire szüksége van arra, hogy épen üdvösségének eszméje lelkesítse s támogassa, hogy sújtó érzetétől menekülhessen.« *

A gyűjtemény legcsípősebb darabja a *Miatyánk* egy körülírása, melyet a quietistáknak tulajdonítanak. Ime három versszaka; a körülírás szembe van téve a szöveggel:

Adveniat regnum tuum.	Országodba önző lelkek Míg sovárgva vágyakodnak, A miénk nem hódol ám meg Ily alantas indulatnak, Jöjjön el bár, jóba veszszük; Mentsen isten hogy sürgessük
Panem nostrum quotidianum da nobis hodie.	Mindennapi kenyerünkben Uram kegyelmed' láthatom; Add meg azt, mert jól fog itt lenn; Vond meg. azt se veszem zokon. De birjam, vagy nélkülözzem: Megnyugszom mindkét esetben.

* Különbféle darabok gyűjteménye a quietismusról.

Et ne nos inducas in tentationem.

Uram, ha te szent tetszésed
Állít oly próbára engem,
Melyben lesújt kisértésed:
Szívem, csakhogy véled szemben
Alázatát kimutassa,
A kisértést elfogadja. *

Bossuet eleinte nem nyerte a maga részére sem a királyt, sem Maintenonnét, vagy ha igen, ez inkább csak hivatalból, mint vonzalomból történt. »Nincs mit várnom tőlök — irá unokaöcscséhez, — egyebet, mint átalánosságokat. alkalomszerűleg.« A jezsuiták az udvarnál a Fénelon igazhitűsége mellett kezeskedtek. Bírta Beauvilliers és Chevreuse herczegek határozott támogatását is, kiknek lelke volt, s Bourgogne herczeg sem hagyta cserbe volt tanítóját. De Bossuet utoljára mindenkit magához hódított.

Párthívei közt a legtekintélyesb Leibnitz volt. A Leibnitz csatlakozása annyival döntőbb vala, mert protestáns részről jött, s mert protestánsok közül sokan pártolták Fénelont a katholikus egyházban általa támasztott szakadás okáért s azon ellenséges hangulatnál fogva

* Im egy darab a vastagabb ízlésűek s azok számára irottak közül, kik (bár igen igazságtalanúl) kételkedtek a Guyonné erényében:

Egy főpap egyik nap Guyonnét kérdezé:
Eszéből őt vajjon ki nem forgatta-é
A »tiszta szeretet« kisértő szent tanja?
A jámbor úrhölgy azt felelte,
Hogy az ő második Szent-Lelke
Lacombe atya, ki beárnyalja.
(Lacombe atya a Guyonné gyóntatója volt).

is, melylyel az *Eltérések* irója iránt viseltettek. Leibnitz itélete a Bossuet és Fénelon közötti vitában az utókor itélete; ennek sincs azon változtatni valója.

Kezdetben, ama támadások első hírére, melyeknek az *Elvek* könyve kitéve volt, Fénelon felé hajolt, mint elnyomott felé. »Nem igaztalanok-e egy kissé a cambray-i érsek iránt? irá Nicaise abbénak. Mindig bizalmatlan vagyok némileg a tömeg áramlataival szemben, s valahányszor kiáltani hallom: *Crucifige!* mindig ármányt gyanítok.« De mihelyt elolvasta a két főpap iratait, a Bossuet részére állt. Pompásnak találta a Boileau versét a tiszta szeretetről:

> Olykor egy mystikus egész öntelten űl
> Bűnei közepett nyugodtan, tétlenül.
> Vélvén, a legtisztább szeretet nála van,
> És istent bírja a sátán karjaiban. *

»Minden arra mutat, — úgy véli — hogy Guyonné gőgös rémlátó s a cambray-i érseket kegyeskedő modora csalta meg.« Végűl helyesli a XIV. Lajos magatartását, hogy a vitának véget vetett, sőt a pápai bullát is dicséri, mely Fénelont elitélte. »Két dolog felől — így végzi — meg vagyok győződve: az egyik, hogy a meauxi érseknek igaza van, a másik, hogy a cambray-i érsek ártatlan.« **

Ez ártatlanságot senki sem is vonta kétségbe. Szépen tanuskodik erről maga Maintenonné, ki nem akarta őt megrontani. »Ha nem volna őszinte csalódás-

* Levél az isten szeretetéről.
** Levél Nicaise abbéhoz. (Bölcselmi egyveleg.)

ban, — irá — érdek-érvek magához térítenék; de azt hiszem, jóhiszeműleg van elfogódva, nincs hát több remény.« A jobb szellemek ép oly kevéssé kétkedtek a Fénelon jóhiszeműségében, mint a Bossuet igazságában. A mi emennek ártatlanságát illeti, bizonyos emberek kétségbevonták azt; fennen hangoztatva, hogy az *Elvek* könyve igazhitű lett volna, ha Fénelon nem lett volna Bourgogne herczeg nevelője. Ime mit felel ezeknek Bossuet: »A mi azokat illeti, kik nem tudják elhinni, hogy az igazság védelmének buzgalma tiszta s minden mellék-érdek nélkül való, s hogy az nem elég szép magában is, hogy védelmére buzdítson: ne haragudjunk rájok. Ne higyjük, hogy rosszakaratból itélnek meg; s mindenek fölött, mint Szent Ágoston mondá, szűnjünk meg azon csodálkozni, hogy embereknek emberi gyarlóságokat tulajdonítnak.« * Annál nemesebb nyilatkozat, mivel Bossuet lehetségesnek látszik elismerni, ha nem is vallja szándékosan s meggondoltan történtnek mindazt, a mivel a szóharcz jogain talán önkénytelenül túlment. Dicsősége iránti hódolatom nem terjed addig, hogy tagadjam, a mi túlságos volt a római udvarnál tett lépéseiben, melyekben igen is kész segítőre talált unokaöcscsében, e nyakas emberben, ki sokkal inkább gondolt nagybátyjának világi befolyása, mint vallásos hite érdekeivel.

Inkább a barátokat és a közelállókat kell vádolni ama rossz fegyverekért, melyek ez emlékezetes vitában használtattak. Chanterac abbé a Fénelon részén s Bossuet abbé a meauxi püspök oldalán azok, a kik hibásak voltak és pedig egyik abban, hogy titokban szította ama

* *Jelentés* a quietismusról.

gőgöt, melyet Fénelon elől épen jámborsága rejtett el, a másik abban, hogy Bossuet-t ingerelte részint oly titkok napfényrehozására, a melyeket eltemetve kellett volna hagyni, részint pedig fenyegetések használatára oly czélból, hogy a szent-széktől mielőbbi kárhoztató ítéletet lehessen kicsikarni. Magasabb szellemek vitáiban, barátaik, kik nem tudják követni őket abba a magasságba, hol már csak az igazság uralkodik rajtok ellenállhatatlanúl, s elvonja őket minden emberi érdektől: csak gyöngeségeik s utógondolataik iránt érdeklődnek azon haszonért, melyet a vitából húzhatni remélnek; s így nagyon is gyakran megesik, hogy mikor az igazság vonzó-ereje meg-meggyöngűl a két ellenfél szemei előtt, vak vagy önző segédeiktől tüzelve, nézeteikbe oly emberi szempontokat engednek becsúszni, melyek észrevétlenűl vegyűlnek a legtisztább belátással.

Nincs tehát mit csodálkozni azon, hogy egyik s másik részről hibák követtettek el; a Bossuet részéről indulatból, * Fénelon részéről amaz ügyességből, mely oly bámulatos volt, hogy kétséget támasztott őszintesége iránt is, s

* Nehezemre esik kimondani, sőt szinte bánom e szót, főkép miután egy igen tanulságos könyvben * olvastam ama botrányok történetét, melyeket Dijon városában a quietismus tanainak és kicsapongásainak terjesztése keltett föl, Guyonné két útja következtében, melyeket oda Lacombe atya kiséretében tett. Bossuet-nak, ki Dijonban született s rokonai és barátai útján értesűlt eme botrányokról s mindarról, a mit az erkölcsök ott szenvedtek, mégis volt némi igaza, midőn azt mondá a quietismust szülő mystikus szőrszálhasogatásokról: hogy »az egész vallás sorsa van koczkáztatva.«

* *A bourgogne-i parlament*, La Cousine úrtól.

hogy még nagylelkű meghódolása is a pápai bréve után, oly színben tűnt föl, mint egy ügyes fogás. Még Leibnitz is igy itél felőle: »A cambray-i érsek úr — úgymond — jobban kivágta magát a dologból. mint a hogy belejutott. Kijött belőle úgy, mint *ügyes ember*, belejutott a nélkül, hogy meggondolta volna a következményeket.«* Ez itélet lángeszű emberre vall, ki nem távolról s alúlról szemlélte a Fénelon magatartását, mint a tömeg, a távolság káprázatával; de közelről látta, úgyszólva szemtől-szembe, oly felfogással, milyennel csak kiváló egyének bírnak, hasonmásaikról. Belátott a számításba, egész a meghódolásig; s ama nemes rendeletben, melylyel Fénelon tudtúl adá megyéseinek az itéletet, melylyel őt a szent-szék sújtotta, Leibnitz egy *ügyes ember* tényére ismert.

Tiz évvel később, Fénelonnak egy levele Le Tellier atyához, XIV. Lajos gyóntatójához. ki őt újra a király kegyébe akarta juttatni, megmutatta, mennyire tisztán látott Leibnitz. Elitéltetéséről s a diadalra jutott tanról szólva, ezt mondja: »A ki tévedett, az győzött, s a ki ment volt a tévedéstől, az letiportatott.« Igaz, hogy hozzáteszi, hogy a hódoló nyilatkozatot meg ne hazudtolja: »Istennek hála; semmibe sem veszem sem könyvemet, melyet örömmel és engedelmességgel áldoztam föl a szent-szék tekintélyének mindörökre, sem személyemet és hírnevemet!« Mindig és mindvégig az a makacsság, mely az önmegadás leple alatt is fönmarad, s az a bámulatos erény, mely az egész magaviseletet megnemesíti és szeretetreméltóvá teszi!

* Levél Nicaise abbéhoz. (Bölcselmi egyveleg.)

E két nagy főpap küzdelme, egyike irodalomtörténetünk legszebb emlékeinek. Mindegyik kifejté benne lángesze saját jelességein kívül tárgya fényoldalait is; de az előny azé maradt, ki a jó ügyet védte. *A Szentek Elveinek* hírneves könyve, melyből a botrány keletkezett, előbb jelent meg, mint Bossuet munkája a *Könyörgés nemeiről*. E könyv nem egyéb, mint a leggyakrabban, még a magok korában is érthetetlen tételek és hitczikkek gyűjteménye. »Részemről, — mondja Tronson, egy mély elméjű és komoly hittudós — csak méltánylással viseltethetem az iránt, a mit értek benne, s csodálattal az iránt, a mit nem értek.« Száraz, bár szabatos és könnyű irály; semmi kenetesség, semmi szívhezszóló; egy keltezet és hagyomány nélküli hittudomány sarktételei; oly kegyesség, mely sem nem imádkozik, sem nem remél; a Télémach szerzőjének egyetlen szeretetreméltó tulajdonsága sincs meg benne: ilyen e könyv; Fénelon ügyének rosszassága megrontotta lángelméjét is.« *

Nem így a *Könyörgés nemei* című könyv. Ez a mystikus irók tanai eredetének és fejlődésének élénk és érdekes előadása. Bossuet egyébiránt sok szabadságot vesz magának oly dolgokban, melyeket sem a szent könyveknek, sem Jézus Krisztus igéjének, sem az apostolok-

* Ime mit mondanak az *Elvek* irályáról Bossuet és két dolgozó-társa a chartresi püspök és a párisi érsek, egy XII. Incze pápához intézett latin nyilatkozatban: »Igy, általában a könyv irálya oly tekervényes és kétes (tortuosus ac lubricus), hogy több helytt alig lehet biztos értelmét kivenni, bár mennyire utána gondolunk is; a mi az elv- és rendszertelen tan ismertető jele, a melyben annyi mentegetőzéssel csak kerülő útakat és tekervényeket keresnek.

nak, sem a zsinati végzéseknek tekintélye nem ajánl, s a melyeknek hagyománya alig megy fölebb négy-öt századnál. Megvallá Fénelonnak, hogy a szenvedőleges könyörgés és a tiszta szeretet fölötti eme viták előtt elhanyagolta a mystikus szerzőket, kiknek könyvei — mondá — csak arra valók, hogy maradjanak »ismeretlenül a könyvtár zugában, nehézkes nyelvökkel és túlzó kifejezéseikkel.« *

Két századdal előbb Gerson ugyane szavakkal szólt rólok, mikor a maga korabeli »*Isten szerelmesei*« fölött kelletvén szemlét tartania, fonákságaikat »szerelmesek bolondságainak, *vagy inkább őrültek bolondságainak*« ** nevezte. Bossuet, minden tisztelete mellett is, még a legszentebbeket sem kiméli, ha élményeik nem egyeztethetők össze az egyház tanával. Sem szalézi Szent Ferencz, sem Szent Teréz, sem a boldogságos De la Croix János nem állhatnak meg az elvek és a józanész ellen. Bossuet-nak ünnepélyes és hiteles élmények kellenek, milyenek a prófétákéi, az apostolokéi és a szent atyákéi, kik nyomukba léptek, nem pedig egyéni tapasztalatok, melyeket egyaránt nehéz valakire rábizonyítani s valakitől elvitázni, biztos elvekkel. Igy történik, hogy e kérdésben is, mely annyira fölötte áll a közértelemnek, ő mint minden másban, a józanészhez ragaszkodik, kiválasztva a mi valót e fellengzések tartalmaznak s megállapodva mindig a felfogható határánál. Az ily kalauz által vezérelt keresztyén büntetlenül birálhatja a tökéletesek élményeit; a kutató, ki az erkölcstant keresi a hittan alatt,

* *Utasítás a könyörgés nemeire.*

** »Insanias amantium, immo amentium.«

a Bossuet által védett tanokban a legjobban megértett emberi szivre és lélekre ismer, a védelmökre használt eljárásban pedig bármely nemű igazság keresésének és kifejtésének örökre legjobb módszerét találja.

A Fénelon könyve valamivel később jelent meg, mint a Bossuet-é; kéziratban felolvastatta a párisi érsekkel és a chartres-i püspökkel, kiket mint ügyes ember (Leibnitz adott súlyt e szónak) igyekezett elkülöníteni a meauxi püspöktől. Bossuet-vel szemben ez új sértés volt. Titkolózott előtte; össze akarta veszítni társaival. Kevésbe múlt, hogy ez Fénelonnak nem sikerült; de nem tudott tapintatosan élni a két főpap helyeslésével; ezek tüntetve vonták azt vissza tőle.

Mig Róma e könyvet a szentszék rendes lassúságával vizsgálta, a tollharcz megkezdődött. Egymást érték az iratok a két ellenfél közt. Rómában a birákat igyekeztek részökre hódítni *ex professo* latinúl irott értekezésekkel, Párisban az olvasókat francziául írt támadó- és védő iratokkal. Fénelonnak négy élénk és szellemes levele kezdetben a közönséget az ő részére hódította. Mindent megingatott ezekben; bájt öntött az *Elvek könyvé*nek sovány formuláiba. Minden művelt szellem, kit ily megnyerő előzékenységgel hivott fel védelmére, köszönettel tartozott neki, hogy szabatosságával és világosságával illetékessé teszi ily magas hittudományi kérdésben. Csodálták nyájas, szerény modorát; megfogatták magokat engedékenysége által, mely alatt makacsság és elbizottság lappangott s érzelmessége által, mely elbájolta a nőket. Első kegyvesztése az udvarnál még növelte varázsát. XIV. Lajos Cambray-ba utasította Fénelont. E levelek sikere mondatta Bossuet-vel: »Ki vonja kétségbe szelle-

mét? Megdöbbentően sok van; szerencsétlensége, hogy oly ügy védelmére vállalkozott, melyhez oly sok szellem kell.« Ő pedig szokott eszélyével és egyszerűségével felelt, mindvégig megmaradva szigorú igazságában s inkább gondolva a birákkal, mint a kiváncsiakkal. »Levelet — irá Fénelonnak — annyit szerkeszsz, a menynyit tetszik, mulattasd a várost és udvart, bámultasd eszedet s ékesszólásodat, éleszd föl újra a *Vidéki Levelek* varázsát; én nem akarok többé résztvenni a látványosságban, melyet a közönségnek nyújtasz.«

Nehány helyet kivéve, melyből kilátszik a személyes bosszuság, Bossuet vitája nem hagyta el a tanok terét; de a szentszék késlekedése, hol Fénelonnak hatalmas barátai voltak, az első itélet, melyben a szavazatok megoszoltak, a Bossuet által úgynevezett föllengző lelkek fölburjánzásából eredő annyi szőrszálhasogatás, azon eszmét, mondhatnám kisértést sugallta neki, hogy személyeskedésekre menjen. Elfogta a türelmetlenség. Érezte, hogy hiában fordítná élete hátralevő részét egy oly ellenfél hajhászására, a ki ezer fordulattal siklott ki kezei közül. Hogyan végezzen már e makacssággal, mely szünet nélkül késznek nyilatkozott a meghódolásra? Mikép birhasson engedményekre oly embert, a ki azt mondja, azonnal megadja magát, mihelyt határozottan kimutatják neki a kárhoztatandó helyeket és elveket, de sohasem értett egyet a kijelölt helyekre és azok értelmére nézve? Ha egyenes értelemnél fogva támadták meg, az átvitt értelemmel védte magát. Bármely oldalról fogták meg, vagy nem azt mondta, a mit vele mondattak, vagy pedig nem azt mondatták vele, a mit mondott. Ha valamely tévesnek bélyegzett helyet állítottak elibe, oly iga-

zításokra mutatott, melyeket nem vettek figyelembe. Ha rábizonyították, hogy magával ellenmondásba bonyolódott, két ellenkező s egyaránt feltétlen tételt támogatva: az egyik — jegyzé meg — csak viszonylagos értelemben veendő. Nem volt ez rosszhiszeműség, a rosszhiszeműség nem szokott ily makacs lenni; mert érdek levén a rugója, nagyobb érdek előtt szükségkép meghátrál; de egy agyrémes és szőrszálhasogató elme jóhiszeműsége kifárasztaná az egész emberi nem érvelését.

Bármint legyen is, Bossuet elvesztette türelmét s a tanról a tényekre menve át, közzétette a *Quietismus ismertetését*, e bámulatos könyvet, melynek hatását nem gyöngíthették a Fénelon szép és könnyed feleletei. E könyv romba dönté a cambray-i érsek tanait, először igaz-elvei által, melyeket megczáfolhatlan szabatossággal összegezett s mutatott újra be, aztán meg ama titkos indokok által, melyeket Bossuet-nek nem kellett volna nyilvánosságra hoznia. Nem dogma-kérdést látott többé a közönség, hanem egy egyházi fejedelmet, egy érseket, egy kiváló szellemet, egy a legelnézőbbek által is eszelősnek tartott nő hitbeli követőjévé válva. Hiában pazarla Fénelon válaszaiban méltóságot és kellemet, még nagylelkűsége is ellene fordúlt, mert midőn Guyonnéval szemben a *barátnői* nevet fitogtatta, csak elámitott voltát árulta el. Ha akkor a könyörület szólt volna a Bossuet szivéhez, megbánta volna, hogy ellenfelét oly viszony bevallására kényszerítette, mely csak nevetséges vagy vétkes színben tűnhetett föl. Valóban, a Fénelon erénye kizárta azt, hogy vétkes legyen, de magas észtehetsége sem gátolhatta meg, hogy nevetségesnek ne látszassék. Magaviseletének magyarázata mindenesetre az emberi

ítéletek szeszélyétől függött; s a botrány és szégyen legmagasb foka volt, hogy bárki is jogosultnak hihesse magát kétkedni a Fénelon tisztaságában. Ismerjük ez ügy kimenetelét; Fénelonnal mint legyőzöttel bántak; személyében és barátaiban letiporták. XIV. Lajos kérte Rómától a *Szentek elveinek* megvizsgálását; aztán annak kárhoztatását is követelte; utoljára a pápa bullája sújtotta a cambray-i érseket: ki szintoly készen volt a tisztességes győzelemre, mint az ügyesen elviselt bukásra. Habár a csapás szivén érte, senkisem vette észre, hogy megsebesült; és hasonlóan ama rhodusi bajvívóhoz, *Télémachjában*, ki az Ulysses fiától földre sújtatva, még fölülkerekedni igyekezik, * győzőjének még egy utolsó bosszuságot tudott okozni ama kellemmel is, a mint elbukott.

XVII.

Hogy lön Bossuet a hagyomány s Fénelon az egyéni felfogás védője. A Bossuet diadalának befolyása a franczia szellemre és nyelvre.

Bár elismerjük, hegy a fegyverek nem mindig voltak illendők, meg kell adnunk, hogy a győzelem igazságos volt. Igazságos hittanilag, igazságos és szükséges, ha a két vitázó elveit, ez elvek általános következményeit a szellemi irányra s végül, ha azon oldalt tekintjük, melynél fogva hazánk két legnagyobb irója közötti küzdelem irodalmunkat s nyelvünket érintheti.

* V-ik könyv.

Bossuet-nek alapelve a hagyomány, a katholikus, az *egyetemes*; a Fénelon álláspontja a különös s ha lehet hagyományról szó, ez legfölebb tegnapi hagyomány: az egyéni tapasztalat, az *én*. Fénelon a személyes-, Bossuet a közértelemből indúl ki. E két elv egyaránt jogosúlt; szakadatlan megújuló küzdelmök teszi az emberi társadalmak életét A forradalmak nem egyebek, mint az emberi szenvedélyek közbevegyülésével véressé tett küzdelme az egyéni felfogás elvének, mely a tevékenység és lelemény forrása, s a közfelfogás és a hagyomány elvének, melyből a rend, a szabály, a tekintélyuralom és az újító szellem ellensúlyozására és fékentartására oly szükséges fentartó (conservativ) szellem származik. E nagy küzdelemre bocsát a gondviselés a világba bizonyos időszakokban kiváló férfiakat, kikben e két elv megtestesül s mert e küzdelem szükséges és kikerülhetetlen, azért benne minden jóhiszemű küzdő fél ártatlan. De mivel e földön küzdelem azért van, hogy egyik győzzön s a másik legyőzessék: valahányszor a közértelem nem jöhet ki az ellenkező elvvel, el kell hogy azt seperje. Legszebb mozzanata az emberi társadalomnak az, mikor lehetséges a kiegyenlítés s mikor a közszellem, mely csak oly föltétel alatt érdemli e nevet, ha nem kizárólagos és szükkeblű, az egyéni szellem műveiből gyarapodik, ellensúlyozván azt egyszersmind.

A Bossuet és Fénelon közötti vitában lehetetlen volt a kiegyenlítés; ide az egyéni szellem csak túlságainak salakját hozta, oly szőrszálhasogatásokat, melyek kifáraszták a Tronsonhoz hasonló hittudósok elméjét, oly kegyességet, mely megközelíthetlen volt a Rancé abbéhoz hasonló remetéknek is. Fontos volt tehát, hogy le-

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

győzessék; fontos volt pedig úgy a franczia szellem, mint a vallás érdekében. A tanokban igazhitű Bossuet nem kevésbbé volt az módszerében; a jó példa dicsősége mellett az ő részén volt a tehetség fölénye is.

E nagyszerű vitában Bossuet ritkán mutatja személyiségét. Ha magáról beszél, ezt csak a lelkek őrzésével megbizott püspök czímén teszi. Vetélkedési utógondolatokkal vádolták; isten tudja, ha megérdemelte-e e szemrehányást? De iratai nem árulják el, melyekben a franczia egyház nevében látszik fölemelni szavát: »világias tekintetek nélkül, de harag nélkül is.« Bossuet nem igyekszik inkább kerülni a féltékenység gyanúját, mint hiú tekinteteket negélyezni. Irataiban semmi vágy tetszeni; semmi helyén kívüli erőltetett nyájasság; semmi nyoma a haszontalan kedveskedésnek, mely a titkolt harag kárörömét takargatja, midőn sújtani akarunk; semmi túlzó magasztalása az ellenfélnek, hogy távol tartsa az irigység vádját. Bossuet nem szorúl arra, hogy túlozza a Fénelon érdemét, mert nem fél azt méltányolni. Most óriási tévedései lázítják fel, majd e tehetség gazdag segélyforrásai ragadják a bámulat nyilatkozataira, melyek nem hiú kárpótlásai azon sérelmeknek, miket neki okozni tud feleleteivel. Bossuet iratai a quietismusról, a személyes vita példányai maradnak, miután az emberi tökéletlenség úgy kivánja, hogy személyes viták legyenek.

Lényegileg Bossuet megáll ott, a hol megszűnik a világosság. Őt nem lehet zavarba hozni a mystikus szentek tekintélyével. Az ellenébe állított hagyomány új keletű lévén és inkább türelmi mint fegyelmi természetű, ugyan azon értelem, mely meghajlott a rejtélyek előtt, s di-

csőségét találta abban, hogy nem merészkedik annak tiszteletre méltó homályaiba hatolni: nem retten meg bizonyos szemfényvesztésektől, melyek egy szent nevére támaszkodnak. Fénelon Szalézi Szent Ferenczből vett idézetekkel kisérté őt: »Mire való — viszonzá Bossuet — e helyek ismétlésébe kapaszkodni s kikiáltani az egész világnak, hogy e szent ember oly haszontalanságokra hagyta magát ragadtatni, melyek igen sok erőszakot követelnek a józanészen, hogy igazaknak látszassanak?« És másutt: »Ezek csak szók, nem tapasztalatok.« Vajjon félreismerte, vagy igen kevésre becsülte-e egyébként a szemlélődők kegyességének finomságait? Az, a kinek a trappisták apátja igazat adott Fénelon ellenében, nem vádolható azzal, hogy igen kicsinyelte a remetéket és szent életűeket. Bár fogékonyabb volt a népszerű hit és az együgyűen megtartott katechizmus igazságai iránt, szivesen megértette azok szükségleteit is, kik bensőbb viszonyba igyekeztek lépni istennel; de csak addig volt kész őket követni, a meddig látásával követhette. Meaux-i sasnak nevezték; ha ez nem üres hasonlat: ép úgy értendő éles tekintetére, mint merész röptére. A hol tekintete megállt, méltán lehetett hinni, hogy egyéb nincs, mint ábránd és sötétség.

Fénelon, az egyéni felfogás védője, egész személyében ott van irataiban; saját nevében beszél s többnyire saját magának egész hagyománya. Az *én*, mely annyi kecscsel ékítve is gyűlöletes, tölti be minden vita-iratát. Az egyéni felfogás és élmények csakugyan azt mondják: *Én*. Ebben van műveinek sajátságos varázsa. Egy rendkívűli észtehetségű ember minden oldalát látjuk ez iratokban, ki nem valami egyetemes és öröklött igazságot

véd, hanem különleges eszméket, melyeket a legtöbbekre nézve középszerű érdekűeknek vall, maga is úgy tárgyalja, mint magán sajátját, szelidítve, mentegetve, módosítva oly javításokkal, melyek Bossuet-t ily szavakra fakasztják: »Az igazság egyszerűbb, s a min oly gyakran kell módosítani, természetesen rossz alapra mutat.« Fénelon jól tudja, mit bámulnak benne az emberek; s azon oldalról láttatja magát. Vitájában érezhető, mint vágy tetszeni még cselédjeinek is, mint Saint Simon mondja. Csak személye kegyeltségét mentse meg, ügye nyerve van. Úgy látszik, csak személyes sikert keres a tudományos vitában, s törekvése, hogy magát kedvező világításba helyezze, néha elfeledteti vele, mivel tartozik önmagának. Ki hinné például, hogy egy érsek, egy ily erényű ember, egy Fénelon, a hazugság vádjától védi magát? Pedig az unalomig teszi. S még ha megelégednék általános kifejezésű tiltakozással, mint oly emberhez illik, ki ép úgy fölötte áll a hazugságnak, mint az ég a földnek. De nem. Éleselműen bizonyítja, hogy nem hazudhatott, mert azzal kevesebbet nyert volna, mint ha igazat mond, épen mintha inkább félne ügyetlen lenni, mint hazug hírében állani. Egyébiránt ellenfelét előzékenységgel s csodálattal halmozza el, majd irályi léhaságból s egészen helyén kívül * majd számításból, hogy annál veszélyesebbekké tegye az udvarias kéztől eredő vágásokat.

Én ebben az egyéni szellem által negélyzett formaságokra ismerek s azért jegyzem meg Fénelonban, mert

* Fénelonnak Bossuethez irt egy leveléből kitűnik, hogy emez kérte őt, hagyjon fel dicséreteivel. E levél így végződik: »Minthogy megtiltottál leveleimben minden bókot.«

ezek a különvélemények rendes sajátjai. Vannak még jellemzőbbek is: ezek az engedelmesség s teljes meghódolás fogadkozásai. Szelleme végtelen változatokban ismétli az ilyeneket; ajánlkozik, hogy mindent abbahagy, ismételve kéri, hogy csöppet se kiméljék s tegyék félre vele szemben az emberi tekinteteket. alázatosan esdekel, hogy döntsenek ügyében. Mindez kevés még; sürgeti. hogy végezzenek vele; igéri, hogy elhallgat. elrejtőzik s vezekel; szünet nélkül ismétli alázatossága s parányisága nyilatkozatait: »Állapítsatok meg, a mit akartok; ép oly szívesen visszavonok ma is mindent, mint holnap; bánjatok velem úgy, mint kis iskolás fiúval stb.« De nézzünk csak mind e gyors határozat kérés fenekére: megannyi fenyegetés, bíráihoz intézve, hogy mit se határozzanak, mert hozzáteszi: »Engedjenek világosan látnom, szabják, mérlegeljék meg jól a kifejezéseket«, mintha nem lett volna már előre ezer kibúvó ajtaja, kisiklani a határozat elől!

Még egy vonása az önzésnek, hogy enyhítendő annak a megtagadását, a mit tőle követeltek, ezerannyit kínál helyette. Fénelontól azt kívánták, hogy áldozzon föl néhány hiú tételt, oly igazságok rendéből, melyeket maga sem tart általános érvényűeknek; s ő arra ajánlkozik, hogy vértanuságot szenved, a mit kívánni pedig senkinek sem jutott eszébe. Guyonné visszavonó nyilatkozata, s az őt ártatlannak nyilvánító föloldozás után kérték, hogy az abból eredhető visszaélések kikerülése végett kárhoztathassa e nő néhány tantételét. Ez nem gyalázta volna meg barátnőjét, mert az már visszavonta; tehát nem is ellene kérték ezt tőle, mivel az már belenyugodott, hanem azok érdekében, kik tőrbe juthattak volna

általa. S mit ajánl erre Fénelon? Hogy sajátkezűleg megégeti Guyonnét s önmagát is, mire Bossuet azt válaszolta: »Nincs itt semmi égetni való.«

Mosolyra késztő kifejezések, melyek sokkal gyakrabban hallhatók tőle, semhogy őszintesége ne vesztené becsét azáltal: *Alá fogom irni, aláirtam volna, kész vagyok aláirni véremmel.* Mi van hát itt egy érsek vérével aláirni való? Talán valamely egyetemes igazság? Vagy azon dogmák egyike, melyektől a hit összessége függ? Szó sincs róla! a negyedik vagy ötödik rendű szeretet meghatározása; egy agyrém, egy különcz eszme, melyből képzelődése dogmát farag. Az egyetemes hit védőjénél nem találjuk a szavak e nagyzását; nemhogy oly hevületbe jőne, hogy vérét kösse le, még a Fénelon ez iránti ajánlatát sem méltatja arra, hogy tudomásúl vegye.

Egyébiránt a Bossuet fényes győzelme nem fosztotta meg Fénelont attól, a mire tán legtöbbet adott: a személyes kegyeltségtől. Maga a szent-szék, midőn őt sújtotta, látni engedte egyszersmind, hogy fogékony ama nagy tetszetősség iránt, melyet ily bámulatos erény emel; s ha a Meaux-i püspök az elmék felett uralkodott, a cambray-i érsek a képzelődések ura maradt.

A Fénelon bukása végét vetette azon iratoknak, melyekben a tizenhetedik század szép nyelve oly súlyos csorbákat szenvedett a szellemiség ama túlzásától, mely üres szavakkal terhelte meg s megrontá tisztaságát. Leálczázván az ál-éleselműséget hittani kérdésekben, Bossuet megvetetté tette azt minden fajta irásműben s megedzé a franczia szellem hajlamát, hogy csak azt fogadja el és méltányolja, a mi egyszerű és igaz. Győzelmének ez volt

tán leggyakorlatibb eredménye; mert kétkedem azon, hogy a Molinos quietismusa gyökeret vert volna Franciaországban, s hogy a pápai bullák nélkül is ne lett volna elég nevetséges arra, hogy tönkre tegye az ájtatoskodó szemérmetlenek e pártját.

XVIII.

Levelezés Bossuet és Leibnitz közt.

Alig végződött e vita, s ugyanaz a férfi, ki oly számos jelentős iratával egy veszélyes újítást vert le, most Leibnitz-czal bocsátkozott békés eszmecserébe, a katholikusok és a németországi protestánsok egyesítésének terve iránt. Az e két nagy ember között megnyilt nagyon is rövid levelezésben, Leibnitz sok tudományt, ügyességet és tapintatot tanusított s megtalálta mindazt, a mi érvet az egyéni felfogás védelme csak sugallhat. Bizonyos kiválasztott szellemek közreműködéséből akart ő az összes tanok felülvizsgálata s átdolgozása útján, új bizonyosságot szerezni. Első feltételül tette erre nézve, hogy a tridenti zsinat hatályát, a protestánsokat illetőleg,legalább függőben levőnek jelentsék ki. Bossuet, az egyetemesnek, a hagyománynak védője, azon előnynyel bírt, hogy nélkülözhette amaz elmés érvecskéket, melyek gyanussá teszik a jóhiszeműséget. A vizsgáló szellem bonczolgatásainak ellenébe tette a zsinatok hosszú sorozatában képviselt ős egyház egyetértését; az új alapra czélzó fáradalmas kutatásoknak az ős alap tekintélyét; a tridenti zsinat felfüggesztett hatályának kijelentésére irányzott kívánalomnak amaz

ellenállhatatlan igazságot, hogy e zsinat hatályon kívül helyezése arra bátorítná a vakmerő szellemeket, hogy a korábbi zsinatokig menve föl, lassanként az egész hagyományt megingassák, egész a hit forrásáig. S mi maradna akkor szabályozó?

Az első levelek kimélettel teljesek; szép látni, miként közelednek és tapogatják egymást e nagy szellemek. Lassanként e vita mindinkább neki melegszik, a nélkül azonban, hogy elmérgesednék. Leibnitz mindvégig ugyanazt a hangot tartja meg, mintha, már előre elhatározván, hogy semmit sem fog engedni, legalább magát nem akarná semmi részben legyőzetni, s becsülettel akarna menekülni ama közvetítésből, melybe nagy neve miatt vonták bele. Bossuet heve nem a személy ellen fordúl, hanem az egyéni felfogás cselútjai ellen; ama fogalmakra tart hajtóvadászatot, melyek mindjárt el-eltűnnek, meg ismét előbukkannak. Kezdetben símán bánik velök, mint oly felhőkkel, melyek az igazság első nyilvánulására szét fognak oszlani; később tán meggyőződvén arról, hogy a mit egyszerű kételyeknek vélt, egész tartalmát képezik a tanrendszernek, s hogy e felhőcskék bástyafalak, hévvel és tekintélylyel rohanja meg az akadályt: »Hagyj minket — irja — azon az álláspontón, a melyen találtál, s ne kényszeríts minket eltérésekre vagy mindennek a vitássá tételére! Hagyj a földön nehány keresztyént, kik nem teszik lehetetlenné a sérthetetlen döntvényeket a hit kérdéseiben.«

Nehány jelentéktelen vita fejezé be Bossuet hittudósi pályáját.

XIX.

Bossuet lelkipásztori és ájtatossági munkái.

De hát a húszévi küzdelemben nem volt-e egy nap, melyen megpihenjen és örömét lelje ama hitben, melyet oly buzgalommal védett? Meg kell-e hagyni a hitetleneknek ama botrány örömét, hogy a Bossuet hite inkább a püspök féltékenysége volt a hatalomra, mint a keresztyén mély és nyugodt meggyőződése? Két jelentékeny mű (még ezek is, annyi más után!) fényesen czáfolja meg e ráfogásokat. Ezek: a *Buzgólkodások a rejtelmek körül,* és az *Elmélkedések az evangéliom fölött,* melyek a viták között irattak a meaux-i Visitándák (apáczák) számára.

Az *Elmélkedések*, melyek a *Buzgólkodások* előtt irattak, bár folytatásának látszanak, a keresztyén erkölcstant tárgyalják, egész mélységében és szépségében. A *Buzgólkodások* a keresztyénség dogmáit fejtegetik, s kiemelve rejtelmeiket amaz egyetlen homályból, melyet embernek eloszlatni adatott. Bossuet nem megy tovább, nem igyekszik felvilágosítni mást, ott, hol maga bevallja, és érdemül tudja be saját vakságát. »Azt hiszitek, — mondja a kegyes szűzeknek, — hogy minden kételyt megoldani s kiváncsiságotokat ki fogom elégíteni. Nem azért fogtam tollat, hogy az emberek gondolkozásába vezesselek be.« Mily épületes látvány, hogy ily nagy szellem, egyszerű apáczák előtt bevallja tudományának elégtelenségét, hogy kiváncsiságukat megzabolázza! Hatalmas

képzelő-ereje csak arra szolgál, hogy e rejtelmek homályát fönségesebbé tegye. Értelmöket nem tudván adni, szépségöket fejti ki, s megelégszik, ha érzi a megfoghatlanban az isteni mindenhatóságot. A legmegfoghatatlanabb helyeken [a Dávid lantját látszik megragadni s zeng, mintegy mámorba ringatva e feneketlen éj által, hová oly jól esik a keresztyénnek beledobni tudása dölyfét.

Az *Elmélkedések* számára hagyta fenn mindazt, a mi a keresztyén ájtatosság részleteit illeti. Itt bőven talált tárgyat az élet ama rajzaira, melyekkel minden műve tele van; de az élettől elvonúlt szűzek számára írván, most enyhíti, szelidíti, hogy a kolostori élet szeplőtlenségéhez alkalmazza, hol a világot csak a feledni törekvő elszigeteltség kisérletein át szemlélik. Ő maga is remetévé látszik válni, hogy remeték számára nyújtson olvasmányokat, s résztvesz amaz édes tápban, melyet a kolostor aggályos szűnóráihoz alkalmazott.

Érdeket költeni e kegyes szűzek lelkében mindaz iránt, mi a vallásban felfogható, nem kapkodni a megfejhetetlen dolgok után, mellőzni a csupán iskolás kérdéseket: ez volt a Bossuet czélja *Elmélkedéseiben*.

Ahelyett, hogy elemzésekbe bocsátkozzék, ez inkább elszunnyadt, mint kialudt képzelmekkel s a mysticismus egy nemével kinálja még őket, mely más útra terelje öntudatlan szenvedélyeiket; ahelyett, hogy fölzavarja kételyüket, kiváncsiságuk kielégítésének ürügye alatt: arra szorítkozott, a mi a hitre tartozik s igyekezett változatos, kifejezésteljes magyarázatokkal, néha elbeszélésekkel élénkítni meg a vallásalapítás történetét. A tanulság majd követi a magyarázatot, majd bele van szőve, csak annyit

engedve látni az emberi dolgokból, a mennyi az apáczákban nem kelthetett sovárgó bánatot azok után. Ez volt az ő vallásuk, oly élénk érdekkel Jézus Krisztus életének történeti részletei iránt s szintoly távol a tökély utáni kevély, de lélek-szárító vágytól, mint a lealacsonyító, értelem nélküli hitgyakorlatoktól.

Ez a szelleme minden lelkipásztori levelének, de különösen azoknak, a melyeket Cornuau-nővérhez irt, s melyek tele vannak elnézéssel ez apácza őszinte kételyei és szigorú ábrándjai iránt.

XX.

Zárszó.

Hogy ily részletesen terjeszkedtem ki Bossuet lángelméjére és munkáira, mentsen ki az az ellenállhatatlan varázs, melyet ily nagy tárgygyal való foglalkozás gyakorol; azon kívül, hogy lehetetlen is első helyet nem szánni neki a franczia irodalom történetében, ha azt csak némileg is hozzá arányosítjuk. Ha az olvasó azt hiszi, hogy nem mondtam túlságosan sokat róla, jele, hogy nem mondtam eleget.

Két franczia szellem létezik, vagy inkább e szellemnek két különböző oldala: egyik a keresztyén metafizika magas igazságait nézi s az erkölcsi törvényt, mely azokból meríti tekintélyét; a másik a közjózanész szokásos igazságai s a mindennapi élet felé fordúl. E kétrendbeli igazság, mint két ugyanegy forrásból fakadó patak, melyek párhuzamosan folynak, bár vizeik néha össze is

vegyűlnek, az irók két ágában nyilatkozik és személyesül meg, melyek mindketteje bámulatos tehetségekkel rendelkezett, de az egyik előnynyel látszik bírni a másik fölött. Bossuet és Voltaire legkiválóbb képviselői ugyanazon család e két ágának; s jelesen Bossuet volt fölényben e kiváltságolt lángelmék között. Nem mintha Bossuet megvetette volna a köznapi igazságokat, sőt meg is jegyeztem, hogy ott, hol tárgya hozza magával, nemhogy megvetné, még tőlök kölcsönzi a formát. Ép úgy Voltaire is nem egyszer emelkedik magasb rendű igazságokra, de nem időz nálok s tán nem is találja gyönyörét bennök, mert ez igazságok fürkészése föltételezi a hő vágyat, hogy higyjünk bennök, s élő hitet érezzünk ama legmagasb forrás iránt, a honnan erednek. Voltaire örömest támogatott volna nehányat azok közűl, de hinni bennök s magát nekik szentelni nem tudta. Nem is tekinti azokat másnak, mint dogmáknak, melyek vonzhatják a költőt szépségökkel, de visszataszítják az újító bölcsészt azon veszélyeknél fogva, melyekkel az emberi függetlenséget fenyegetik s azon visszaéléseknél fogva, melyeknek igazolásúl szolgáltak.

A magasb rendű szellemi igazságok e csoportjában Bossuet soha sem engedte magát tévútra vezettetni a szemlélődés által, mely ily magaslatokon szédületet okozhat; s mivel megneveztem azt a nagy irónkat, kit hazánk közvéleménye a józanész dicsőségével mindenek fölött fölruház, Voltaire sem bírt ezzel nagyobb mértékben, saját körében, mint Bossuet a magáéban.

Hasonlíthatlan bizonyítéka ennek az, hogy mindazon jelességekkel bírva, melyek az embert merész újításokra készthetik, bátor, termékeny, parancsoló szellem-

mel, egy szent Ágostont is zavarba ejteni képes éleselműséggel, az árnynak is testet és színt adó képzelettel, mégis mint a nyáj legalázatosabbika, mindjárt egyszerre a közös fegyelem, a hagyomány mellé sorakozott. Ezen túl nem képzel semmit. Épen mint Montesquieu, ötven évvel később, s talán a Bossuet példájára, ahelyett, hogy egy új plátói köztársaságról álmodozzék, beéri azzal, hogy minden törvényhozás és kormány maradandóságának föltételeit kifejtse: Bossuet is csak arra szorítkozik, hogy megértse a tizenhét század nagy alkotását és kifejtse a józanész érveinek ama lánczolatát, melyek annak maradandóságot biztosítottak. Nehány merész ötletet koczkáztatni a dogmák magyarázatában; káprázatba ejteni magát is, — mint bizonyos mystikusok — behatni akarva a megérthetetlenbe; tápot adni a kételynek: soha egy pillanatra sem jött e kisértetbe. Ez volt akkor a szirt, melyen a hittel tüzetesen foglalkozó minden magasb szellem veszélyben forgott. Pascal ebben zúzta össze fejét és életét; Fénelon ezen aszott szárazzá. Sok napja elveszett e két becses életnek, bámulatba ejteni az emberi szellemet saját merészsége és tehetetlensége fölött. Ki mondhatná Bossuet-ról, hogy csak egy napot is elvesztett?

Az irodalomtörténet nem mutat nagyobb példát arra, mily erőt meríthet egy kitűnő iró, valamely nagy elv, vagy akár vallásos, akár politikai hit iránti hódolatából. Itt van negyven kötet, a Bossuet tollából s egy sincs közte, mely ne volna valamely katholikus dogma magyarázata, vagy hagyományának története. S mily változatosság mégis, mily érdekes olvasmányok még különben közönyös léleknek is, csak ne legyen közönyös egy lángeszű férfi láttára, ki fejét egy kis gyermek szín-

vonaláig hajtja le a valaha létezett legfönségesebb erkölcsi törvény alatt! Igaz, hogy a hagyomány, melynek életét szentelte, mindent felölel az eszmék köréből: vallást, történelmet, kormányzatot és az egész embert maga és mások iránti viszonyában. De Bossuet e példájából még a kicsinyek is, kiktől az isten nem tagadta meg az ész egy töredékét, a tehetség egy sugarát, hogy azt másokkal közöljék, megtanulhatják, mennyivel erősebbek, szabadabbak, többoldalúak lehetünk valamely magasabb elv iránti hit és hódolat által, mint a csak magának hivő s magát az igazságnál többre becsülő szellem szeszélyei által.

Oly iróra sincs példa, kinek gyakrabban és természetesebben legyen igaza. Bossuet mindig az igazságra bukkan, bármely úton keresse is azt; küzdelem, habozás nélkül, magokban jőnek neki a jó gondolatok, míg annyi másnál rosszakkal vegyűlnek. Egy sem jelentkezik neki csak félig; egy sem hozzávetőleg; Bossuetről áll az elv, hogy: csak egy módja van egy dolog kifejezésének s ez maga a dolog. Innen az a folytonos és zavartalan elégültség, melyet olvasásában találunk, az izlés más élénkebb és változatos élvei mellett, miket az igazság és józanész ez alapszínéből kiemelkedő egyéb szépségei nyújtanak. Úgy követjük e nagy mestert, mint Dante Virgilt lépésről-lépésre; kétely nélkül hallgatjuk teljes odaadással, még függetlenségünket illető fenntartásunkról is megfeledkezve, melyet a tanúlmány megkezdésekor tettünk volt; s még ha megmaradunk is kételyeinkben, csodálatos, hogy nem találjuk hamisnak azt, a mit nem találtunk meggyőzőnek.

A legtöbb lángelme némi előnyt enged maga fölött még a legszerényebb olvasónak is, vagy azáltal, hogy heveskedik egyéni nézetei mellett, vagy mert úgy látszik, hogy ott akarna határt szabni az emberi ész elé, hol az övé megállott. De e pillanatnyi előny zavarba ejt s terhünkre van inkább mint a mennyire hizeleg hiuságunknak. Bossuet-vel ily zavarba nem jövünk; ép úgy nem jut eszünkbe védekezni ellene, mint előnyt nyerni fölötte. Ha nem győződünk meg, az nem onnan van, mintha a tárgy, melyet olvasunk, a mely perczben olvassuk, hamisnak tűnnék fel előttünk, sem mintha valamely ál okoskodás botránkoztatna meg, vagy szőrszálhasogatás boszszantana; megmaradunk kételyünkben, egyszerűen azért, mert egy korszak fölfogása nem minden idők fölfogása. Ott, a hol Bossuet tévedett, az emberiség s nem az egyes ember tévedett. Nem volt abban sem túlságos nagyravágyás által okozott bukás, sem rosszhiszeműség, sem szabadakarat, melylyel a szenvedély a hamisat igaz gyanánt fogadtatta volna el; csak lehetetlenség volt. Ha Bossuet-nek ellenállok, csak azért van, hogy istennek engedjek.

Kimutattam, hogy az idő, mely istennek munkatere, mely részben nem adott igazat Bossuet-nek. Csalódott, mikor a protestantizmust összeférhetetlennek hitte a rendezett és virágzó társadalommal; csalódott, mikor a kormányzat eszményét az alaptörvények által mérsékelt, különben korlátlan, királyságban látta. A legnagyobb szellemek gyöngesége, hogy próféták akarnak lenni. Bossuet sem volt ment ettől. Érvelései, előzményeikben czáfolhatatlanok, de az isten végzése kijátszotta

következtetéseit, holott annak útait oly jól kijelölte a keresztyénség történelmében.

Megjósolni a társadalmi formákat, ép oly kevéssé adatott a lángelméknek, mint előre szabályozni azokat. Bizonyos okokból bizonyos következményeket megdönthetlenül vonhatnak ki; ismerik az embert, kezeikben tartják szivünket; de hogy miként fog gondolkozni az egyén, mint egy jövő társadalom tagja, azt nem tudják s ha mégis jósolgatják, annak teszik ki magokat, hogy hamis próféták legyenek. Az átalános igazságok ugyanazon készlete szolgál isten kezeiben arra, hogy belőlök a legkülönbözőbb társadalmakat alkossa és tartsa fönn; de e föladatot egyedül magának tartotta s a lángelméket is csak eszközökül használja erre. Dicsőségük, hogy kifejezésre juttatva, maradandókká tegyék azon alapigazságokat, melyek minden társadalomnak alapul szolgálnak, bármi legyen is betetőzése. Így hatnak közre annak végrehajtásában, a mit nem jósolhattak meg, s így van mindig igazuk, még ha csalódnak is. S hogy már végezzünk Bossuet-vel, hiába keresem azt, a ki több világot nyújtott volna azon nagy változások megértéséhez, melyek őt megczáfolandók voltak s azon új forma fölismeréséhez, melybe tizennyolcz század múlva tetszett istennek a keresztyén társadalom intézményét önteni.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Fénelon műveinek általános jellege. — I. Fénelon képzelgő a vallásban. — II. Az elméleti államtanban. — III. A gyakorlati politikában. — IV. Tévedései a lelkipásztorkodásban. — *A királyság kötelességeinek lelkiismeretes bírálata.* — Fénelon befolyása a Bourgogne herczeg jellemére és magatartására. — V. Egyesek gyóntatása. Vallásos levelek. — VI. Az ábrándos elem Fénelon irodalmi elméletében. — VII. Minő sajátságoknál fogva tartozik Fénelon a tizenhetedik századhoz. — VIII. Télémach.

Fénelon műveinek általános jellege.

Láttuk a quietismus fölötti vitában* a Fénelon fő jellemvonását. Ugyanazon egy dolog volt úgyszólva ösztökéje jó tulajdonainak s oka tévedéseinek úgy a tanrendszerben, mint a magatartásban: ez az az egyéni felfogásba vetett bizodalom, melyet a tizenhetedik században ő látszik képviselni, miként Bossuet képviseli a köztudatot, a hagyományt. Ez is, hogy az eszmét korunk nyelvén fejezzük ki, a fegyelem szellemével szembetett szabadság szelleme, mely kedvesebb az emberek előtt, mert szenvedélyeiknek hizeleg s büszkeségöket legyezgeti és tetszetősebb, mert inkább a képzelemhez szól.

* Az előbbi fejezet XIV.

De vajjon azt jelenti-e ez, hogy Fénelon volna a tizenhetedik századnak első, vagy egyetlen oly irója, kiben a szabadság szelleme nyilatkozik? Ezt állítni méltatlanság volna az egész század iránt. Nincs valamire való mű, mely ne viselné magán e bélyeget. Könnyen kimutathatnók annak nyomait és fejlődését a XIV. Lajos királyságába vetett egyetemes hit és iránta való föltétlen meghódolás közepette; de fékezve, szabályozva s mintegy ellensúlyozva a fegyelem szelleme által. Az ellenzékieskedés mindenütt engedékenységgel és tisztelettel vegyűl. Úgy a társadalomban, mint egyesek szellemében ez ép oly bölcselmi mint keresztyén korban bizonyos egyensúly jött létre a képzelet között, mely nagyzolja a bajt s ellenszegülést idéz elő, és az értelem között, mely elismeri a jót s édessé és becsültté teszi a meghódolást. A szabadság szelleme hatja át a Port Royal, Pascal, La Bruyère műveit, nagy vonásokban, a keresztyén egyenlőség nevében, sőt még a Bossuetéit is, ki istennel fedezi magát, hogy a királyok és földi hatalmasok szemébe mondja azokat az igazságokat, melyek őket egy nap megbuktatandók lesznek. De a fegyelem szelleme kerül aztán felül; mindenütt az értelem uralkodik a képzelet fölött s a tehetségek e bámulatos fegyelmezése az, a miben a tizenhetedik század müveinek szépsége s iróinak személyes nagysága áll. A művészet maga, minden formájában, ennek úgyszólva kézzelfogható megtestesülése; a merészség benne sohsem mutatkozik másban, mint a bölcseségben, és a lelemény nem egyéb, mint a közjó megtalálásának a boldogsága.

A Fénelon megkülönböztető vonása tehát épen nem az, hogy ő lett volna az első, kit a szabadság szelleme

ihletett, hanem hogy ő törte meg először az egyensúlyt e szellem és a fegyelem szelleme között. Ha igaz az, hogy e jelleg neki vonzóbb dicsőséget biztositott nemzetünknél, mint kortársai bármelyikének, egyéni felfogásunk iránt tanusitott kedvezményei miatt, másfelől, a mint mindjárt látni fogjuk, oly tévedésekbe sodorta, melyek ellen még a szabadság szellemének is tiltakoznia kell. Nála az ellenmondás nem ment az ingerültségtől, sem a türelmetlenségtől; a tartózkodás pedig gyakran csak udvariasság, hogy az ellenzésnek takarójául szolgáljon. Leleményessége néha merész, elmés; de csak egy kiválasztott kis tábor gyönyörének szolgál. Fénelon az első, a kit aggodalommal olvasok; pedig ő azért mester, de olyan, a kivel szemben fenntartásokat teszek s a ki, daczára annak, hogy ellenzéki s függetlenségi ösztönöimnek hizelgett, nem nyeri tőlem azt az odaadást, azt a hű tanítványi engedelmességet, mely a Bossuet olvasása közben oly jól esik nekem.

Különben a Fénelon neve nem szerepel egyikében sem ama termékeny tévelygéseknek, melyekbe a megfoghatlannak makacs hajhászása nehány kiváló szellemet ejtett. Ily tévelygések részét teszik az emberi szellem dicsőségének s nem szűnnek meg érdeklődést ébreszteni, ép úgy, mint ama kutatás, melynek létöket köszönik.

A Fénelon képzelgései nem bírnak oly vonzerővel, mind a Descartes-éi, Leibnitz-éi, sőt a Malebranche-éi is, melyeket ő egy finom, de már elfeledett művében támadott meg; legtöbbször oly különczködések, melyeknél sajnálnunk kell a reájok fordított elme-élt. Hiányzott benne a lángelme azon ereje, mely ha nem is oldja meg a problemákat, legalább oly nyomatékkal állítja föl,

hogy az emberi szellem, még ha nincs is reménye megfejtésökhöz, nem képes elforditni tőlök szemeit. Sok helytt oly bámulatos józan esze ott botlik, hol közönséges elme nem hibáznék. A tökélyesekről szóló ama tan, istennek az a lehetetlen szeretete, az a különleges vallásosság, a személyes felfogás mindazon képzelgései, a vallás ama ritka, ama *nagy czélja*, az akkori kifejezéssel élve: ilyenek nagyobbára a Fénelon leleményei. De miért kerűlgessük? Emlékezzünk XIV. Lajos oly szabatos, oly mérsékelt szavaira. »A cambray-i érsek úr, királyságom szép szellemeinek legképzelgőbbike.« *Szép szellem*, im ez az elismerés nyilvánitása; ezt mondták akkor a legnagyobb lángelmékről; *képzelgő*, ime ez a forrása Fénelon minden fogyatkozásainak. Birálat ez iró felett, csak a XIV. Lajos szavainak indokolt magyarázata lehet.

I.

Fénelon, képzelgő a vallásban.

A quietismus sajátságos újításaiban, * melyekre nézve Leibnitz, a Fénelon műveiről szólván, csak ártatlanságát találta dicsérendőnek, e főpap tévedései nem kizárólag hittaniak. Ha úgy volna, nem volna szükség velök foglalkoznunk. De tévedések azok egyszersmind a keresztyén bölcselemmel s az úgynevezett gallikánizmussal szemben, mely nem egyéb, mint a franczia szellemhez alkalmazott keresztyénség; magával az emberi természet-

* Tizenharmadik fejezet. XIV.

tel szemben, melyet Fénelon egy lehetetlen tökély *csalétkével* vezetett félre. Nehány megjegyzés e tévedésekre vonatkozólag, nem esik tárgyam körén kívül. A keresztyén bölcselem, a franczia keresztyénség, az ember által elérhető tökéletesedés mérve, mindez azokat is érdekelheti, kiknek a dogmával nincs közük. Részemről ezekben a modern világ jogczímeit, a franczia szellem különös kiváltságait, sőt magának az észnek a jogait látom.

A Fénelon hittani műveinek átalános irányzata, hogy az egyetemest a különössel, a hagyományt az egyéni fölfogással cserélje föl. Igaz, hogy nem titkolhatván maga előtt a következményeket, gondoskodott arról, hogy használatukat a gyakorlatban megszorítsa s szabályozza. Mint mondá, nehány kiválóbb szellem kiváncsiságát kellett kielégíteni a felvilágosítással; barátai szerint ez csak magasb rendű vallásosság volt. Hogyan! Oly átható elme ne érezte volna, hogy a vallásban, mint minden egyébben, úgyszólva a tiltott rész vonz leginkább s hogy elvégre ha a válogatósoknak külön vallásuk lehet, annyi vallás lesz, a hány fokozata van a válogatósságnak! A vallást az egyéni fölfogás szabadosságára bízni annyi volna, mint végtelenig szaporítni a felekezeteket: tanui azon protestáns országok, melyekben a szabad vizsgálódás joga nincs valamely tényleges egyház által szabályozva; tanui ama számtalan egyházak az amerikai egyházban. Mívelt társadalomban ki ne akarna az előkelő vallás híve lenni? Ki ne tartaná többre az előkelő vallásosságot a köznép vallásosságánál? Melyikünk önszeretetének ne hízelegne, kilépni az együgyűek s tudatlanok csőcselékéből, hogy a kiválók és műveltek közé sorakozzék?

Ugyanezt látjuk a világi vélemények terén is: a közfelfogáshoz csatlakozni nem csábító. Ellenben eltérni, megkülönzeni, hízelg a függetlenségnek és ama fékezhetlen egyéni fölfogásnak, melyet oly veszélyes, vagy legalább fölösleges bátorítani. Állapítsátok meg elvben, irjátok meg könyveitekben, hogy a csatlakozás csak az utánzási szellem pórias következménye, hogy az eltérés jellemzi a független, kiváló szellemeket s feljogosítottátok, megpecsételtétek úgyszólván a szakadást és szétszóródást. Vajjon a lángelmék, e világ bölcsei, kevésbbé legyenek-e bölcsek, mint a társadalmak magok, melyek bámulatos ösztönnel védik magokat szünet nélkül az egyéni felfogás ellen s törvényeik egy czikkelyével szemben, mely azt elismeri, vagy megtűri, ezer olyat alkotnak, mely azt rossz szemmel nézi, szabályozza, vagy zabolázza?

Még mennyivel igazabb ez elv a vallásra, mint a társadalomra nézve! Mi teszi a vallások hatalmát, ha nem a hagyomány és az egység? Mi képezi isteni jellegöket, ha nem az, hogy nem oly megtámadhatók, mint az emberi meggyőződések s nincsenek bárkinek kénye-kedvére hagyva? Semmi sem alkalmasabb létrehozni, vagy fenntartani a hitet, mint az egység és hagyomány. A protestantismus nagy férfiai hamar átlátták ezt, mert ugyanakkor, midőn elszakadtak a katholikus egységtől, a maguk módjára próbáltak más egységet alapítani s bár elvetették a fenálló egyház hagyományát, de azon fáradoztak, hogy a kezdet homályában az ős egyháznak még régibb hagyományát keressék föl.

Ily egyszerű igazságok félreismerése oly szemlélődőnél is meglepne, ki a vallásokat az emberi természet-

hez való vonatkozásukban tanulmányozza; mennyivel meglepőbb egy katholikus papnál, egy keresztyénnél, egy érseknél, a mint Bossuet elréműlve kiált föl. Fénelon mit sem tett jóvá azzal, hogy tényleg az egész világ vallását követte s őszinte katholikusnak mutatta magát papi hivatala gyakorlásában s élete példáiban. Az egyetlen vitás ponthoz való makacs ragaszkodtával, ha nem is keltett bizalmatlanságot egész vallási hite iránt, de megrenditette tanítványaiét. Nem fekszik az emberi természetben elfogulatlanúl szeretni s ha egy tan-egészben egy kétes, vagy vitás részlet létezik, melyhez ragaszkodunk, ügyelnünk kell, nehogy legalább is elhidegűljünk a többi iránt.

Vessünk egy pillantást egy jansenista lelkébe . . . látni fogjuk, hogy ott Szent Ágostonnak a megigazulásról szóló tana egymaga jelentékenyebb, mint az egész keresztyénség. A jezsuita inkább fog hinni a pápának, mint az egyháznak; a quietista azt fogja gondolni, hogy isten szeretete feleslegessé teszi a keresztyénséget. A vallásban nincs különleges tan, mely szakadásra ne vezessen; nincs eltérő, ki eretnekké ne fajúljon. A kiváló embernek, ki bizonyos egyéni felfogásának hiveket szerzett, nem áll többé hatalmában, azokat a hagyományban megtartani. Fénelon nem tudta kis számú hiveit pártatlan álláspontra emelni a tiszta szeretet tana és a tömeg vallása közt s maga is, bár katholikus akart maradni, nem volt-e akarata ellen is quietista?

Minden hittani műveiben nyilvánvaló a tiszta szeretet vallása iránti előszeretet. Két katholikus hagyomány közül, melyek egyike az egyéni felfogásnak kedvező, csakis türve, — másika pedig, melyet Bossuet véd,

egyetemesen kötelező volt. Ő az elsőtől nyeri sugallatát legtöbbször. Ha a másikra hivatkozik is, azt szokásból merített hittel s inkább kötelességből, mint kedvből teszi. A szentek között csak a mystikusokat követi s könyveikben csak oly tanokra támaszkodik, melyeket vagy irójuk szentsége, vagy tárgyuk kisszerűsége védett meg a fennálló egyház gyanúsításaitól. Legtöbb beszédében nem érezhetni a nagy hagyományú egyházi atyák tekintélyét. Nála már bizonyos tapasztalati erkölcstan s ékesszóló tárgyalásmód pótolja a szent iratok amaz odaadó magyarázatát, a hagyományért való ama lelkesedést, mely a Bossuet beszédeiben a pap gondolatait egy színvonalra helyezi azokkal, melyeket a szentkönyvek istennek tulajdonítanak.

Mit szóljunk amaz agyréméhez a szeretet öt nemének, melyek közül a négy első fogyó arányban van vegyülve személyes érdekkel s csak az utolsó ment minden földi indoktól? Mily lelkiismeret állhatta volna ki bensőjének ilyetén vizsgálatát, ama lehetetlen törekvést, hogy fokozatosan tisztuljon meg a személyes érdek e négy fajától s úgyszólva ama szeretetig finomúljon, melyet már nem lehet elválasztani a szerető lénytől? De ám tegyük föl az érdekmentesség e csodáját, e minden kötelléktől teljesen szabaddá lett lényt, kit isten jelenvalósága tölt be s foglal el szünetlen s kinek minden gondolata többé nem egyéb, mint e jelenvalóság közvetlen eredménye: mivé lenne az emberi tevékenység? Minő szerepe lenne egy ily lénynek a világban? Minő hivatást, működési kört fogna betölteni? Csak egy helyet képzelek, hol otthon lehetne, zavartalanúl merűlve el az isteni jelenvalóságba: ez azon oszlop, melynek tetején

bizonyos keleti fanatikusok haszontalan éltüket szemlélődésben s rajongásban töltik el. Durva, de erőteljes képe a földtől magát elszakitani akaró emberi tehetetlenségnek. Nem lévén képes égig emelkdni, még eszméi szárnyán sem, hiszi, hogy megközelitheti azt, ha kőlépcsőket halmoz fel közte és a föld között.

II.

Fénelon képzelgő az elméleti államtanban.

Talán először is azt vethetjük szemére Fénelonnak, hogy alkalmat adott politikai nézetei fölött itélni; mert ha volt agyrém kedvesebb előtte még az ő öt szereteténél is, bizonyára a kormányzás agyréme volt az. Bossuet is foglalkozott politikai kérdésekkel, de tudjuk, mily bámulatos mérsékletteI. Egyfelől csak átalánosságoknál maradt, a fejedelemnek alattvalóihoz való viszonyánál; azokra bizván a többit, kiknek kezében döntő befolyás volt s nem vitatkozván ott, hol nem volt hivatva dönteni. Másfelől csak azon pontnál nyúlt a politikához, hol az a vallással érintkezik; s a népfelséget és a fölkelés jogát is csak azért támadja meg, mert Jurieu azt vitatta, hogy ezek elvét a keresztyén hagyományban felismerhetni.

Fénelon messze túlmegy a püspök kötelességein és a szemlélődő jogain; kormányzati terveket készít s utasításokat ad azok keresztülvitelére; egyszerre dönt az elmélet és államügyek fölött. Kormányzási elveit Fénelon a Mentor szájába adta. Sok kitünő van köztök; s főkép

azok, melyek a hizelgőkre vonatkoznak, habár igen sokszor ismétli s nagyon is szembeszökőleg XIV. Lajosra céloz velök; de ez elvek oly régiek, mint a királyság és senki sem tulajdoníthatja magának föltalálásukat. Csak azokat jelezzük, melyek a Fénelon sajátjai.

Korlátlan királyság, különböző ruházat által megkülönböztetett rendekre osztott alattvalók, egyedüli alkotmányúl az erény; ime a Fénelon eszménye. Vajjon csak Salente számára volt e ez eszmény megálmodva? Nem. A rendek ez agyréme, mely a keresztyén egyenlőség szellemével olyannyira ellenkezik, nem csupán képzelt részlet egy eszményi köztársaságban. oly intézmény ez, melyet Fénelon Salente számára álmodott s Párisra tukmált volna, ha módjában áll.

Salenteban Mentor azt tanácsolja Idomeneüsznek, hogy az osztályokat születés szerint szabályozza s ruházattal különböztesse meg. A király után következő első rangbeli egyének fehérbe legyenek öltözve, ruháik szélén arany rojttal s érmet és azon kivűl újjaikon arany gyűrűt viseljenek a fejedelem arczképével. A második rangbeliek kékbe legyenek öltözve, ezüst rojttal; gyűrűt hordjanak, de érmet ne; a harmadik rangbeliek zöldbe öltözködjenek gyűrű és rojt nélkül, de ezüst éremmel. A negyedik-beliek öltözéke aranysárga; az ötödik-belieké halvány-vörös, vagy rózsaszin; a hatodikaké len-szürke s végre a hetedikeké fehéres-sárga. *

Párisban, ha kevesebbet törődik is Fénelon a ruházatokkal, de nem kevesebbet a születési előjogokkal s az osztályokat jellemző különbségekkel. Egy, Bour-

* Télémaque, X. könyv.

gogne herczeg számára készített kormányzati tervben látom, hogy a királyi udvart kizárólag nemesekből válogatva kívánja összealkotni. A király apródjai főnemes gyermekek legyenek. Katonai tisztségekben a nemesek előnyben részesittessenek s a polgári hivatalokban is, az egyenlő érdem mellett, a nem nemesek fölött elsőséggel s a fegyverviselés kiváltságával birjanak. A királyi háztartás mesterei, a közönséges udvaronczok, mindnyájan kifogástalan nemesek legyenek. Rang alatti házasság tiltva van mindkét-nemű nemeseknek; nemesi birtokok megvásárlóinak nem szabad azok nevét venni föl; semmi kitüntetés, megfelelő születés nélküli katonák számára.

A mi az osztályok számát, fölosztását s a megfelelő öltözéket illeti, erre nézve ha nem is adott határozott utasitásokat Fénelon, de volt szándékában. Ez a zárszabályok tárgya leendett, melyek tervében ily czím alatt voltak összefoglalva: *Fényüzési törvények minden osztály számára*; mert hogyan lehetne fényüzési törvényeket alkotni a ruházat mellőzésével s hogyan lehetne azokat minden egyes fokozatra alkalmazni, az osztályok számának megállapítása nélkül?

A fényüzési törvények ez eszméjét, melyeket, mint Fénelon ugyanezen tervben mondja, a rómaiaktól kell kölcsönözni, mintha bizony Róma példája nem bizonyitotta volna azok hatálytalanságát, Mentor a legteljesebb mértékben alkalmazza a salente-i népre. Itt minden szabályozva van; 1-ször a táplálék: a hús füszer nélkül készíttetik el, a király csak hazai bort iszik; 2-szor a bútorzat: semmi czifra, vagy külföldi szövet, semmi hímzés; eltiltatnak az illatszerek, az arany- és ezüst-

edények ; 3-szor a földbirtok : minden család minden osztályban csak annyi földdel birjon, a mennyi elegendő táplálására. Ez utóbbi pontban Fénelon is utánozza Mentort, midőn Franciaország számára dolgozott kormányzati tervében megtiltja az új nagy vadaskertekkel való visszaélést s azokat meghatározott számú holdakra szorítja.

Mindezen szabályzati részleteket, melyek nagyobbára bizonyos, bár sikertelenül kisérlett, de azért nem kevésbbé erőszakolt utopiáknak köszönik létöket, csak azért hozom föl, mert nincs biztosabb jele a képzelgésnek, mint a szabályzási szenvedély. Az emberi szabadság mindig ellenállott az oly törvényhozóknak, kik legkisebb mozdulatát is zsinorral szokták kimérni ; s kisiklik azon rekeszekből, melyekbe zárni akarják ; s még oly társadalmakban is, hol az osztályok leginkább el vannak különítve, vagy erővel tör át a korlátokon, kényszerű egyenlőségbe kavarva föl a fokozatokat, vagy pedig elég széles réseket üt azokon, hogy az osztályok szüntelenül érintkezhessenek és vegyűlhessenek. Gyűlöli azon kevély útmutatásokat, melyek meg akarják szabni mindenkinek a levegőt, a tért, a tápot, formát vagy árszabályt akarnak tukmálni a ruházatokra s megmásíthatlan állapot örökös egyenruhájába akarják bújtatni az embert. Az emberi szabadság változtatást sürget; s ha csak azért is, mert abban véli a haladást, minő joggal fosztanád meg azon egyetlen ösztökéjétől, mely a nemzeteket előre hajtja s a korszakok, erkölcsök, társadalmi formák azon sorát hozza létre, melynek változatossága teszi épen az emberi természet szépségét?

Aprólékos részletekre kiterjedő törvényeket kivánni, melyek az ember minden mozdulatát úgy rángassák, mint a fonal a mozgó-báb tagjait; érczfalakat emelni nemcsak a társadalomban, a különböző osztályok, hanem az emberben is a különböző képességek közé; életet akarni s mozdulatlanságot parancsolni; kereskedelmet szervezni s eltiltani a fényűzést; meggyújtani a művészetek és a tudomány fáklyáját s kézzel födni el sugárzását; szabad útat engedni a dicsőségnek s bűntetéssel sújtani a diadalt; mindez nem nagy törvényadóra, csak elmés ábrándozóra vall s a XIV. Lajos szavai szerint egy képzelgő szép szellemre.

Tulszigorú volnék-e Fénelon iránt, ha hozzá tenném, hogy ez a nyugtalankodása az emberi szabadság minden nyilvánulása fölött, e csodás leleményessége az elővigyázati rendszabályokban, csaknem kétséget támaszthatnának keresztyéni szeretete s bölcsészi türelmessége iránt. Saint-Simon, ki, megvallom, nem hizelg a cambray-i érsek jellemzésében, e szintoly valószínű, mint igaz itéletet mondta felőle: »A megszokás által elkényeztetett elfogúltsága nem tűrt ellenmondást; egy szavára hitelt követelt. A tekintély, melyet bitorolt, hallgatói részéről feltétlen, uralma pedig a legkisebb ellenmondást is kizáró volt. Megszokta, hogy orákulum legyen s ebben sem elitéltetése, sem annak következményei nem ingatták meg; oly úrként akart parancsolni, ki senkinek sem tartozik számadással; uralkodni közvetlenül, korlátlanúl.« * Részemről e képben a Bossuet ellenfelére, a quietismus vitájában, ismerek. Ráismerek még más vonások-

* *Emlékiratok*, XXII könyv.

ról is, melyeket Saint-Simon följegyez: ama szerénységről, mely a körülményekhez képest majd természetes keilem, majd fogás volt; türelmetlenségéről, méltatlankodásáról, mikor gyanusítják, mikor kétkednek benne, mikor ellentmondanak neki; amaz *én* ről, mely a bizonyítás nélküli meggyőzéshez szokott ember sajátja; a ki nem annyira azért vitat valamit, hogy meggyőzze az embereket, mint inkább, hogy vitáinak szépségében a meghódolás édességét izleltesse meg velök. Ha Saint-Simon mit sem mondott volna is uralomvágyáról, kitaláltam volna azt szabályozási hajlamából, mely az önkénykedő lelkek sajátja. Fénelon maga is szemére vetette ezt XIV. Lajosnak, a legönkényesebb s szabályok alkotásával legtöbbet foglalkozó királynak.

Ne hagyjuk magunkat tévútra vezettetni; e túlságos gondoskodás nem egyéb, mint bizalmatlanság az emberi szabadság iránt s elfogúltság minden ellenállással szemben. Nem önzés nélkül azonosítjuk magunkat azokkal, kiket szabályozni kivánunk, és veszszük magunkra minden testi és erkölcsi munkájukat. Erről a bitorlásról szól Saint-Simon oly találóan. Az uralkodó alattvalója helyett gondolkozik, tesz és lélekzik; magába öleli és felemészti. A szabályozás e dühe nem egyéb, mint a titkos ohajtás, hogy minden ellenmondást lerázzunk nyakunkról s nyugodtan élvezzük a hatalmat.

A Fénelon önkényes szelleme árulja el magát minden szabályozásának száraz szabatosságában és merevségében. Rövid, lakonikus czikkelyekben dönt s fagyos elméje tetszeleg abban, hogy oly társadalmat lásson, mely minden mozgást egy gép pontosságával viszen véghez. Mentornak a nép csak számjegyekből, nem

pedig a keresztyénség által ujjá szült lelkekből áll, melyeknek legkisebbike is oly nagy, hogy egy moralista sem képes egészen felölelni s oly szabad, hogy még ha megadta is magát, új erőre kel s újra visszahódítja magát. Igazán szabadelvű szellem melegebben érez az emberi szbadság iránt; gyöngédebben bánik mindazzal, a mi a lelket érdekli; ha kötelessége kormányozni, a helyett, hogy az akaratot elkobozná, szeliden hajtja, téríti mérsékletre s túlzásaival szemben épen iránta érzett szeretetével lép föl.

A következendők világosabban ki fogják tüntetni, mennyire megérdemelte Fénelon azon szemrehányást, hogy igen szeret uralkodni. Mindazonáltal oly nagy volt tehetségeinek és erényének csábereje még az utókorra is, hogy közönségesen még ma is Bossuet-nak tulajdonítják a Fénelon e jellemvonását. A tömeg szerint Bossuet az önkényes, zsarnoki szellem. A vallásviták terén sokan az ő hátrányára irják még azt az előnyt is, melyet Fénelon a maga vereségéből tudott húzni. A politikában is neki jut a rosszabb szerep: *a Szentirás szerinti politika* könyve a zsarnokok könyvének tetszik, mint a *Télémach* a jó fejedelmek és szabad népekének.

S pedig elfogúltság nélkül olvasva, Bossuet csak azon elveket fejtette ki, melyek nélkül sem a kormányok nem tehetnek jót a néppel, sem a nép nem tűrheti meg a kormányokat. De ő sehol sem hizeleg a népnek és nem nyilatkozik a forradalmak félelmes és rejtelmes joga mellett, jobb szeretvén hinni, hogy a kormányok nem fognak annyira megfeledkezni minden mérsékletről és észszerűségről, hogy szükségessé tegyék e jog gyakorlatát. Tiszteli az emberi szabadságot; nem köti le a

társadalmakat saját viszontagságaik látványával, e látvány tartamának rövid idejére. Mért tartja hát őt a szabadelvűség gyanúsnak, mig ellenben Fénelont annyira kegyeli? Azért, mert Fénelon magát a tekintély elvét döntötte meg, egy megvalósúlhatlan egyeduralom hiú eszménye által s a helyett, hogy csak az isten előtt alázza meg a XIV. Lajos királyságát, mint Bossuet, az emberek előtt alacsonyította le. S mondjam-e? azért, mert a népek jobban vonzódnak csábitóikhoz, mint igazi barátaikhoz; jobban keresik azokat, kik egyéni felfogásuk szeszélyei útján képzeleti boldogságot csillogtatnak szemeikbe, mint azokat, kik észszerűen elérhető boldogsággal kiválják.

III.

Fénelon tévedései a gyakorlati politikában.

Fénelon számos politikai emlékiratot irt: az államügyek mely részéről, mely eseményről nem irt ő? Beauvilliers és Chevreuse herczegek mit sem határoztak tanácsa nélkül, s ő egyaránt tanácsot adott az ismert, mint az ismeretlen dolgokban, a bizonyos újságokra, mint a legkószább hirekre vonatkozólag; egyszerre szabályozta a jelent és a jövőt, az ideiglenest és a véglegest. Az örökösödési háborúra vonatkozó emlékiratain és ama napjainkban felettébb magasztalt levelén kívül, melyben Fénelon oly kemény tanácsokat osztogat XIV. Lajosnak, nincs oly viszony, mely ne adott volna alkalmat neki, valamely intő műre két barátja számára s e

művek közt nincs egy is, mely a képzelgés bélyegét ne viselné magán. *

Mindez emlékiratok közt csak azokra szükség tekintettel lennünk, melyek a Fénelon sajátos csáberejével birnak. Példakép hozom fel a XIV. Lajoshoz intézett levelet. ** Legszembeszökőbb vonás ebben a fejedelem valamennyi hódításának erélyes rosszalása. »Mások vagyona — mondja Fénelon — sohasem szükséges nekünk.« Tagadja, hogy joga lenne a királynak bizonyos helyeket megtartani azon ürügy alatt, hogy a határok biztonságára szolgálnak. Birálja Strassburg elfoglalását; szerinte kárpótolni kellett volna Hollandiát az 1672-iki háborúért s visszaadni Valenciennest, Cambray-t, Strassburgot, jóllehet XIV. Lajos nem annyira fegyverrel hódította meg azokat, mint inkább az események kényszerűsége következtében vette birtokába, de ha e helyeket visszaadja, minő határokkal környezze magát Francziaország? Érénynyel, feleli Fénelon, mérséklettel, őszinteséggel a szerződésekben. Ki tagadja ezt? Csakhogy jó erős pontok sem feleslegesek ezek mellett; ellenkezőleg, nélkülözhetetlen segélyt nyújtanak oly szomszédokkal szemben, kik netalán más elveket követnének.

Csak mellékesen említem, minő hangon beszél Fénelon e levélben barátjáról, Beauvilliers herczegről, kinek gyöngesége — irja — s félénksége szégyenére válik a királynak.« Igy használta ő fel baráti egybeköttetéseit

* *Emlékirat azon kérdésről, ha vajjon kereset alá kell-é vetni az orleans-i herczeget a Bourgogne herczeg haláláért. Emlékirat az ifjú fejedelem neveléséről. — Emlékirat a kormánytanácsról. — Emlékirat a királylyal szemben való magatartásról* stb.

** Mint tudjuk, e század elején fedezte föl Renouard.

hatalma növelésére s talán erényeit is saját előnyére; mikor pedig uralmi vágya, mely utolsó napjáig azon óhajt táplálta benne, hogy a kormánytanácsba léphessen, szükségessé tette, hogy sértő dolgokat irjon valamely barátja ellen, lett légyen bár ez a barát Beauvilliers herczeg, lelkének lelke, mint Saint Simon mondja, keze nem remegett meg.

Cseppel sem szeretem jobban az örökösödési háborúra vonatkozó emlékiratainak politikáját. A gyógyszer, melyet az e háború által okozott bajok orvoslására ajánl, ki hinné? az V. Fülöp lemondása s Francziaországnak *helyrehozhatatlan veresége*. Az V. Fülöp lemondását követeli, a helyrehozhatlan vereséget kivánja. Igaz, hogy vannak némi kételyei. »Ne higyje, irja Chevreuse herczeghez, hogy ez egy kegyvesztett ember szive elkeseredésének a kifolyása.« * Továbbá hangsúlyozza: »Szivem elszorúl szerencsétlenségeink láttára, de eszem nem helyeselheti a sikert. Látni vélem, hogy a siker mindent menthetlenül tönkre tenne.« Miért? Azért, mert ugyanaz a siker, mely Francziaországot fölmagasztalja, XIV. Lajost is fölmagasztalta volna, Fénelon pedig megalázva kivánta őt látni, »miután, úgymond, csak a megaláztatás és a szerencsében való csalódás engesztelheti ki az istent.« Tanácsolja tehát a Franche-Comté, a Három Püspökség feláldozását, sőt még többet, ha kell, a béke kedveért. »A békét, mondja, sohasem vásárolhatjuk igen drágán meg.« S mind e mellett ugyanazon levélben ily szépen jellemzi Francziaországot: »Olyan vagy, mint a földresújtott oroszlán, a melynek azonban torka tátva, a mint haldoklik s kész mindent szétszaggatni.« Igenis,

* Fénelon levelezése.

ott volt, szencsére, a Denain-i ütközet oroszlánya, az öreg XIV. Lajos, kijelentve, hogy inkább egész nemességével királysága romjai alá temetkezik, semhogy beleegyezzék amaz *igen drágán vásárolt* békébe, melyet Fénelon akart.

A főpap nagyon ragaszkodik e szóhoz. Szerencsés béke, sőt tűrhető béke is, mint az utrechti, némi dicsőséget hagyna fönnn XIV. Lajos számára; igen drágán kell azt megvásárolni, azaz területi engedmények s Franczíaország nehány tagjának véres föláldozása által. Ezt ismétli *A királylyal szemben való magatartás módjáról* irt emlékiratában, melyet akkor irt, midőn a halál által megtizedelt királyi családból már csak egy hetven éves aggastyán s egy gyermek maradt meg. »Hajlandóvá kell tenni, irja, a királyt arra, hogy *igen drágán* vásárolja meg a békét.« Van azonban egy neme a háborúnak, az egyedűli, melyet Fénelon megenged, sőt tanácsol XIV. Lajosnak, ez a cambray-i érsek személyes ellenségeivel, a jansenistákkal szemben való háború, kiknek kiirtását kivánja, mint egyedűli eszközt, a gyors békével együtt, arra, hogy a király tartós nyugalmat nyerhessen.

Jól tudom, hogy mind e badarságok oly vonzó újdonságok alá vannak rejtve, minő Francziaország védelme a tömegre való hivatkozás által, az Országos Rendek szabályszerű összehivása, szabad és időnkénti választások s végre az ország törvényes részvétele az országos ügyekben. Azt is tudom, hogy a XIV. Lajos kormánya hemzsegett a visszaélésektől s hogy a Fénelon megrovásainak nagy része jogosult. A fényes nevű főpap tévedései semmivel sem csökkentik az igaz és bátor nézetek érdemét, bár nagyobb szerepet játszik bennök bizonyos

nyugtalanság és türelmetlenség a jövendő iránt, mint egy előrelátó szellem nyugodt és részrehajlatlan erélye s a képzelgés is érezhető azok időszerűtlenségén. Kétségkivül XIV. Lajos okozta azon bajok egy részét, melyek alatt Francziaország sínlett, de csak ő birta azok gyógyitásának a titkát is s e titok a győzelem volt. A Fénelon kormányzati terveiben, a gertruydenburgi és malplaquet-i veszteségek napjaiban, az 1814-iki ideologok agyrémeinek hagyományára ismertek. Nem ajánltak e ezek is alkotmányterveket Napoleonnak, hogy azokkal verjék vissza a fegyveres Európát, mely már Watterloo felé közelített.

IV.

Fénelon tévedései a lelkipásztorkodásban. — Lelkiismeretes birálata a királyság kötelességeinek. — Fénelon befolyásáról Bourgogne herczeg jellemére és magatartására.

Tudjuk, minő volt a tizenhetedik században annak uralma, a mit akkor a lelkipásztorkodás alatt értettek. Fénelon egyike volt kora legkedveltebb gyóntatóinak. Ájtatossági iratai sok léleknek képezték táplálékát kora legelőkelőbb, legkiválóbb egyéniségei közt. E kis hatalmi körben, melylyel annyi lelkiismeret fölött birt s melyet oly teljhatalmulag gyakorolt, szintén a képzelgés eleme bir túlsúlylyal. Fölismerhető az ama lehetetlen tökély utáni vágyódásban s ama rendkivül sokféle intelmekben, melyek meddő erőfeszítéseket s lelki szorongásokat szülnek.

Lelkiismeretes birálata a királyság kötelességeinek, ez a címe a legszebb lelkipásztori munkának, mely tollából eredt. A királyság áll ebben az egyházi gyóntató itélőszéke előtt; Fénelon gyóntatja a királylyá lett Bourgogne herczeget. E birálat felöleli egy király minden lehető cselekvényeit és gondolatait. A béke, a háború, a szerződések, a közigazgatás, a ministerek hatásköre, a középítkezések: ez még mind kevés; a király viszonya alattvalóihoz, az évjáradékokra szerzett jogok, a gályarabok, a hadsereg zsoldja, az ujonczozások, melyek válogatás útján kell, hogy történjenek minden helységben, »oly szabad ifjak közül, kiknek távolléte mitsem árt sem a földmivelésnek, sem a kereskedelemnek« s mit tudom én? ezer más pont van ebben még érintve, melyekben az érsek nem annyira mint gyóntató dönt, halkan beszélve a bűnbánat itélőszéke előtt, hanem inkább mint első minister, a tanács-asztal mellett nyilvánítva véleményét.

A *Télémach* és az *Emlékiratok* politikája újra előtűnik e *Birálat*-ban. Télémachban Mentor azt akarja, hogy Idomeneusz ruházati megkülönböztetésül elégedjék meg egy igen finom bibor-színű gyapjú-öltönynyel, könnyű arany himzéssel; a *Birálat*-ban már a himzés is fölösleges. »Ha néked van, jegyzi meg, úgy a komornyikok is azt fognak viselni.« És kiterjeszkedve e fényüzési czikkre, csodálkozva panaszolja, hogy Párisban több hatlovas fogat van, mint a mennyi öszvér volt száz év előtt s hogy egy több ágyas szoba helyett, mint Szent Lajos korában, nem nélkülözhetik többé a tágas és számos termeket. E tekintetben a *Birálat* túlhajtja a Télémachban ajánlt egyszerűséget, mert ha Mentor Salente-

ben csak kicsiny, díszítés nélküli házakat akar is, de eltűri, hogy e házakban »külön kis szobák legyenek minden szabad ember számára.«

Ime még nehány újítás a *Bírálat*-ban. Ha a királynak, irja Fénelon, személyes igényei vannak az öröklésre valamely szomszéd államban, saját költségén kell a háborút megindítnia, legfölebb azon segélylyel, melyet a nép tiszta jószántából ad. S fölhozza a VIII. Károly példáját, ki saját költségén ment elfoglalni az Anjou herczeg örökét. Furcsa politika! Furcsa értelmezése a történelemnek! Mintha a valódi újítás nem az lett volna akkor, hogy megállapítsa, hogy a fejedelmek nem folytathatnak személyes háborúkat s hogy nem fordúlhatnak elő oly külországi öröklések, melyekben a nép is ne lenne öröklő társa a fejedelemnek.

A kormányzati eszközök közt Fénelon tiltja a kémkedést; szerencse! ebben keresztyénre ismerek, a püspökre, ki nem akarja, hogy vétket kövessünk el még az állam érdekében sem. »Üzzék el hát, kiált föl, s álczázzák le a hivatalos föladókat, az udvar e dögvészét.« De vannak oly titkok, melyeket tudni kell. Hogyan lehet ezeket kifürkészni? Ugyanazon képzelgés, mely csak az előbb is hadsereget álmodott mind oly ifjakból, kik a földmivelésnek és kereskedelemnek nem használnak, most a szabadalmazott kémkedésnek egy nemét találja ki, mely kénytelenségből s tiszta engedelmességből hajtassék végre »oly becsületes emberek által, kiket, mint mondja, az uralkodó akaratuk ellen kötelezne, hogy őrködjenek, kifürkészszék a történteket s őt azok felől titkon értesítsék.«

E máskülönben nagyon ártatlan agyrémek képezik bélyegét, szinte mondhatnám bűntetését, azon ellenmondásnak, melybe e nevezetes ember esett, midőn fölújítani akarta magában a Richelieu és Mazarin hatalmát. Azon lehetetlen törekvése, hogy a keresztyén szigort a politika kényszerűségeivel kiegyeztesse, indította arra, hogy fényűzés nélküli polgárosulást és oly kémrendszert képzeljen, melyet becsületes emberek gyakorolnak, kik borzadnak attól. Szükséges volt, hogy miután az a férfi, ki a tanácsba bejutni óhajtott, résztvett a politikában, az érsek és a keresztyén is tegyen föntartásokat a keresztyén erkölcsiség nevében. Innen ama következetlenségek, melyekből Fénelon csak agyrémek utján menekülhetett. Habár a józanész nagy mértékével volt megáldva, mint minden kiváló ember, erre vonatkozó magatartásában épen ez hiányzott; egész életén át küzdve, egyfelől azon nagyravágyással, hogy az államot kormányozza s nem adva föl e vágyat egy pillanatig sem, mondja Saint-Simon, — s másfelől ruhája és erénye tilalmaival. Ebben, mint egyébben is, Bossuet sokkal fölötte áll, mert először is bámulatos józaneszét arra használta föl, hogy önmagát kiismerje s helyén maradjon, mikor pedig politikai kérdéseket kellett érintenie, meg tudott állani annál a pontnál, hol már a pap az állam-minister körébe vágott volna.

Még egy más előnye van Bossuet-nak abban, a mi a lelkipásztorkodás e kényes terét illeti: oly átalános és egyetemes utasításokra szorítkozik, a melyeket egy közönséges fölfogású szellem figyelmen kívül hagyna, vagy nem látna meg. A helyett, hogy föltámasztaná ama szőrszálhasogató töprengések és kicsinyes szorongások hal-

mazát, melyekben a lélek megzavarodik s melyek a cselekvést gátolják, beéri azzal, hogy megkapó vonásokban inti a lelkiismeretet s úgyszólva begyakoroltatja az által, hogy könnyű és önkénytelen következtetés útján találtat meg vele minden részletes utasítást, mely az átalános utasításból foly. Az ellenkező eljárással Fénelon a részletek végtelenébe mélyed és abba vesz el, s ha gyóntatásának némi eredménye van, az csak annyi, hogy kíváncsiságunkat meddőn magunkra irányozza. Mig észrevétlenül bevezet ennyi redőzetbe s oly sok elenyésző árnyalat hajszolására készt. a cselekvés órája tova tűn.

Bossuet nem vonja, némileg rágalmazóan, számadásra az uralkodói lelkiismeretet, nem merül szinte kéjjel bele a romlottság ama fertőzetes légkörébe, mely minden gondolatainkat gyanúsokká teszi minmagunk előtt s aggályra hangol minden cselekedetünk iránt. Akár eszélyességből, akár, mert ha egyszer a lényeggel tisztában vagyunk, nem tartja sem igazán erkölcsösnek, sem a keresztyén szeretetből kifolyónak, erőltetni a föltevéseket, kívül marad a romlottság túlzásán, egészen eltérőleg Fénelontól, ki nem fél bemocskolni szűzies képzelődését a hivatalos visszaélések és utógondolatok egész részletességével, melyeknek föltevése sértés volna még egy becstelen királylyal szemben is. Példának okáért: midőn a trónörököst azon okok felől vonja kérdőre, melyek arra késztethetnék, hogy köréből eltávolítsa a hatalmas és kiváló egyéneket, Fénelon azt kérdezi: »nem fél-e, hogy ezek szembeszállnak igazságtalan szenvedélyeivel, rossz hajlamaival, alacsony és szennyes indokaival?« A bűnbánat mely itélőszéke előtt üldözték a királyt ily sértő föltevésekkel? Semmit sem kímél ez az

elfogult elővigyázat s Fénelon annál kevésbbé tartózkodott ettől, mert nem volt mit félnie attól, hogy ebben saját bensőjének önkénytelen kitárulását fogják látni. Mennyivel jobban szeretem Bossuet-t, kit gyóntatói szabadságában a bűnbánó egyén iránti kimélet korlátol, ki a tejedelmek vétkeit csak a szent könyvek tekintélye alapján támadja meg, mint a melyeknek nyiltsága az ő nyiltságát fedezi, tiszteltté s ildomossá teszi; a ki végre ért az uralkodói lelkiismeret számadásra vonásához, a nélkül, hogy alkalmatlanná lenne kérlelhetetlen vizsgálatával; a nélkül, hogy zavarba hozná azokat akadékoskodásával s a nélkül, hogy lesújtaná s elcsüggesztené bizalmatlanságával.

Kedvem volna Bourgogne herczeg magatartásában Fénelon ez észjárásának befolyását nyomozni és ha nem helyes-e a tanitó hibájául róni föl a tanitvány egynémely ferdeségét, mint helyeselhető az ő dicsőségeül tudni be azon győzelmeket, melyeket ez ifjú herczeg természetes hajlamai fölött nyert? E nyomozás kényes; de tárgyam magával hozza s az igazság követeli.

Mit lobbantottak szemére Bourgogne herczegnek? Azt mondták, hogy »igen különcz, igen magába zárkózott; buzgólkodó a legtúlzóbb szigorig az aprólékosságokban; határozatlan, nem tudván bizonyos mérsékelt, de szilárd tekintélylyel lépni föl; igen sokat okoskodik s igen keveset tesz; legkomolyabb foglalkozását hiábavaló szemlélődésekre s meddő elhatározásokra szoritja; kedvét leli gyerekes szórakozásokban, melyek eltörpítik a lelket, elerőtlenítik a szivet s lealacsonyítják az embert.« De hát ki beszélt ekként az ifjú herczegről?

Maga Fénelon. * És pedig magával Bourgogne herczeggel beszél ily nyelven. Tulajdonképen nem a maga fejétől beszél; ezek, mondja, mende-mondák, melyeket összegyűjtött és előad; de olyképen adja elő, mint a ki hiszen bennök.

Hasonlítsuk össze Bourgogne herczeg ez arczképét azzal, melyet egy oly egyén rajzol róla, ki őt, mint Fénelon, szintén nagy jelességei iránti vonzalomból s XIV. Lajos iránti hasonló ellenszenvből szerette. »Ő — mondja Saint-Simon — ájtatos, félénk, a túlságig óvatos, magába vonúlt, tépelődő s mindent meglatoló s összehasonlító volt; néha ingatag, rendesen szórakozott és kicsinykedő. Életét legnagyobb részben szobájában töltötte tudományos foglalkozások, álmadozás és agyrémek hajhászatában. Beszéltek olajba fúlasztott legyekről, lőporral szétrobbantott békákról, haszontalanságokról, erőműtani kisérletekről, mind oly foglalkozások, melyek neki léha örömet okoztak, vagy hozzá nem méltó testgyakorlatok. ** Saint-Simon szemére hányja ezenkívül, hogy folytonosan olvasztott pecsétviaszszal mutatja magát, a mi annyit jelent, hogy hosszú levelezésekkel foglalkozott, midőn cselekednie kellett volna.

Magának Bourgogne herczegnek a vallomásai egészítik ki ez arczképet. Bevallja ingatagságát; elismeri, hogy neki lelki szorongást és tépelődést okoznak a bizonytalanság gyötrelmei; hogy néha restség vagy hanyagság, máskor álszemérem, vagy emberi tekintetek, vagy fé-

* Fénelon levelezése Bourgogne herczeggel ama szerencsétlen háború alatt és után, melyben megverettünk Flandriában és elvesztettük Lillet.

** *Emlékiratok*, 265. fejez.

lénkség akadályozzák abban, hogy állást foglaljon el és hogy fontos dolgokban tiszta bort töltsön a pohárba.« * Máskor meg így tárja föl belsejét: »Én magamban csak magasságot s mélységet látok, esést és visszaesést, közönyt, mulasztást és hanyagságot legfontosabb kötelességeimben, testiséget, érzékiséget, büszkeséget, fölfuvalkodást, az emberi nem megvetését, ragaszkodást a teremtményekhez, a földhöz, az élethez, a nélkül, hogy ama mindenek fölött való Teremtőt és embertársaimat úgy szeretném, mint magamat.« Megvallja, hogy zárkózott, igen sok időt szentel imára, sokat ir.

Talán e hibák miatt vesztettük el Lille-t. Legalább az 1710-diki hadjárat legnagyobb botlásait Bourgogne herczegnek tulajdonították. Ő maga elismeré és pedig oly nyiltlelkűséggel, mely a jövőben fényes kárpótlásokkal kecsegtetett, hogy két főbenjáró esetben nyert a királytól döntő hatalmat, de azzal nem élt. Ez állásához nem illő komor, félénk, töprengő áhitat igája alatt, melyet Fénelon is szemére vet, látjuk őt a harcz hevében kérdezni nevelőjétől, hogy föltétlenül tilos-e nőkolostorba szállani? Mig Lille halál-küzdelmét vívja, ő nem egy órát pazarol arra, hogy egy, fegyvereinek diadaláért rendezett általános egyházi körmenetben résztvegyen. Mikor jelenteni jőnek neki, hogy a város bevétetett, lapdázva találják, holott már értesűlve az újságról. A játék azért nem szakadt félbe.

E hibák legfeltűnőbbjeiért azon nevelés okolható, melyet Bourgogne herczeg kapott. E rideg és kicsinyes buzgólkodás, a gyakori imádkozás, e töprengések, e kü-

* Levelezés Fénelonnal.

lönczködés és ez önmagával való elégedetlenség; e túlcsapongás az elmélkedésben és a cselekvéstől való félelem, ez álmadozás és agyrémek hajhászása, ez mind a nevelője által képzelt lehetetlen tökély csalképe. A mi azon mértéktelenséget és ama véget nem érő testi gyakorlatokat illeti, a magábaszállás keservei és a magány csalódásai után misem hasonlít ezeknél inkább a quietizmus ama sikamlós állapotához, midőn a test, a tiszta szeretet rajongásai folytán, martalékúl adja magát vágyainak. Nem azon mesterkélt buzgóság kifolyása-e ez, mely nem tűr közvetítő állapotot a rajongás és az érzéki önfeledtség közt?

Fénelon nem csodálkozott azon, hogy neki róják föl tanítványa hibáit. »Azt mondják, irja neki, hogy Önön meglátszik az a nevelés, melyet tőlem kapott.« * De ugyanakkor levelei még mélyebben beleviszik abba. »Menjen a hadsereghez, irá, nem mint nagy fejedelem, de mint kicsiny pásztor, öt kavicscsal az óriás Goliáth ellen; cselekedjék folyvást a malaszt szellemétől való szünetlen függésben. Maradjon hű azon szokásához, hogy olvasson és imádkozzék szabad idejében s hogy minden nap isten előtt járjon.« Lille eleste után dicséri őt, hogy balsorsáról szólva, e szeretetreméltó nyilatkozatot tette: Hi in curribus et hi in equis stb. stb. — Különben ajánlja, hogy szokjék hozzá a gyakori magábamélyedéshez, hogy fölújítsa magában azt a hatalmat, melylyel isten »kell, hogy bírjon szíve fölött.« Hat évvel azelőtt ezt irá neki: »Isten nevében táplálja szívét az imádság, mint a hogy testét táplálják a lakomák. Legyen a bizo-

* Télémach XVII. könyv.

nyos időben végzett imádság isten jelenvalóságának forrása mindennap s legyen isten gyakori jelenvalósága imájának megújhodása. Istennek ez a rövid és szerelmes szemlélete ihlettel tölt be minden embert s lecsillapítja szenvedélyeit.« A herczeg, ki e különös tanácsokat nyeré, akkor 20 éves volt s XIV. Lajos örökösévé leendő.

Közelebbről kell szemügyre vennünk a dolgokat, az ifjú herczeg jellemének minden vonását szembe kell állítanunk nevelése minden sajátosságával. Nem lehetünk elég lelkiismeretesek az érvekben, midőn egy Fénelont merészlünk gáncsolni.

A vallás tekintetében minő életmóddal felel meg a királyi tanítvány, a nevelője által hirdetett tiszta szeretet tanának? Ama rideg és remetei buzgósággal, mely mitse tart hatályosabbnak isten jelenvalóvá tételére, mint a teljes elszigeteltséget, azt, a mit Saint-Simon határtalan zárkózottságnak bélyegez. De legalább megkiméli-e Fénelon az ifjú herczeg lelkiismeretét kora hittani vitáitól? Dehogy! Fejébe verte saját előítéleteit a jansenistákkal szemben. »Reménylem, irja neki Bourgogne herczeg, hogy isten kegyelmével, *nem úgy, a mint a jansenisták értik*, hanem a mint a katholikus egyház magyarázza, nem fogok beleesni ama hálóba, melyet számomra készítenek.« A bölcs Mentor feledte azt a tanácsot, melyet Idomeneüsz királynak adott, hogy ne elegyedjék vallási ügyekbe s bizza azok megvitatását az istenek papjaira. *

* Télémach XVII. könyv.

Mentor tovább megy: elolvastatja Télémachchal a maga hittani irait. Bourgogne herczeg elolvassa Fénelon vita-iratát bizonyos Hubert nevű titkos jansenista ellen, ki az eleve elrendelés tiszta tana helyébe az erkölcsi tehetetlenség tanát állította s kitalálta a két gyönyörűség rendszerét. E leczke megtermé gyümölcseit. Bourgogne herczeg hittudóssá lőn, tanúja azon emlékirat, melyet e kérdések fölött irt s melyet XIV. Lajos az ő halála után tétetett közzé, hogy meghazudtolja a jansenisták által terjesztett ama hirt, minha a trónörökös rokonszenvezett volna velök.

Politikai téren a Fénelon által legtöbbre becsült kormányzati elmélet: a nemesség uralma. Nos, és mit dicsér Saint Simon legjobban Bourgogne herczegben? Azt, hogy a herczeg egyetért vele abban, hogy minő szerepet kell játszatni a herczegekkel. Vagy a XIV. Lajos magatartása fölött kell itéletet mondani? Láttuk minő szigorú tanácsokat ad a nevelő az öreg királynak; azt a tanácsot, hogy mondjon le hóditmányairól, mint törvénytelenekről s a háború minden nyomainak egyetlen orvosszeréül a vereséget tanácsolja neki. Nos, és mit mondottak tanítványáról? hogy Versailles-ban ezt a beszédet tartotta: »A mit Franczia ország szenved, istentől jő, ki meg akar lakoltatni minket régi bűneinkért«; hogy nem kimélte a királyt s oly ájtatosságot szenvelgett, melyben nagyatyjának hibáztatása rejlett. * Fénelon maga panaszkodik erről. »Még azt is mondják, irá neki két évvel előbb a flandriai hadjárat alatt, azt is mondják, hogy Önnek szigorú elvei annyira mennek, hogy

* Fénelon levele Chevreuse urhoz, 1710. april 7.

megcsökkentik buzgalmát a király hódítmányai megtartásában . . . . és nem mulasztják el e szigort azon utasításoknak tulajdonítani, melyeket én adtam Önnek.« A közvélemény neki vetette ezt szemére: igaztalan volt-e? Kétségkivül az utasítások nem voltak közvetlenek, de vajjon azok az iratok, melyekben Fénelon jogtalanságoknak bélyegezte a király minden hódítását, olyan titokban maradtak-e, hogy Bourgogne herczeg semmit sem tudott felőlök? Vagy legalább oly rejtve tartotta-e a tanító abbeli meggyőződését, hogy Francziaország számára *menthetetlen vereséget* kivánt, hogy tanítványa mitsem vett észre belőle? XIV. Lajos elleni személyes czélzások és egyenes támadások hijjában, melyekre Fénelon képtelen volt, csupán a Télémach főelvei és azon vonások, melyek Idomeneüsz személyében XIV. Lajosra vonatkoztak, elégségesek lehettek arra, hogy a fiatal herczegben kételyt támaszszanak nagyatyja dicsősége iránt s elfogulttá tegyék ama hódítások ellen, melyek Fénelont annyira nyugtalanították.

Nem túlhajtása az igazságnak, ha azon szellemet mely a *Bírálat* ban az uralkodók lelkiismerete ellen oly akadékos támadást intéz, ugyanazon bizonytalan szorongással és tépelődéssel vádolták, melylyel magát vádolja Bourgogne herczeg. »Őrködése maga fölött, irja Saint-Simon, szobájába zárta őt, mint az esélyek előtt hozzáférhetlen menhelyre.« — Fénelon oly túlságos borzadályt keltett benne a hizelgők iránt, hogy nem talált más módot tőreiktől menekűlni, mint az elzárkózást. Tartózkodása attól, nehogy mással szemben a szeretetről való megfeledkezés okozója legyen — teszi hozzá Saint-Simon — és nehogy kihívja a rágalmat: nem engedé,

hogy tudakozódjék mások felől és hogy az emberek tanúlmányozására használja föl azt a lámpát, melyet oly gondosan használt szíve és lelkiismerete minden redőjének megvilágítására. Ily szigor mellett, neveléséből oly formaiságot és betűhez való tapadást őrzött meg, mely mindenre kiterjedt s egyaránt feszélyezé őt és vele együtt környezőit is, a kik közt mindig oly nyugtalannak érzé magát, mint a ki siet tőlük szabadúlni. Nagyon hasonlított amaz ifjú diákokhoz, kik a leczkék fáradalmaiért mindenféle zajongással s csintalanságokkal kárpótolják magukat.« Erre vonatkozólag Saint-Simon megbotránkozásának ad kifejezést környezete hölgyeinek magaviselete fölött, kik, a mint mondja, »illetlenül viszszaéltek jóságával, szórakozottságával, hitbuzgóságával és kevéssé illedelmes tréfáival, melyek nagyon diákos bűzűek voltak.«

Fénelon tudta mind-e körülményeket; sőt ezek nagyobb részéről épen csak az ő részint a herczeghez, részint barátaihoz intézett panaszaiból értesülünk. Jobban érezte ő, mint bárki más, mi hiányzott Bourgogne herczegben, és csak azon hibákért pirongatja meg, melyek neveléséből származtak. Sőt ki merjem e mondani egész gondolatomat? Vajjon Fénelon, ki teljes életében vágyott a kormányba jutni, utógondolat nélkűl idomitotta-e tanitványát titkon ápolt reményeihez? Hizelegve magának, nem fennhangon, sem a durvább nagyravágyás lelkiismeretlenségével, de a nélkűl, hogy bevallja, talán szemrehányást is téve magának, hogy egykor királylyá leendett tanitványa alatt fog uralkodni: hogyne adott volna meg neki, vagy hogyne szeretett volna látni benne minden kelléket, mely őt terveiben segithette?

Mig az udvarnál volt, a kegy és a hizelgő jóslatok tetőpontján küzdött tanitványa természetének mindazon hajlamai ellen, a melyek képesek voltak neki ellentállani; a mi pedig engedett, azt reményei és uralmi szenvedélye felé hajtotta: oly kegyességet csepegtetett belé, mely egy gyóntató támaszát sem nélkülözni, sem lerázni nem volt képes magáról; oly kételyeket támasztott benne, melyeket csak maga oszlathatott el. Sokkal kiváncsiabbá tette őt saját bensőjére, semhogy szünetlenül ne kivánt volna idegen oktatást, és henyébbé a tettre, hogy annál fogékonyabb legyen a tanácsra.

Kegyvesztése után ellenkező hajlamokra volt szüksége tanitványában, mert azok, a melyek megfeleltek volt reményeinek, nem használtak többé bukásában. Ekkor Fénelon arra vállalkozott, hogy szétbontsa saját művét, herczegi rangjától kevésbbé elütő buzgólkodást ajánlott gáncsolá félrevonuló természetét; figyelmezteté az emberekkel való érintkezésre, a tevékenységre. Ha megtartja nevelése hibáit, Bourgogne herczeg mélyebben belesülyeszti régi nevelőjét a kegyvesztettségbe; ellenben azon sokáig rettegett tulajdonok által, melyeket Fénelon most fölébreszteni igyekezett, Bourgogne herczeg, szerencsésebbé lévén a hadseregnél, hatalmasabbá az udvarnál, bizonyos dicsfénynyel környezé a cambray-i számüzöttet és a jövendőbeli kegy helyrehozhatá a jelen kegyvesztést. »Az istenért — irá Chevreuse herczegnek az idősb trónörökös halála után — ne engedje a trónörökös magát kormányoztatni sem általok, sem általam, sem senki által a világon!« * Minő élénk bevallása a titkos uralom-vágynak rejlik e két szóban: sem általam!

* Levél 1712. julius 27-éről.

Ki befolyásának köszönheti Bourgogne herczeg, hogy végre igazi természetét ölthette magára? Kinek dicsőségeül tudandó be a közsajnálat, melyet elvesztése okozott? XIV. Lajosénak. Ez a nagyapa, kinek tiszteletére Fénelon őt legkevésbbé oktatta, volt az, ki helyre állítá unokája tekintélyét. Részt hagyta venni őt a közügyekben, kiragadá nevelése előítéletei közül, »hogy láttassa vele az embereket, mondja Saint-Simon, hogy tanulmányozásukra késztesse, érintkezésbe hozza velök a nélkül, hogy nekik adná magát, hogy tanítsa meg erélylyel beszélni s szelíd hatalomra szert tenni.« Lassanként fölszabadítá őt ama hiábavaló pepecslés és a bensője iránti kétely ama szolgasága alól, melyben Fénelon nevelte; s méltóvá tette volna arra, hogy helyrehozza öregsége csapásait s igen hosszúra nyúlt élte hibáit.

V.

Egyesek gyónlatása. — Vallásos levelek.

Az aprólékos lelki-szabályok végtelen részletessége, a tiszta szeretetnek lehetetlen gyakorlata: ezekből áll a képzelgés eleme, Fénelon más lelkipásztori irataiban. Sok kenetteljesség, nyájasság, életben való jártasság s finom és tapintatos tanácsok mellett arra nézve, hogy annak kényszerűségei fölületes kegyességgel legyenek kapcsolatba hozva, a mesterkéltség, a határtalan szőrszálhasogatás s az önmagunk iránti túlságos kíváncsiság ingere uralkodik bennök. Chevreuse herczeg csaknem áldoza-

tává lőn ennek. Úgy látszik, hogy ő is, épen mint Bourgogne herczeg, istenfélő, kicsinyes rögeszmékkel tépelődő, ezer kétségtől zaklatott kedélyű egyéniség volt. Természete volt-e ez? vagy pedig azon gyermeki függőség helyzetének köszönhette, melyben Fénelonnal szemben élt? Bármiként álljon is a dolog, attól kért gyógyszert, a kitől baja eredt; szeretett, ápolt baj azon idők fölfogása szerint. Fénelon megfélemlítő éleslátással hatol be e kételyek titkos indokaiba, fölkutatja redőit, megvizsgálja félreeső szögleteit ez oly bonyolult természetnek. De hogy meggyógyítsa őt e meddő nyugtalanságból, túlozza azt.

E szerint, hogy kis dolgoktól meneküljünk, annak módja az, hogy még kisebbekkel foglalkozzunk; az, hogy még közelebbről megfigyeljük magunkat, hogy bizalmatlanságból gyanakodásba merüljünk; hogy önmagunknak legmélyére ereszkedjünk, magunkba mélyedjünk s magunkkal kergetőzzünk, még ha az ész belekábul is a hasztalan törekvésbe, hogy magát utólérje. Fénelon igyekszik kimenteni szerencsétlen barátját a kételyek hálójából, melyben vergődik s hol korai halálát volt föllelendő; de ezt csak azért teszi, hogy a még remegőt és fölindultat egy más és még szorosabb hálóba bonyolítsa, az önmagával szemben határtalan lelkiszorongás hálójába.

Különben senki sem lehetett volna kevésbbé alkalmas egyszerű úton kalauzolni mások kedélyét, mint az, a ki így jellemzi önmagát: »Nem tudom kimagyarázni bensőmet. Kisiklik előlem, minden perczben változni látszik. Semmit sem tudnék mondani, mi egy pillanat

múlva ne tűnne föl hamisnak előttem.« * S kinek teszi e vallomást, mely erényére oly dicséretes, de egész gyóntatói működését olyannyira halomra dönti? Oly egyénnek, kit gyóntatott. Bossuet kevésbbé bizalmatlan saját bensője iránt s jobban bízik tekintélyében. Azon apáczáknak, kik tanácsért fordúlnak hozzá, egy oly pap jogával, ki mielőtt másokat szabályozna, előbb saját magát szabályozá, így szól: »Tartsátok magatokat változhatlanúl szabályainkhoz.«

Igaz, hogy Bossuet leggyakrabban csak apáczák számára ir s csak a kolostori ájtatosság lelki kételyeivel foglalkozik. Fénelon levelei nagyobbára világi személyekhez vannak intézve. Hol az elsőnek csak parancsolni kellett a lelki oktató és egyházi főnök kettős minőségében, ott a másiknak csak tanácsolni lehetett; de különös, vagy inkább nagyon is megfejthető dolog, jól meggondolva, hogy az, a ki parancsol, nyájasabb, mint a ki tanácsol. Rendesen az ellenkezőt hiszik és Fénelon elnézőbb s keresztyéni szeretettel teljesebb ember hirében áll, mint Bossuet. Fénelon maga sem fogadta el e dicséretet. Néha oly szigorúnak tartja magát, hogy maga is megbánja és bocsánatot kér. »Bocsánat, uram, irja Bourgogne herczegnek, kivel épen nagyon keményen bánt, bolondúl irok.« — Nem, hanem mint uralomhoz szokott ember, ki akár világi eszélyességből, akár inkább erényből, önmaga is e szeretetreméltó szemrehányások alá rejtette azt a forró vágyát, hogy meghallgattatásra s engedelmességre találjon.

A mi Bossue-t illeti, nincs dicséret, melyet inkább megérdemelt volna, mint azt, hogy nyájas volt. Ilyen ő

* *Buzgalmi* levelek.

még legkövetelőbb föllépéseiben is az apáczákkal szemben. A mit kiván, az némi mérséklése önmaguk iránti szigoruknak és bensőjük fölötti aggályaiknak. Elnéző, mert miután nem ő alkotta meg a szabályt s végrehajtásában önzése nem volt érdekelve, jobban föl birja fogni a gyarlóságot és tehetetlenséget; nem akarja, hogy annyira vigye valaki a tévedéstől való félelmet, hogy nyomorúlttá tegye magát. S ha törvénykezési intézményeinkből kölcsönözhetek hasonlatot, ő biró és esküdt egy személyben; mint birónak őrizete alatt áll a törvény s kötelessége azt alkalmazni; mint esküdt figyelembe veszi az enyhítő körülményeket.

Fénelon szigorú, a mit be is vall. Hogyis ne lenne az? Ő maga csinálta a szabályt, melyet alkalmaz s e szabály pontos végrehajtása az ő személyes dicsősége. A szigor kikerülhetlen következménye minden oly tannak, mely az egyéni fölfogásból származik; minél több erénynyel birunk, annál kevésbbé tűrjük meg másoknál a kihágásokat. Azonban Fénelon érzi, hogy szigorúnak kell látszania. Vajjon nem az egyéni fölfogás kifolyása-e ez is? Még jobban ragaszkodunk ahoz, mihelyt túlzó voltát érezzük. Egyébiránt Fénelonnak, szigorúságát illető bevallásaiba folytonosan belejátszik az a tetszeni vágyás, melyet Saint-Simon említ. E szavak: »Mély ragaszkodást érzek önmagam iránt«, egyénies szellemének naiv beismerése. Bourgogne herczeg és Chevreuse herczegnő előtti mentegetőzései: »Bolondúl irok; bocsánat, hogy igen kemény hangon irtam«, ugyanazon vallomás, tetszeni vágyással vegyűlve.

VI.

A képzelgés Fénelon irodalmi elméleteiben.

A lehetetlen tökély agyrémének kell fölrónunk Fénelon irodalmi tévedéseit s főkép a franczia nyelvre és költészetre vonatkozó sajátságos elméleteit.

Nyelvünk neki nem látszik elég gazdagnak. Nem elég, hogy az előbbi századok némely kifejezésteljes szavainak elavulása fölött sajnálkozik; új szavak bevételét óhajtja. Dicséri e tekintetben azt a szabadságot, melyet az angolok élveznek, kiknél mindenki föltétlen ura nyelvének. Valósággal csak azért kiván új szavakat, hogy nyelvünket világosabbá, szabatosabbá, rövidebbé, hangzatosabbá tegye; minden kifejezésre, irja, egy szellemes hangzású s minden kétértelműségtől ment szót kell választani. Fénelon a franczia akadémiának teszi kötelességévé ily szók gyártását. Tagjai tegyenek kisérletet velök a társalgásban; próbálják meg s ha nem tetszenek, hagyják abban.

A tapogatódzó újítások és hideg mesterkélések e gyerekes munkáját ajánlja Fénelon az akadémiának. Richelieu jobban értett ehez, ő, ki e nagy testületet azért alapitá, hogy megállapítsa és szabályozza a nyelvet; valamint Bossuet is, hogy a franczia akadémia védje meg e nyelvet a népies szeszély változékonyságától. E két nagy szellem érezte, hogy nyelv dolgában a szabadság magától is szerepel, és pedig inkább nagyon, mint kevéssé; hogy minden kedvez a változásnak és ujításnak: divatjaink,

az emberi gyöngeség, mely még annál sem tud megállapodni, a mit helyesel; a hiúság, mely annyi újítót szül; a tudatlanság, mely azt hiszi, hogy meg kell teremteni azt, a mire többé nincs szükség. Fénelon ez ösztönzőket nem találja még elég erőseknek; ő a szabadság pártjára áll, mintha annak szüksége volna támogatásra, a fegyelem ellenében, mely nem képes magát fönntartani még a közvélemény segélyével sem. Csak annyit érne előttem az a moralista, ki a világi gyönyörök védelmére kelne a kötelességgel szemben.

Mit szóljak e rögeszméjéről, az új szavaknak a franczia akadémia által forgalomba hozataláról s előbb a társalgásban kipróbálásáról? Hogyan javallhatta Fénelon, a lángelmű iró, még egy oly tekintélyes testület javára is a lemondást arról, a mi a lángelme legszebb kiváltsága: az új eszmék számára új kifejezések teremtésének a jogáról? Ha az akadémiákat valamely szerep illeti ez ügyben: az inkább az, hogy az új eszmék helyességét, a megteremtett kifejezéseknek a nyelv szellemében gyökerező voltát, megbirálják s kijelöljék azok helyét szótáraikban.

Fénelon nem tartá elégségesnek új szavakat hozni be; képezni akart összetételeket is, a minők a görög nyelvben vannak, melyben legalább bámulatos szófűzés szabályozza mindez összetételeket és mint a német nyelvben, mely azokat a legelső jött-mentnek megengedi s mely mindent megtűr mindenkitől. Végre pedig, hogy a nyelvromlás okai közt egy se legyen, mely ne támaszkodhassék e nagy névre, tetszetős újítás czimén inditványozá oly szavak egybefűzését, melyeket nem szoktak egybe rakni. Pedig mi okozza a nyelvek romlását, ha nem az

új szavakkal elkövetett visszaélések s a szokásos, de nem együvé tartozó kifejezések párositása. E kettős jelről ismerhetők föl a hanyatlás korszakainak irói. Szerencsére Fénelon művei meghazudtolják elméletét, mert midőn egyfelől tartózkodik attól, a mit tanácsol, másfelől egy iró sem bizonyitotta be fényesebben, hogy a mi a kifejező szavak bőségét és hajlékonyságát illeti, egy nemzettől sincs mit irígyelnünk.

Vannak még más újításai is. Panaszt emel verselésünk miatt, * mely többet veszt, mint nyer a rímek által. Okul adja a gondolatok föláldozását a rímelés díszeért, holott épen az ellenkező tünik ki korabeli nagy költőink minden sorából. Egyik levelében Lamotte-Houdardhoz, a kit ez újításokkal nagyon megörvendeztetett, a rím ellen hadat izen. »Inkább feszélyezi, mint ékíti a verset; megterheli jelzőkkel; a nyelvet gyakran erőltetetté s hamis pompával teljessé teszi. Az előadást hosszadalmassá tévén, erőtleníti; hogy jó verset teremtsünk, gyakran felesleges rímet használunk. . . . . Hosszu verseink csaknem mindig fárasztók vagy döczögősek.« És Lamotte, elragadtatva, igy felel Fénelonnak: »Határozottan egyetértek mindabban, a mit fölhoz a franczia verselés ellen.« Meghiszem. Melyik középszerű költő ne volna hajlandó azonnal hitelt adni annak, a mi megkönnyíti föladatát, vagy mentségül szolgál neki?

És mégis ismerjük el Lamotte dicséretére, hogy azt a keveset, a mi e levelezésben föl van hozva verseselésünk védelmére s a rím előnyére, Lamotte mondja. Sőt megjegyzi azt is, hogy a nehézség legyőzéséből igen érezhető gyönyör háramlik az olvasóra. Az érvelés jó,

* Levele a franczia akadémia föladatai felől.

de van még egy jobb is. A költészet varázsa nem csupán a nehézség legyőzésében áll, hanem főkép ama sajátos szépségből ered, mely a kifejezések találó voltának a szabatos rímeléssel való találkozásában áll. Kevésbbé érezte-e ezt Fénelon, mint Lamotte-Houdard? Az Augustus nyelve Cinnában, neki dagályosnak tetszik s a Molière prózáját, bár nem találja elég természetesnek, versei fölé helyezi »mint a hol, ugy mondja, a franczia verselés nyügét érezte.« *

De a rím nem egyedüli nyűge költésünknek; van egy más, még tán kényelmetlenebb: nyelvünk szórendi szokásai, szófűzésünk szigora, az a *végzetes hely*, melyet minden szó elfoglal a mondatban s a mely kizárja minden felfüggesztését az értelemnek, minden meglepetést, minden eltérést, s gyakran minden pompás hangzatot. Ennek orvoslásául Fénelon a szócserét ajánlja s előnyeit igen elmésen tünteti föl. Ez épen olyan, mint ha Cicero vagy Virgil valamely kortársa hibáztatta volna a latin nyelv-

* Cidevillehez 1731. augusztus 13-kán irt levelében Voltaire kimutatta, mily fegyvereket kovácsoltak e tanokból, általában a költészet ellen: »Fénelon urnak e véleménye, irja, kedvezett némelyek rossz izlésének, kik nem tudván verset irni, örömmel elhitték, hogy valósággal nem is lehet a mi nyelvünkön .... Ő pálczát tört költészetünk felett, mert maga csak prózában tudott irni; semmi érzéke nem volt a rythmus és a különböző sormetszetek iránt; mit sem tudott azon fogásokról, melyek nagyobb költeményeink esését változatossá teszik. Kitünt ez akkor, a midőn máskép akart költő lenni, mint prózában. Versei sokkal alantabb állanak a Dauchet-éinél. Hanem minden meddő próza-párti kérkedik azzal, hogy táborukban van a Télémach szerzője s vakmerően mondogatják, hogy verseinkben kiállhatatlan egyhanguság uralg.«

ben a szócserék szokását, az értelem-felfüggesztés kényelmetlenségét s kivánt volna egyenes szórendű nyelvet.

Képzelmének sajátos nyughatatlansága nem engedé Fénelonnak észrevennie, hogy a nyelv szelleme valósággal végzetes körülményekhez van kötve, de épen azért el kell azt fogadni, miután e végzetesség épen változhatlan jellege, sőt minden nép egyéniségének bélyege. A Virgilből kölcsönzött kellemes szócserék példái mitsem bizonyítanak, mert mi egyebet akart Virgil a szócserével, mint azt, a mit Corneille, Racine, Moliére akarnak, midőn olvasóikat a szók természetes és logikai rendjével, egyenesen azok értelmére vezérlik. E nagy költőknek, ugy a latinoknak, mint a francziáknak ugyanegy tervök volt: szembetünőkké, megkapókká tenni festéseiket s hazájuk szelleméhez annak nyelve szellemében szólani.

Voltaképen Fénelon nem azt akarja, hogy a szócserével egyszerre helyettesítsük az egyenes mondatszerkezetet; ő csak a két eljárás észrevehetlen vegyülékét kívánja. Ovatos és alig észrevehető szócseréken kell kezdeni. Majd, ha szokásba jőnek, nagyobb számban is kisérletet fognak velök tenni. Igazán, képzelt nyelv lenne az, mely így egyesítné magában más nyelvek legegyénibb tulajdonságait, a latinnak szócseréjét, a görögnek összetételeit s a mi szórendes nyelvünket! Nem jeleznők e képzelgést, ha veszély nélkül való volna; de a nyelv története nagyon is bizonyítja, hogy mennyit ártanak a nyelvnek ily képzelgő elméletek, melyek gazdagítását czélozzák. Mig kölcsönzött tulajdonságokat keres, elveszti természetes tulajdonait és semmi sem oly gyors, mint e hanyatlás, miután az elme nem ragaszkodhatik a jobbhoz, anélkül, hogy a jó rá nézve tűrhetetlenné ne váljék.

Századunk felújulni látta Fénelon elméleteit s mi tudjuk, mert tanui voltunk, mily rohamosan sülyed a nyelv, más nyelvek ilyetén utánzásába, vagy inkább ezen saját magáról való lemondásba. Magának a nyelv szellemének tanúlmányozásában lelni föl szépségeinek titkát s a bennök való kedvtelés okait: sokkal alkalmasabb út annak gazdagítására, mint más nyelvek előnyeit irigyelni. Valóban mire szolgál egyébre bizonyos hiányzó tulajdonságaink feletti sajnálkozásunk, ha nem saját előnyeink félreismerésére?

Nem sokat törődöm azzal, ha ez üres feszengést középszerű iróban látom. Panaszkodni a felett, hogy saját nyelvünk nem elég eszméink kifejezésére, annak jele, hogy azt hiszszük, elég eszménk van több nyelv számára is. A középszerűséghez illő hiúság! De lángeszű emberben ez már rossz példát nyújtó lelki nyugtalanság, egy neme a kegyeletlenségnek anyja és hazája nyelve iránt.

Legnagyobb iróink inkább önmaguk ellen lettek volna hajlandók panaszt emelni, mint a nyelv ellen. Tapasztalta-é valaki Molière nél is, hogy költészetünket zsarnokinak találná? Erőtlenséggel vádolja-e Bossuet szófűzésünket s csinált-e a nyelvtanirók mondattanában külön mondattant, a maga magasröptű szárnyalására, természetének élénkségére, egyaránt meglepő és logikai nyelvmenetére? Abban a kevésben, mit nyelvünkről irt, oly nagyszerűnek találja azt, hogy a helyett, hogy az akadémiát sürgesse, mint Fénelon, új és csinált szavak behozatalára s észrevétlenül a szócserék becsúsztatására, arra hívja föl, hogy e kincs őréül szervezze magát s védje azt a változtatások ellen. Ha ellenben Molière és

Bossuet idejében, valaki nincs egészen megelégedve nyelvünkkel, vagy eszébe jut sajnálni azt, a mi hiányzik benne, úgy az lehet kitünő iró, de mégsem a legmagasabb fokon álló: például La Bruyère,* vagy Fénelon, kiket ám helyezzünk magasra, de mindenesetre Molière és Bossuet alá.

Mindez elméleteknél fogva, melyekbe máskülönben annyi részleges igazság vegyül, szembeötlő vagy leplezett, a mi azokat fékezi, vagy ellenmondásba keveri nem egyszer; a mindenbe beleavatkozás e buzgalmánál fogva; azon izgékonyságnál és nyugtalanságnál, az uralomvágy és szabadság szelleméne k eme vegyületénél fogva, Fénelon a tizennyolczadik századba tartozik. Pap, érsek és igazi előhírnöke a bölcselemnek. Mért magasztalta őt annyira a tizennyolczadik század? Mert magára ismert benne.

A tiszta és érdek-mentes szeretetről való tana, mely összefér a külső isteni tisztelettel, de azt nélkülözheti is, hová vezet, ha nem a tizennyolczadik század deismusához?

Mi egyéb a Télémach, mint az első bölcselmi regény nyelvünkön?

Mi eredhet XIV. Lajos kormányának amaz élénk, tartózkodás nélküli birálatából, ha nem az a félelmes, boncoló szellem, mely vita tárgyává fogja tenni az egész multat s mely jót és rosszat egyaránt romba dönt?

Hova vezetnek a nyelvünk elégtelenségére vonatkozó elméletek, ha nem e nyelv elernyedésére? és a rím

* La Bruyère panaszkodik a nyelv elszegényüléséről a »szellem munkái« fejezetében.

zsarnoksága elleni támadások, ha nem a versben irás művészetének tönkre tételére?

Végül, mi az egyéni felfogás, a személyes tapasztalat, melynek Fénelon a képviselője, ha nem maga a bölcsészet szelleme?

Ime az első iró a tizenhetedik században, kit nyugtalansággal és bizalmatlanúl olvasok. Maga az igazság is az iró bizonyos személyes jellegével bír nála, ki arra ugyanazon bélyeget üti mint a tévedésre. Csábító inkább, mint az oly újítás, mely senkit sem kötelez, semmint parancsoló, mint az oly törvény, mely megköti az emberi szellemet. Tetszik, de nem készt engedelmességre. Véletlen szerencsés ér gyümölcse; ezért kényszeríti rá az iró másokra a maga nevében, mint személyes nézetet inkább, sem hogy barátságosan osztaná meg, mint közvagyont. A mit Fénelon bevall bensője ellenmondásáról, »a mely mint mondja, hamisnak tünteti fel előtte egy pillanat múlva azt, a mit az imént mondott,« még abban is tapasztalom, a mit legigazabban fejez ki; félek, nehogy egy pillanat múlva hamisnak tűnjék fel. Szeszély és véletlen játszik bele még leghelyesebb nézeteibe is s úgy látszik, hogy e kiváló elme előtt az igazság sokkal kevésbbé az az eszmény, melynek keresése lelkesíti s megvigasztalja az életet, mint inkább eszköz arra, hogy győzelemre segítse az egyént.

A mi az oly nagyszámú tévedéseket illeti, melyekbe beléesett, ezeknek jellege ugyanaz, a mi az igazságoké; nem annyira az emberiség, mint az egyén tévedéseinek látszanak. Fénelon nem emberi gyarlóságból csalódik, hanem az egyéni felfogás iránti túlbizalomból. Hol Bossuet megszűnik látni az igazságot, ott érezzük, hogy

természetünk hajlik meg, mint egy oly vállalat alatt, mely erőnket meghaladja. Fénelon sohasem kérkedik inkább, mint tévedései kellő közepében. Szellemének ugyanazon állhatatlanságánál fogva, mely hamisnak találtatta vele azt, a mi igazat is mondott, kikerülhetlenül igaznak kellett találnia, a mi hamisat állított, a mikor állította. Eltévedek, zavarba jőni érzem magamat az ugyanegy forrásból eredő igazságok és tévedések e tömkelegében, a hol nem is igen lehet megkülönböztetést tenni; s a tekintély hiánya még oly helyeken is, hol a tekintély hangja uralg, meghagyja szomorú szabadságomat, melyről a Bossuet javára oly örömmel mondtam le.

Ezek szembetűnő hasonlatossági vonások Fénelon és a tizennyolczadik század irói közt.

De ha bele is bukott az egyéni felfogással járó minden tévedésbe, bír az úttörés és az alapos újítás minden dicsőségével, melyet csak nyújthatott az egyéni felfogás az ő idejében. Minden eszmekörben, melyben rámutattunk a képzelgés elemére, ott van a valóság, a gyakorlati és üdvös igazság eleme is. A fegyelem szelleme mindent elmondott Bossuetben. Szükséges volt, hogy a szabadság szelleme is hangot adjon a maga részéről és épen Fénelon tolla által követelte vissza jogait, melyek nem kevésbbé jogosak, mint a fegyelmi szelleméi. E nagy elme minden újításai közt legalaposabb az, hogy kijelölte a tizennyolczadik század föladatát, azaz mindazon igazságoknak, melyeknek felölelése és kifejezése a tizenhetedik századnak dicsőségét képezi, a nemzeti jóllétre való alkalmazását. Fénelonig a keresztyénség csak vallási tekintetben helyezett súlyt az emberek életére. Fénelon volt az első, ki felismerte annak becsét a tár-

sadalmi rendben is, a földi lét örömeinek, szenvedéseinek szempontjából. Ő a keresztyén szeretethez az emberiség szeretét csatolta, azt a magasztos érzést, mely a tizennyolczadik század minden művét átmelegítendő volt. Télémach mintegy első kinyilatkoztatása a népek jogainak s e könyv nagyszerű jellege, hogy tanai a keresztyén szeretet és a bölcselem szelíd ölelkezéséből képződtek.

Sokkal kevésbbé csodálok bizonyos részleges újításokat, ama szabad gyülekezetek tervét, melyek szabályszerűen szerveződnek s a képviseleti kormányrendszer azon előérzetét, melyért annyira magasztalták Fénelont. Eltekintve attól, hogy ezek föltalálása nem volt az ő érdeme, hiánya az elméletnek, hogy nem egyeztethető össze azzal, a mit Fénelon a múltból fenn kiván tartani. Csak egygyel több nehézség ez, azokhoz, a miket meg akar oldani. Egyébiránt, hogy közelebbről tekintsük a dolgot, ha a korlátlan egyeduralom visszaélései igen helyesen ostoroztatnak bennök, ez inkább a nemesség, mint a nép érdekében történik. Ne tegyen elfogúlttá a Fénelon politikai nézeteivel szemben az a vágy, hogy új társadalmunk eredetéhez meglepő elemeket keressünk még a XIV. Lajos udvara körében is, mindez csak a képzelgés világából való s a tartós újítások dicsősége e részben, egészen az 1789-iki hős újítóknak volt fönntartva.

VII.

Minő sajátságoknál fogva tartozik Fénelon a tizenhetedik századhoz?

Míg a föntebbieket irtam, nem voltam egészen meggyőződve itéleteim helyessége, sem egészen megnyugtatva azok igazságos volta iránt. Nem mintha kételkedtem volna őszinteségem felől: oly iró, ki nem törli ki rögtön azt, a mit nem tart igaznak, nem méltó e névre; de talán, hogy a veszélyes csábításokat kikerüljem, igen is szemet húnytam a tartós kellemek előtt. Épen azért bizonyos megkönnyebbüléssel fogok Fénelon igazi érdemeinek vizsgálatához, vagy inkább csodálásához, a melyek a cambray-i érseket a tizenhetedik század legnagyobb irói egyikévé tették.

A legkitünőbbek jó tulajdonai egyesülnek benne: az igazság érzéke, mely tévelygéseit is áthatja, mivel ezek úgy sem egyebek, mint nagyobbára amannak túlhajtásai; a szabályokhoz való ragaszkodás, melyet még az egyéni felfogás lázongásaiban is érvényesít; a jellem és az irói alkotások összhangzata, melynél fogva e század legnagyobb szellemei, annak egyszersmind legbecsületesebb emberei is; a keresztyén és pogány klassicitás miveltsége; az előbbi az emberi tudományosságban, az utóbbi a formában és művészetben nyilatkozó; végre a nyelv mindazon előnyei, melyek a franczia könyveknek maradandó értéket kölcsönöznek: a tisztaság, szabatosság, világosság, — de bizonyos könnyed és élénk irály,

mely e nagy férfiú egyéni jellegét látszik képezni, hírneves kortársaival való rokonságában.

Vannak még más sajátos vonásai is. Először is az a természetesség, mely a tizenhetedik század minden irójának közös természetességétől ama könnyűség által különbözik, mely még növeli báját. E férfiút, kiben Bossuet megdöbbentő észtehetséget fedez fel, sohasem látjuk azzal hivalkodni; e tűz Saint-Simon szerint, patakként ömlött ki szemeiből. Bizonyos teljesség van Fénelonban, melynek következtében minden gondolata bármely tárgyra mindig készen áll. A szó megszakítás nélkül és könnyen foly ajkáról. Nem mindig bír egyenlő súlylyal, de minden szava természtes; és a legmélyebbeken sem látszik, hogy nehezebben jőnének, mint a legközönségesebbek. Ha Fénelont olvassuk, azon isteni emberek alakjaitól látjuk magunkat körűlvéve, kiket ő annyira csodált Homér könyveiben, kik szárnyas szavakat szórtak szerte s a népeket arany szájukon csüngve tartották.

Más sajátos vonása Fénelonnak, az eszményi dolgok iránti érzékének élénksége és sokoldalúsága s ama nyiltsággal teljes szabadság, melylyel azok felett itéletet mond. Egy modern iró sem érezi át jobban a pogányság bájait, mint e keresztyén érsek. Molière lángelméje nem fegyverezheté le Bossuet-t, ki a színészt a kanonok szigorával itélte meg; Fénelon, a nélkűl, hogy gondolna Molière állásával, dicséri az *Amphitryont* s csodálja a *Fösvényt*. Szabadelvűbb, mint Pascal, ki igen lenézőleg szól a költőkről, bár ismeri a régieket s a *Cid* után írt. Fénelon telve van verseikkel; velök gondolkodik, egész fennhangon, mint Montaigne s oly bőven idézi Horáczot, mint Bossuet az egyházi atyákat. *Télémach* hallatlan merész-

ségű mű, tekintve a Fénelon öltönyét, az illemszabályok zsarnoki uralmát XIV. Lajos korában, sőt némely tiszteletreméltóbb szokást is. Bossuet megbotránkozott rajta. »A párt csodálja e művet, irja unokaöcscséhez, mások kevéssé komolynak és paphoz épen nem méltónak találják.« * Igen, ha az a pap megbotlott volna hitében vagy magaviseletében; de egy ilyen könyv még fokozza a keresztyén erényét, ki a pogányság iránti eme csaknem pogányos vonzalmában is tiszta tudott maradni; és a mi csak helytelenség lett volna középszerű jellem s középszerű tehetségek mellett, lelki emelkedettség volt egy erényes papban és lángeszű emberben.

Tán épen e nyilt szabadelvűségnél fogva foglalnak el külön helyet, a Fénelon művei a remekművek családjában. Csak kiválóbb műveiről szólok. Az *Értekezés a leánynevelésről*, például, nem viseli magán az elfogultság bélyegét, nem érezhető benne az egyházias korlát, sem az oly iró tartózkodása, ki nem mindig gondolkozván szűziesen e tárgyról, fél, hogy illetlen igazságokat szalaszt ki száján. Mindaz, mi ebben a nők jellemére van vonatkozással, szabadon van kimondva és élénken van festve. A fiatal pap, ki ez értekezést de Beauvilliersné leányai számára irta, e gyöngéd kedélyek mélyére hatolt le, oly pillantással, mely sem illetlen, mint egy világfié, sem szégyenlős és lopva néző, mint egy újonczé. Mint családanya számára irott könyvből, mi sem hiányzik belőle, mit egy derék, felvilágosult családanyának tudnia kell egy ily fontos tárgyról. ** Viszont

* Bossuet levele unokaöcscséhez.

* Fénelon az új katholikusok zárdájában szerezte észleleteit, melynek gyóntatója volt.

semmi sincs benne olyanok számára, kik a nők megismerésében nem arra céloznak, hogy őket komolyabbakká, boldogabbakká tegyék. És mégis, csodás gyümölcse a tiszta szív által elfogadott tudománynak! A nő egészen benne van az ifjú lány kedélyének e kedves bonczolgatásaiban; de ugyanoly szemmel, ugyanazon értelemben látjuk őt, mint maga Fénelon. Vázlatai egyszerre oktatnak és tisztítnak. Mint a milói Vénus dicső mestere, ártatlanúl képes szemléltetni a meztelen szépet.

Másnemű az a szabadelvűség, mely az *Isten létéről* című értekezése gyönyörű lapjait lengi át. Bár a keresztyén szellem uralkodik benne és a kijelentett vallás papja fejtegeti a természeti vallás fő dogmáját, de Descartes tanítványára vall, ki istent a hiten túl keresi s azokat tartja szeme előtt, kik az ő ismeretére csak az ész útján tudnak eljutni. Nem fél a pogányoktól kölcsönözni érveket. E magas igazság felett majd a Sokrates és Platό elvontságával bölcselkedik, majd pedig mindenkinek közössé, hozzáférhetővé teszi azt, a Cicero kedves és könnyed ékesszólásával. A mi a keresztyénre vall ez értekezésben, az a nemes és forró vágy, meggyőzni azokat, kik olvassák s kiválasztása a szívhez szóló érveknek. Fénelon az ember összes tehetségeit akarta érdekelni ily fontos ismeretben.

Egy megjegyzést lehet tenni e két értekezésre, mely Fénelonnak csaknem minden munkájára alkalmazható s ez az: hogy az elejök többet ér, mint a végök. Első lapjait gyönyörrel olvassuk; már kezdetben a kérdés közepében vagyunk; a mi élénk, érdekes, lényeges, az már elől kitűnik. Ezek azon helyes gondolatok, melyekkel Fénelon minden tárgy felől készen áll. Lassanként fáradni

kezdünk s megerőltetésbe kerül végig mennünk. A kérdés nem fejlődik s az iró szelleme kimerül. Miután minden jó érvet felhasznált, a jelentéktelenekre vagy kicsinyesekre, a kérdés aprólékosságaira megy át. Mindazt, a mit tudhatott és láthatott belőlök, tudta és látta, mikor a tollat kezébe vette s szeretetreméltó könnyedséggel és szellemmel kezdett hozzá. Azt mondaná az ember, hogy egy élénk, tartalmas, ragyogó társalgás ez, mely értekezéssé fajúlt. Fénelon ott kezdi, a hol mások végzik.

Epen ez az oka a többiek közt annak is, hogy egy házi beszédeiben mögötte marad Bossuet-nak és Bourdaloue-nak, daczára néhány ragyogó részletnek s a szokásos mintáktól való szerencsés eltérésnek. Nem tud szerkeszteni, tervet csinálni, útat törni, oly érvekkel vezetni czélhoz az olvasót, melyek egymáshoz fűződve erősbödnek. Ha föl is emeli első szavaival, de nem tartja azon magaslaton.

Minden elragadó az *Ékesszólásról szóló Párbeszédekben* és a *Franczia akadémia föladatairól irt levélben.* A *Párbeszédek* Platό Gorgiásának utánzása és Fénelon szerencsésen követi bennök Sokratesnek azt a módszerét, hogy közbeszólóját lassan-lassan odaviszi, a közönséges logika szelid behízelgésével, hogy levetkezze előítéleteit s némileg meggyőzetni hagyja magát az igazság által. Ugyanazon a módon, a mint Sokrates ezer kérdéstevés által kicsikarja Gorgiásból annak bevallását, hogy ő csak sophista, téríti Fénelon is eszére közbeszólóját a hamis ékesszólás iránti csodálatából; de ez utánzás oly természetes s a bizonyítékok, melyekkel Fénelon él, olyannyira a fennforgó tárgynak s nemzeti szellemünknek

megfelelők, hogy e *Párbeszédeket* úgy tekinthetjük, mint nyelvünk legeredetibb kritikai műveinek egyikét.

E *Párbeszédek* eszembe juttatják a *Halottak párbeszédeit*, ugyanezen irótól, Bourgogne herczeg számára irva, a Luciánéi mintájára. Erkölcsi tanulságuk nem haladja túl egy gyermek korát és értelmét s a történelem inkább csak érintve, mint tárgyalva van bennök. De azért tetszésre számíthatnak még érett egyéneknél is, amaz elmés modorért, melylyel a történeti személyek életének érdekes adalékaihoz bölcs tanítások vannak fűzve s a nagy férfiak úgy mutattatnak föl, mint néha egymás közt vitatkozók és perlekedők azon tényeik fölött, melyeknek hírnevöket köszönhetik.

Csak a *Pisókhoz irt levelet* találom a régieknél, mely Fénelonnak az *Akadémia föladatairól* irt leveléhez hasonlítható. Horácz versei a laposabb helyeken hasonlítnak a Fénelon prózájához, valamint e levél egész folyamában, a Horácz verseinek élénk, könnyed, kedves menetével bír. Alapeszméje kitűnő, mindig az egyszerűt, igazat, természetest ajánlja Fénelon s minden mondata úgyszólván példányképe azoknak.

Még a kritikai tévedések is, melyeket a képzelgés szülötteiként kellett fentebb jeleznem, oly emberre vallanak, ki az eszmény felé való törekvésében tévesztett néha útat. Az elvek csak épen körvonalozva vannak, de oly könnyed és biztos kézzel, hogy hízelegnek a szellemnek ugyanakkor, midőn szabályozzák azt. A munka tele van rövid és velős észrevételekkel a műfajokra vonatkozólag s hírneves szerzőknek, mint Cicerónak, Tacitusnak találó jellemzésével ; oly ecset vázlatai, mely biztos kézzel nagy vonásokkal fest és sohasem javítgat munkáján. Szeren-

csés emlékezőtehetség, mely alkalomszerűleg szövi be a döntő idézeteket a művészet feletti elmélkedéseibe; a régiek szeretete, mely nem gátolja az újabbak becsülését; ugyanaz a nyilt szabadelvűség, melyről fentebb szóltam, s mely egy főpapnak bírálati észrevételeket sugal a vigjáték felett; ép oly változatosság, mint mély irodalmi képzettség, ezek alkotják varázsát e gyönyörű műnek, Fénelon öregsége gyümölcsének, oly században, melyben az öregség csak az ész érett kora volt.

Az igaznak, egyszerűnek, természetesnek, kellemesnek ez eszménye, melyet itt örömmel vázol, saját lángelméjének is képe. Irodalmi kritikája ugyanazon czélra van irányozva, mint magaviselete: tetszeni a közönségnek műveiben, az egyszerűség, igazságszeretet által, mint a hogy a magaviseletben kell tetszeni az erény által. Azt akarja, hogy a kellemes vezéreljen a szabályhoz, az oktatás mulattató is legyen, a tisztelet vonzalomból származzék. Nem árt, ha ily emberek egyéni izlésüket széptani szabályok gyanánt adják előnkbe. Bossuet, kinek más ideálja volt, más elméletet kínál. Hol Fénelon az egyszerűt, természetest, kellemest ajánlja, ott Bossuet a gondolatok magasztosságát, az irály fönségét követeli. * Ha az egyik elméleten a tetszeni vágyás érzik s oly embertől ered, ki mindent meghóditott az egyénekre gyakorolt befolyása és társalgása által, a másik oly férfiuhoz illő, ki a szószéken szerezte hirnevét, valami nagyobbnak nevében beszélve, mint saját maga.

* A franczia akadémiába beköszöntő beszédében, ott hol oly nagyszerüen beszél a franczia nyelvről, némely sorban háromszor is megtaláljuk a »fenség«, »fenséges« szavakat.

Fénelon az irott műveket csak a gyakorlati élethez való viszonyok szerint itéli meg. A mi az utóbbi idők káros termékenységéből szülemlett amaz irodalmi skolasticismust illeti, mely megkülönbözteti a tartalmat a formától, a művészetet annak tárgyától, az irót az embertől: Fénelonban egyetlen sor sincs, melyre az támaszkodhatnék, bár egyikében is amaz újabb találmányu elveknek, melyek megrontották nemzetünk izlését. Fénelon szemében az iró nem egyéb, mint oly becsületes ember, ki kitünő jót mondván, nem is fordul egyébhez az olvasóban, mint a becsületes emberhez, ki az igazat keresi, hogy ahhoz alkalmazkodjék. Szereti a levél-formát, jótékony hatásáért. Telve van elmés nézetekkel a szellemi művek tulajdonságai és eredményei felől s finom és mély itéletekkel a remekekre vonatkozólag. Ime nehány vonás, a minőt csak Fénelon irataiban találhatunk: Demosthenesről szólva: »Arra használja a szót, mondja, mint szerény ember a ruháját, hogy vele fedje magát.« Szigorú és szeretetreméltó jellemzés, mely jó volna, ha szemök előtt lebegne mindazoknak, kik a szót, vagy tollat forgatják. Oly mű, mely nem győz meg valamely igazságról, vagy nem igazit ki valamely tévedést, oly festmény, mely nem szeretteti meg a szépet, vagy gyülölteti meg a rútat, oly szellemi termék, melyben az iró az olvasóval nem közli azt, a mi benne legjobb: csak nyomorult férczmű, vagy a képzelet hiu játéka.

VIII.

Télémach.

Ideje áttérnünk Fénelon hirnevének legnépszerűbb jogczimére, Télémachra. Az egyszerűnek, természetesnek, szeretetreméltónak az eszménye, a mit ebben megvalósított. Nyelvünkön irott valamennyi mű között talán ez a legszeretetreméltóbb.

1669 táján tette közzé s mindjárt az a szerencsétlensége volt, hogy a külföld nagyon csodálta. Azok a királyok, a kik XIV. Lajossal hadakoztak, ildomosnak találták boszantani őt Fénelon iránti becsülésök s a Télémach iránti csodálatuk fitogtatásával. Különben senkinek sem kerülte ki figyelmét, hogy akár számításból, akár oly véletlenből, melytől az iró nem igyekezett őrizkedni, Télemach sok helyütt XIV. Lajos személyes jellemének s kormányzása tényeinek birálata. Fénelonnak ez ellen nem egyszer kellett tiltakoznia.

Oly időben irván Télémachot, midőn leginkább el volt halmozva a király kegyeivel: »Nemcsak a leghálátlanabb ember lett volna, irá Le Tellier Mihályhoz, de a legesztelenebb is, ha gúnyos és gyalázó czélzásokat akart volna benne tenni. — Igaz ugyan, teszi hozzá, hogy e kalandokba beleszőttem mindazon igazságokat, melyek szükségesek a kormányzásra, valamint azon hiányokat is, melyekben az uralkodó hatalom szenvedhet; de egyiket sem vázoltam oly czéllal, hogy arczkép vagy jellemzés legyen belőle.« Senkinek sincs joga kétkedni Fénelon

szavában. Erényessége nem kisebb dicsősége nemzetünknek, mint esze. Nem teszem hát azt a megjegyzést, hogy a XIV. Lajoshoz önkényt vagy rendeletből intézett hires levél a legkeserűbb s legengesztelhetlenebb gyűlöletet lehelli s hogy ha Fénelon már ebben és oly időben, mikor még mit sem vesztett kegyeltségéből, ily haragosnak mutatkozott XIV. Lajos iránt, alig hihető, hogy mint kegyvesztett és Cambray-be számkivetett, kevésbbé kedvezőtlen szemmel tekintette volna az öreg király hibáit. De ugy itt, mint a quietismus feletti vitájában, jóhiszeműsége csalta meg. Midőn a tiszta szeretetet tanította, azt hitte, hogy igazhitű marad; ép ugy, mint mikor az önkényes uralkodók arczképét vázolta, XIV. Lajosról vett vonásokkal, hitte, hogy megmaradt a tisztelet és hála korlátai közt. Le Tellierhez irt levelének folytatása elárulja. »Minél többet olvasandják e munkát, irja, annál jobban megfogják látni, hogy én mindent el akartam mondani, anélkül, hogy bárkit rajzoljak.« Nem kell ennél több. Ha nem XIV. Lajos van rajzolva Télémachban, minden XIV. Lajosra van benne mondva.

Mi egyebek is voltaképen Mentor figyelmeztetései Idomeneüszhez, hogy virágoztassa fel a földmivelést, tegye előbbre a békét a háborúnál, hogy biztosítsa mindenek előtt népének a táplálék bőségét, hogy óvakadjék a kicsinyeskedésektől, hogy ne elegyedjék az istenek papjainak vitáiba, hogy fojtsa el a szent dolgok feletti szóvitát keletkezése pillanatában, hogy se részrehajlást, se ellenszenvet ne áruljon el ezekben a dolgokban; mindez mi egyéb, ha nem XIV. Lajos háborúinak, épitkezéseinek, kicsinyeskedéseinek, a vallási vitákba való beleelegyedésének, a quietismus vitájában tanúsított elfogult-

ságának a bírálata? Kinek, ha nem az Idomeneüszban megszemélyesített XIV. Lajosnak, tanácsolja Mentor, hogy ne házasítson össze gazdag leányokat akaratuk ellenére háborukban tönkrement tábornokokkal?

Valamint Idomeneüsz XIV. Lajos, ugy Télémach Bourgogne herczeg után van mintázva. Ez a Télémach, kire nézve »semmit sem volt szabad lehetetlennek találni s kinek heves természetét a legkisebb akadály felingerelte«, * nem más, mint Bourgogne herczeg, a ki, mondja Saint-Simon, fölháborodott az erő ellen, ha megakadályozta azt, a mit tenni akart. ** Igaz, hogy ha a harag pillanata elmult, az okosság nyert uralmat Bourgogne herczegen s mindenek fölébe kerekedett: érezé és bevallá hibáit, »sőt néha oly keserüséggel, mely újra felszítá dühét.« Igy tesz Télémach, midőn felindulása után »sátorába vonul, önmagával tusakodva s ordítni hallják, mint egy veszett oroszlánt.« Az a büszkeség, az a kifejezhetetlen gőg, melyet Saint-Simon följegyez Bourgogne herczegről, ugyanaz a büszkeség, ugyanaz a gőg, melyben Pénelope nevelte Télémachot Mentor ellenére is. Nincs semmi, egészen a Bourgogne herczeg lelkülete fölötti gondoskodásainak hatásaig, a mit Fénelon ne tükröztetett volna vissza Télémach fejlődésében, Mentor avatott keze alatt. Élő képét látom ennek abban, hogy Ulysses fiát egy neki vadult versenylóhoz hasonlítja, »mely csak egy ember szavát és kezét ismeri, a ki képes megfékezni.« Ugyanezt mondják Fénelonnak tanítványára gyakorolt rendkivüli befolyásáról is.

* Télémach XIII. könyv.

** Saint-Simon »Emlékiratai« 122. fej.

Végűl Mentor nem más, mint maga Fénelon. Az a politika, melyet Salentéban tanít, a XIV. Lajoshoz intézett levélnek s ama hírhedt Emlékiratoknak a politikájára emlékeztet, melyekben a képzelgés oly különös tanácsokat sugall. Mentor erkölcstana a *királyi lelkiismeret erkölcsi irányzása* után van másolva s az útasítások szerfölötti száma ép úgy úntat a regényben, mint az ájtatossági műben. Télémachot bántja ez, s talán maga Bourgogne herczeg csüggedésének képmását kell látnunk Ulysses fiának azon panaszában, midőn gycrmetegűl így szól Mentorhoz: »Ha mindez igaz, akkor a király helyzete nagyon szánandó; ő birodalmában a legkevésbbé szabad s legkevésbbé nyugodt ember; csak rabszolga, ki nyugalmát a közjónak és közszabadságnak áldozza föl.« *

A regény és a czélzások e vegyűléke Télémachban, egyik oka annak, hogy hidegen hagy, bár tervezete oly szerencsés, a cselekvény annyira változatos és maga a mű oly költőiséggel van irva. Gyakran hiányzik az igazság ez alakokból, melyek egészen különböző művelődési időszakokból vett vonásokból vannak összeállítva. Nehezen szokunk hozzá ama kis görög királyhoz, kinek majd tanácsokat és pirongatásokat kell hallgatnia, mint kellett XIV. Lajosnak egy kötelességétől áthatott gyóntatótól majd pedig oly hibákat követ el, melyeket sem kora sem helyzete nem hozna különben magával, hogy oly birálatokra adjon okot, melyek más kor és más helyzet ellen vannak irányozva. Mentor nem fedi eléggé Fénelont. Szinte gyakrabban vagyunk Versaillesban, mint Salentéban és néha úgy tetszik, mintha látnók, hogy

* Télémach XVII. könyv.

kap Télémach tanácsokat arra nézve, hogy a tizennyolczadik századbeli Franczia országot miként kormányozza, majd ismét Bourgogne herczeget látjuk készen arra, hogy egy nap Ithaca szigete felett uralkodjék. Ugyanazon pillanatban, midőn az iró képzelődése Homér világába helyez át, egy czélzás, egy más világból kölcsönzött részlet, egy politikai vagy erkölcsi időtévesztés visszavezet az örökösödési háboru és a quietismus korára.

Másik oka annak, hogy e munka hidegen hagy, az, hogy benne az Olympust egy keresztyén, a szerelmet egy pap irja le. Homér ugy festé isteneit, a minőknek kora látta őket. Alakjaik betöltötték az országokat és tengereket. Folytonosan a halandók közé vegyűlvén, úgy várták őket, mint vendégeket s néha azt hitték, hogy istent köszöntenek valamely idegenben, ki nemes arczulat, fönséges tekintet által tűnt ki más emberek fölött. Virgil oly korban élt, midőn Augustus templomokat emelt a bosszúálló Marsnak, Apollónak, a mennydörgő Jupiternek; vagy gazdag polgárok, hogy megnyerjék az istenek kegyét, a Hercules, a Múzsák s a Saturnus templomát építették föl. Ő látta e templomokban az istenek szobrait; hitt a Homér isteneiben; szívta az ambróziát, melyet Vénus haja lehelt. Homér és Virgil isteneikhez a vonásokat, ép ugy, mint Rafael, szűzeinek kimondhatlan szépségét, kortársaik szíve és lelke mélyéből vették.

A Fénelon által használt istenek csak gépezet a mesében. Jupitere diákkori emlék. Midőn Vénust Virgil után festi, fél saját képzelődésétől. Neptunja és Aeolusa »tömött, lecsüngő szemöldeikkel, sötét, szigorú tűzzel telt szemeikkel« csak visszataszító alakok. Fénelon istenei hasonlítnak a szűzanya ama tartalmatlan ábrázolásaihoz,

melyekkel a festők próbálkoznak, mióta a protestantismus és a bölcselem kitörülte képzelmünkből azt az eszményt, melyet Rafael a középkor hitéből merített. Ha nem is sért bennünket, mint Bossuet-t, Télémachban az egyházi egyezmény hiánya, lehetetlen pillanatonként nem érezni benne az irodalmi egyezmény hiányát.

Ugyanez a megjegyzés illik a szerelem festésére. Calypso kevésbbé ért a szerelemhez, mint az elhagyatott Dido; és Ulysses fia még Anchises fiánál is hidegvérűbb. A gyermek Ámor leleménye, kit Calypso, hogy megkönnyítse magát azon lángtól, mely keblét emészté, társnőjére, Eucharisra bíz, hogy vezesse, csak elmés kibúvó a szerzőnek arra, hogy megkímélje magát oly festésektől, melyek kevéssé volnának összeférhetők papi állásával. Calypso féltékenysége mellett, sajnálattal gondolunk a Hermione-éra. E kellemes és könnyed próza, mely szívünk körül tapogat, de mélyére nem hatol, csodálnunk késztet a Virgil és Racine verseit, melyek olyanok, mint a szerelem természetes nyelve.

Télémach iránti hidegségünknek utolsó oka következő: a pogányok benne igen keresztyének. Nem akarok bizonyos erkölcsi elvekről szólani, melyek daczára annak, hogy csak a keresztyénség által lettek teljesen megvilágítva, élhettek már a pogány világ némely nagy szellemének, például egy Sokratesnek a kebelében is. Azon elvekről van szó, melyeket csak a keresztyénség nyilatkoztatott ki az embereknek, mert csak az fejthette ki bennök ama képességet, mely ilyeneket teremt; azon igazságokról van szó, melyek ismeretlenül maradtak volna, még ha tiz Sokrates-nemzedék következik is egymásra a pogány világban. Midőn ez igazságokat bele-

keverte az antik bölcsesség nézeteibe, ugy beszéltetvén Mentort, mint az evangeliumot, Fénelon a legszebb erkölcstanra az anachronismus bélyegét nyomta, azon egyén illetéktelen volta által, ki azokat hirdeti.

Különben *Télémach* ezen hibái csak oly egyéneknek tűnnek fel, kik elég képzettek arra, hogy megkülönböztessék a szellemi művekben a helyénvalóság minden nemét; csak az ilyenek ütődhetnek meg azon, hogy a pogány kor élénk színeit elmosódni látják egy keresztyén főpap bágyadt vagy habozó ecsetje alatt. Aztán, egy bizonyos életkor multával, *Télémachot* teljességgel nem is olvassák az emberek, habár tele van érett szellemek számára való szépségekkel. Hogy érdeme szerint méltányolhassuk, jó volna, olvasása közben megemlékezni arról, minő czélt tűzött maga elé Fénelon s minő olvasó számára irta.

Fénelon föl akarta mutatni Bourgogne herczeg előtt, oly keretben, mely képzelődését érdekelhesse, minden részletes kötelességét, mely rá várt a trónon s benyomásokkal és sikeres elővigyázati rendszabályokkal akarta ellátni a királyi magatartás minden esetére. Erre semmi sem volt alkalmasabb, mint a Télémach kalandjai. Mi lehet szellemesebb: mint a XIV. Lajos unokája előtt a magaviselet példányaúl tüntetni föl a hősi Görögország legnagyobb királyai egyikének fiát? Mi lehet emelkedettebb, vallásosabb czél, mint fölmutatni Mentor növendékében, hogy ámbár úgy meg van áldva az istenektől s mint oly anyának s oly atyának fia — annyira szokva van a nagy példákhoz, — mennyire szükséges mégis az istenek segedelme, hogy megfeleljen születésének és kötelességeinek, s mily kevés a mi érdemünk,

még oly tetteinkben is, melyek legnagyobb dicsőséget árasztanak ránk, az emberek szemeiben? Tárgya választásánál fogva Fénelon szüntelen szemei előtt tartotta tanitványát; Mentor alakjának föltüntetésével arra oktatta, hogy nemes tettei minden dicsőségét az isteni segedelemnek tulajdonítsa; jóra serkentvén őt, elejét vegye a jó tettek miatti önhittségnek. A részletek érdekességével, a leirások bájával, a kalandok változatosságával, tudtán kívül s úgyszólva ezernyi kellemes úton át, ugyanazon czélra vezette, az igazságos, békés, jóltevő uralkodás ama szigorú eszményére, mely szenvedélyeinek ura s magát a népek javára szenteli.

Fénelon tervében az Olympos eszméje, melyet mi kissé hidegnek találunk, szerencsés és találó volt. Az ifjú herczeg képzelete szokva volt a Homér és Virgil isteneihez; ezeknek életteljes arczképeit mutatni föl előtte, oly elbeszélésben, mely telve Görögország szokásaival, erkölcseivel, szép egével, annyi volt, mint mélyeb. ben vésni lelkébe e nagy költők szépségeit s oly képekben tanítani őt az életre, melyek előtte ismertek voltak.

A regény tárgya hasonlókép kimenti benne a kettős erkölcstan vegyítését. Az ifjú herczeg kora s kevés tudománya elleplezvén előle a helyszerű igazság hiányát, az erkölcsi eszmék hatása kedélyére épen nem lőn gyengítve az ízlés és tanúlmány kételyei által. Végre is az csak egy kitünő emberi morálba szőtt isteni morál volt. Sőt több helyütt a legszebb részleteket hozta létre e vegyítés. Ilyenek az igazak üdvösségének festése, az elysiumi mezőkön. Ebben Fénelon nem követte Homért és Virgilt. Ezek az üdvösséget ugyanazon foglalkozások kényelmes folytatásába helyezték, melyeket életökben

űztek az igazak. A hősök nem szűnnek meg szeretni a harczot; némelyek tovább is viselik fegyvereiket s legeltetik lovaikat; mások tagjaikat gyakorolják a játékban; birkóznak a küzdőtéren, vagy tánczolnak Orpheus lantja zengzetére. A felette érzékies üdvösség inkább fekszik a pogányság szellemében, mint a szemlélődés édes örömei, melyekkel Fénelon mulattatja az idvezült lelkeket az elyziumi mezőkön, oly hasonlóan a keresztyén paradicsomhoz; de e költött tényben oly kitűnő művészet nyilatkozik, hogy távol a megbotránkozástól, a mért a pogány hősöket a mi szentjeink módjára látjuk idvezűlni, azt hiszszük, Plató fönséges lapjait olvassuk, a mint Socrates földi bilincsektől megszabadult szelleme számára fejlettségéhez illő s erényéhez méltó boldogságról álmodik.

Végűl még dicsérete méltónak mondhatjuk, a szerző czélzataihoz mérten, tartózkodását a szerelem festésében. Ha annak átalános vonásai találók különben, s ha az igazság kikandikál a képek szűziessége alól, hogy ne kellene elismeréssel lennünk Fénelon iránt, a mért nem akarta e szenvedély kirívó festésével csiklandozni azt az ifjú keblet, melyet épen arra idomított, hogy megtartóztassa magát attól? Nem szólani a szerelemről egy nevelési munkában, oly nevelőre vallott volna, ki elkerűli feladatai legkényesebbikét; igen élénken festeni, annyi lett volna, mint koczkáztatni, hogy maga az orvosság legyen a betegség oka. Fénelont végtelen szellemessége s ama csodálatos tapintata, melyre az erényesség tanít,

* . . . . Quae gratia currum
Armorumque fuit vivis, quae cura nitentes
Poscere equos, eadem sequitur tellure reportos.
(*Virgil, Aeneis VI.*)

mérsékelt festésre indították, mely intse tanítványát, a nélkül, hogy zavarba hozza s ellenszenvessé tegye előtte a szerelmet, mielőtt még védekeznie kellett volna tőle.

Az óvatosság ez érdeme közös az egész művel. Minden, mi benne világias, természetesnek látszik s semmi sincs benne, a miért valaki kénytelen lenne lesütni szemeit. Örömeink és szenvedéseink, vágyaink és törekvéseink, az erény göröngyös útja s a gyönyörnek oly futó, oly hamar keserűséggé változó édességei, mindez szűzies szabadsággal van itt vázolva, mely tapasztalatokat nyújt, a nélkül, hogy az ártatlanság áldozatúl essék. Annyi veszély, a mennyi e könyvben van jelezve, annyi örvény, annyi meglepő kibuvó a legjobban kiszámított tervek hálójából, annyi ügyelet, melylyel lennünk kell önmagunk iránt, hogy megóva legyünk másoktól s magunktól; mindez meggyűlöltetné velünk a világot, vagy tartózkodóvá tenne iránta, ha ugyanakkor az emberi dolgok látásának szépsége, ama megnyerő tulajdon, melylyel Fénelon előnkbe tudta állítani a tevékeny életet, a kötelességet, az önmagunkon nyert győzelmeket, a jótetteket, a reménységet, el nem töltene bennünket nemes hévvel, hogy szembeszálljunk a ránk váró küzdelmekkel. Az átalános benyomás, melyet minden értelmes ifjúnak nyernie kell *Télemach* olvasásából, az aggály és határozottság ama vegyülete, mely sikeresen készíti őt elő az élet küzdelmeire.

Ilyenek a *Télemachnak*, mint nevelési műnek, szépségei. Ha igaz, hogy a képzett és érett olvasó figyelmét nem kerülhetik ki annak bizonyos részletes hiányai, mennyivel gyakrabban élvezi az elbeszélés rohamosságát, a kalandok változatosságát, a leirások báját és frissesé-

gét, ama szenvelgés nélküli mélységet és könnyedséget, mely egy kimeríthetlenül buzgó forrás hatását teszi ránk!

Olyan könyv ez, melyben Fénelon nem kevésbbé úttörő, mint Homér s nem kevesebb szellemmel és fénynyel rendelkezik, mint Virgil. Télémachja ragyogó, büszke, szenvedélyes, életteljes. Ha gyöngédebb kedélyű s érzelgősebb is, mint a Homér hősei, ezt nem vehetjük tőle rosszabb neven, mint a Racine Iphigeniájától, hogy elmésebb s finomabb, mint az Agamemnon korabeli ifjú lányok. A régi két nagy epikus nem teremtett érdekesebb jellemet, min Philoklés, kit Idomeneüsz, kegyencze Protesilas cselszövényeinek s rágalmainak áldoz föl. Ez ember, oly mérséklettel gyakorolt mindenhatóságából alábukva, szigetének egy szögletébe számkivetve, hol kézimunkája után élt; szerencséje aztán megfordúlván, diadallal vitetik vissza Salentebe, hol újra megnyeri a fejedelem kegyét és a hatalmat, de nem él vele ellenségei megbuktatására; végül magányba vonúl, nem azért, hogy lerázza magáról kötelességét a haza iránt, melyet most is szolgál Idomeneüsznek adott tanácsával, de hogy kikerülje félrevonúlásával a fondorkodást és az irigységet: oly alkotás ez, mely valószínűekké teszi az antik bölcseség bizonyos példáit, és a melynek a görög szín alá ügyesen rejtett keresztyén szellem a pogányság hősei és bölcsei előtt ismeretlen nagyságot kölcsönöz.

A *Télémach* színezetéről szólva: rámutattam e mű legtartósabb vonzó-erejére. A görög hitrege a képzelet vallása maradt a modern népeknél. A görög szellem máig is eszményünk a művészetben. Minden könyv, mely annak képét állítja elénk, már gyermekkori nevelés által nyert előkészületre s fogékonyságra talál bennünk. Sem

az, hogy sokat visszaéltek vele, sem a sok ügyetlen utánzás, nem csökkenthette vonzalmunkat iránta.

Egy szobor, mely a görög szobrászat nemes és gyermeteg szépségére emlékeztet, a művésznek, ki azt létrehozta, első helyet biztosít a művészetben. Chénier Andrénak néhány műve, mely édes és zamatos, mint a hymetti méz, s mely azt a szép eget tükrözteti vissza, mely alatt anyja született, halhatatlanná tette nevét. Ugyanaz az ég dereng az egész Télémach felett. A görög szellemnek az a fuvalma minden lapon, azok a majd kellemes, majd komoly képek, a melyek által az ó-kor az élet ismeretére készített elő: e kedves könyv nek az örök újdonság báját kölcsönzik, mint egy antik vázának, melybe Fénelon keze bokrétát kötött Görögország legszebb virágaiból.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

I. Levelek és Emlékiratok. — Guy-Patin, Mottevillené, Retz. — A Sévignéné *Levelei*. — A Saint-Simon *Emlékiratai*. — II. Balzac és Voiture, összehasonlítva Sévignénével. — III. A Sévignéné jelleme. A *negédes*, és a szellemes elem, leveleiben. I. Napoleon itélete Sévignénéről és Maintenonnéről. — IV. A Saint-Simon *Emlékiratai*. Saint-Simon és Bossuet. — V. A XIV. Lajos uralkodásának a vége. — Saint-Simon és Tacitus. — VI. A Saint-Simon politikai szerepe. — VII. Iratai, összehasonlítva az ókori történetirókéival. — VIII. A Saint-Simon arczképei. — IX. Az *Emlékiratok* nyelve. — X. Mi részben tartozik Saint-Simon a tizennyolczadik századhoz.

1.

Levelek és Emlékiratok. — Guy-Patin, Mottevillené, Retz. — A Sévignéné Levelei. — A Saint-Simon Emlékiratai.

Semmi sem hiányzott a tizenhetedik század dicsőségéből. Miután eszményi mintáúl szolgált annyi mesterműnek, hátra volt még, hogy maga is, saját arczvonásaival, kiábrázoltassék. Annyi szép rajza után átalában az embernek, hátra volt rajzolni még az egyént, ebben a társadalomban, mely oly azt értékessé tette, a *franczát*,

egy oly korszakban, mikor Francziaország oly nagy volt. A franczia szellem, ez emlékekben, melyeket az előbbiekben méltattam, az emberi szellem franczia alakban; hátra volt még saját egyéni arczkifejezésével föltüntetni azt, nem valamely irodalmi eszmény keresése czéljából, hanem magát véve a tanúlmány kizárólagos tárgyául. Ez volt a Levelek és Emlékiratok föladata.

A tizenhetedik század sokat termelt e nemből. Míg Balzac és Voiture fáradságosan versenyeztek, melyikök tud legjobb levelet irni, tárgy nélkül: egy bölcsész orvos, csipős és gúnyoros szellem, kevéssé barátja a hatalmasságoknak, a királyt kivéve, több mint szabadon gondolkodó, a ki a jubileumi ünnepélyekben »csak utczasár és nátha alkalmat látott s az orvosok dolga szaporodását«* — az ellenzéki szellem egy kinyomata hazánkban, mely sokkal jobban tudja mit nem akar, mint hogy mit akar, egy szóval Guy-Patin, a nélkül, hogy gyanította volna, első mintáját adá az egyszerű, természetes leveleknek, jó barátokhoz irva csupán a gondolatközlés gyönyöreért, nem pedig idegenhez, szellemessége udvarlása okából; s kellemes irálylyal, mert szerzőjük mit sem gondol irályával s annak ékességével s mivel nem alkalmazta bennök, mint maga mondá, »sem Phoebust, sem Balzacot.« **

Ugyanakkor, mikor La Rochefoucauld majd megfagyott *Emlékiratai* csiszolásában, Mottevillené, könnyű, előkellő és mégis gyakran szilárd tollal irta meg az Osztrák Anna udvarának a krónikáját. Több zajjal s

* 184-dik Levél, a Réveillé-Párise-féle kiadásban.
** 184-dik Levél.

nagyobb várakozást ébresztve, a hírneves Retz bibornok, commercy-i magányában, nehány szép lapot, bár nagyon és szembetűnőleg utánozva Sallustot, csúsztatott abba a kuszált szövevénybe, melyet *Emlékiratainak* nevezett s mely hű képe volt a Fronde-ban viselt szerepének. Retznek, az iróból mint a politikusból, csak a szerep szép részei jutnak; magát igazolni törekedvén, csak elhomályosítania sikerült. Oly könyv, melyet hasznos olvasni; nem vonzza az olvasót, de bevárja míg szüksége van rá.

A levél-gyűjtemények közt egyetlen egy viseli magán oly jellességek bélyegét, melyek önmagokért olvastatják a szellem műveit: a Sévignéné asszony levelei.

Az emlékiratok közt egyedűl a Saint-Simonéi vannak a gondolat és kifejezés azon erejével irva, mely az Emlékiratokat az irodalmi művek rangjára emeli.

Ez a két gyűjtemény csak azért lett irodalmi becsűvé, mert nem igényelték azt magoknak. Így nyer egy kormányzati okirat, egy diplomatikai közlemény irodalmi becset, épen az által a gond által, melylyel tőle minden czifrát távol tartottak. A tizenhetedik század nem egy példáját mutatja ennek, némely Colberttől származott utasításban, némely, a Lyonne tollából folyt kanczelláriai iratban, melyek megérdemlik a tanúlmányozást, még nyelvökért is. Sem Sévignéné, ámbár Ménagetól tanúlt latinúl, s a Rambouillet-palota egy perczre szép szellemmé avatta; sem Saint Simon, ámbár *Emlékiratait* nagyon is homályos elmélkedésekkel vezette be a történelemről s majdnem történetirói nyilatkozványként lépett föl velök, nem akartak irók lenni s nem is hitték annak magokat. Talán épen azért voltak nagy irók.

Mindketten a XIV. Lajos uralkodásának főbb eseményeit beszélték el; előtérbe állítva az udvar belső történetének részleteit, s mindenik a maga jelleméhez és állásához képest alakította azt. Sévignéné hireket közöl az udvarról, néha a hadseregről, mikor fia vagy barátai ott voltak. Ezek oly emberektől vett hallomások, a kik azokat ismét másoktól vették; ritka dolgot ir saját szemléletéből. Félig udvari személy, s kevésbbé közvetlenül maga által, mint ott levő barátai és rokonai által; nem oly kiváncsi, hogy sajnálná, ha nem tud meg mindent, nem igyekezve minden áron behatolni a titkokba, csak azért foglalkozik e dolgokkal, mert mindenki azokkal foglalkozik, de nagyon szívesen tud azoktól távol is élni; némi kis kegyvesztésben is, mint mondják a Fronde körében levő viszonyai miatt, s különösen a miatt, mert nem igen mutatta magát az udvarnál.* Levelei gyűjteménye egy szellemes hírlap, melyben a nagy események udvari hírekként, s az udvari hírek nagy eseményekként tárgyaltatnak. A tizenhetedik század ez maga, két szellemes nő levelezésében, kik nem ismernek semmi fontosabbat saját ügyeiknél, s kik XIV. Lajost, Turennet, Condét, Francziaország és a birodalom háborúit, vegyesen tárgyalják a háztartás részleteivel, valakinek a terhességével, egy házassági tervvel, a provence-i helytartóné, Grignanné hivatalos ebédeinek ételsorával.

Saint-Simon azt állítja, hogy mind azt maga látta, a mit leir, vagy az első szereplők szájából vette, s mint

* »Sohasem látom« — mondá XIV. Lajos valakiről, a kit neki valami hivatalra ajánlottak. Ő szerette látni az embereket, hogy ismerje s őt is lássák.

bizalmas beszél ott, a hol nem beszél mint cselekvő. A mit nem tud az eredeti forrásból, azt kitalálja; ha nem is történetiró, úgy szól, mint a ki a legmegbízhatóbb anyagot szolgáltatja a történelemnek. *Emlékiratai* nem egy helyükön, sokkal túlmentek ez érdemen; ha nem teszik is lehetetlenné a XIV. Lajos uralkodása történetének helyes megirását, örökre elveszik a kedvét minden okos embernek attól, hogy annak festői története megirását megkisértse.

Sévigné és Saint Simon egyéneket festettek; egyik csak vázolva, másik a színek ama pompájával, mely a képeket megragadókká teszi. E két ecset versenyzett néha a nagy szellemek arczképezésében. Egy ízben a nő ecsetéé lett a diadal; Turenne nagyobb a *Levelek*-ben, mint az *Emlékiratok*-ban, melyekben nem olvashatjuk csodálkozás nélkül, hogy Saint-Simon el akarja vitatni tőle a fejedelmi rangot s megjegyzi, hogy »végtisztességének és temetésének pompája nem állott semmi arányban születésével.« *

II.

Balzac és Voiture, összehasonlítva Sévignénével.

A Balzac és a Voiture levelei szónoki darabok voltak. A levéliró csak a bekezdés és befejezés udvariassági szólamait adta hozzájok; a levél zöme szólhatott volna akárki másnak is. Az ember azt hinné, a szerző

* CLXXII. fejezet.

mindenféle kéziratgyűjtő számára akart irályi mutatványokat szolgáltatni. E levelek semmi felvilágosítást nem nyújtanak azokról, a kikhez intézvék s igen keveset arról a ki irta. Semmi kapocs nincs a levéliró s a levélkapó közt. Az egyik félen egy magát fitogtató szépszellem áll, a másik félen egy világfi, a ki levelet kért amattól, hogy azzal úton útfélen dicsekedhessék. A szerző, a ki azt tudja, úgy irja levelét, mintha beszédet irna. Mily nagy gondot fordít arra, hogy csillogtassa szellemét s elrejtse lelkét! Az ily elme-játék ritkán sikerül. Bármennyire igyekezzék az iró, nem tudja kimutatni egész szellemességét a mivel bir, s mutat ellenben olyant is a mivel nem bir. Ez a büntetése a hiúságnak, mely ily leveleket irat az emberrel, hogy csillogni akarván épen azt hagyja homályban a mi legjobb lakik benne.

Mennyi nemes és szép levelet hagyhatott volna hátra Balzac, mily kedves leveleket Voiture, ha csak azoknak irtak volna, a kikkel dolguk volt!

Az ilyen tárgytalan levelek egyik büntetése, — minőket a divat csikart ki a hiúságtól — hogy roppant fáradságba kerűlnek. Balzac s Voiture menekűlnek is a mennyire tehetik, ha csak önszeretetük érdeke is nem sürgeti. Máshelyt idéztem már, mit mondott Voiture Rambouillet kisasszonynak; a ki levelet vár tőle, csak hogy levelet kapjon s a bókok kedvéért, melyekkel el fogják halmozni érte anyja két szalonjában. »Mit irhassunk egy hölgynek, mondja, ha sem államügyekről, sem szerelemről nem szólhatunk vele?« * Balzac bár jobban rátermett e tisztre, nem kevésbbé érezte annak bilin-

* III. könyv I. fejez. VI.

cseit. Nagy megerőltetésébe került ahhoz szoktatnia magát, hogy csak fenséges hangon irjon; nagyon unta magát triposzán. Voiture legalább könnyebben veszi a dolgot; csúfolódik a világgal, bár engedelmeskedik kívánatainak. De mind a kettőt sokszor nagyon szerencsétlenné teszi híressége! Balzac egészen meghat engem, mikor egy pillantást vetve iró asztalára, egész halom levelet lát ott, melyek mind válaszra várnak, »de ékesen szóló válaszra, mutogatni való, lemásolandó s kinyomatandó válaszra!« * Érdekes példája, mily zsarnokságot űz kedvenczein a divat! Nem mulatságos-e hallani Balzacot és Voituret, a mint teletömve édességekkel, mint a Gresset Vert-Vert-je, boldogságukon jajgatnak!

Sévignéné, nemhogy félne a választól, maga ad arra alkalmat. Azért irja leveleit, mert nem tud gondolkozni magában s mindig van kivel bizalmasan közölje gondolatait. Vannak levelei, melyek a kocsiból vannak keltezve, mely őt a Loire on át Toursból Nantes-ba vitte, a jó Coulanges abbé társaságában, a ki breviariumát olvasta, míg unokahúga levelet irt. Azért nincs is közvetlenebb, hirtelenebb, alkalmibb valami, mint az ő levelei. Mindig lebeg egy készen a tolla hegyén; alig ment el ez, már a másikba kezdett; Sévignéné sohasem számol azokkal, a kikkel levelez. Leányára gondolni s irni neki: előtte egy. Megir neki mindent, a mit élszóval elmondana; előtte nincs csekély hir, sem csekély tárgy. Ha nincs semmi mondani valója, elmondja azt, hogy nincs. Hisz a levél oly szívesen látott valami, minő

* Beszélgetések, VII.

denütt; de kivált falún! S oly kevésbe kerül, az egymástól távollevő s egymást szeretőknek!

Így keletkezett ez a híres gyűjtemény, melyre a magasztalások egész tárházát kimerítették. Hazánkban nagyon értenek a levél-irályhoz; azért itt Sévigné a legjobb birálókra talált, s kivált a nők közt a legkedvezőbbekre és legilletékesebbekre. Ez egyik dicsőségök; s hogy jól itélhessenek e részben: elég hogy anyák, elég hogy nők legyenek. Mit mondhatnánk Sévignéről, a mi már el ne volna mondva? Nemde, ennyire kimerített tárgyról irni, annyi volna mint tárgy nélkül irni? Mégis akarok róla mondani valamit. Ha valami mindenkié, annál igazabb. Tudva van, hogy saját gondolataim közt csak azt becsülöm, a mit mások is szintúgy gondolhattak.

III.

A Sévigné jelleme. — A negédes és a szellemes elem, leveleiben — I. Napoléon itélete Sévignéről és Maintenonról.

A Sévigné leveleiben semmi sem oly bájoló, mint a ki irja. Élénk, de múlékony és szeszélyektől ment érzékenység; egészséges bár nem mély értelmiség, mely nem hat be a dolgok fenekéig, de gyakran, és pedig első ösztönével, eltalálja azok lényegét; vidorság, minden szelesség nélkül; szelíd mélaság, mely egyszerre képződik s oszlik el, a mint kifejezésre jut; semmi öregség, holott nem hivalkodik abban, hogy nem öregszik;

sok mozgékonyság, melynek magva s mintegy súlya a józanész, mely távol tartja a magatartástól a képzelgést és a szeszélyeket; előszeretet a kegyvesztett emberek iránt, a nélkül, hogy haragudnék a hatalmasokra; ha ellenzékeskedik, úgy ellenzékeskedő mint átalában a frondeur-ök, kik sem zúgolódni, sem bánkódni nem mernek, s kik helyrehozhatatlan kegyvesztettségökben mindig a szerencse jobb fordúlatára tartják fenn magokat; a legjobb anya szíve, a ki csak élt valaha, akárki mit mondjon róla; tartós barátságra képes, a ki a szerelemtől őrizkedik inkább, mintsem idegen tőle; ezek a fővonásai e jellemnek, melyben szilárd alap érzik a szeretetre méltó alatt, s melyben a kellemes sohasem rejt rosszat.

E vonások mindenike nyilatkozik egymás után leveleiben; vagy jobban mondva nincs egyetlen levele, mely ne lenne egy perczig maga a szeretetreméltó asszony. Mindamellett sem mondok ellent azoknak, kik levelei gyűjteményében a *negédesség* nyomára akadtak; nem szívhatta büntetlenül ő sem a Rambouillet palota levegőjét. Nem hozott-e onnan még Bossuet is néhány virágot, melyeket fonnyadva találunk első beszédeiben? Sévignéné ott, az emelkedett iránti előszeretettel, a mi ama légkör szép oldala volt, a ritka és keresett iránti előszeretet találta, a mi annak hátrányát képezte. De míg mások e ritka és keresett hajhászatában fáraszták ki magokat, ő azt fáradság nélkül lelte meg, az ifjuság bizonyos előitélete által, mint a Scudéry kisasszony regényei iránti előszeretete volt. Ő nem viseltetett bizalmatlansággal a negédesség iránt, mert az öntudattal ment át vérébe, s a mint e modorban irt, mely több fontosságot kiván tulaj-

donítani a dolgoknak mint a mennyivel valósággal bírnak, semmit sem erőlködvén, nem is vette észre, hogy levetkezi természetességét.

A Rambouillet-palotában felöltött s megőrzött szokás megmaradt benne azután is, hogy a Port-Royal irataiból megtanulta, mi az a tárgyhoz alkalmazott irály. A levelek, még a legtitkosabban bizalmasak is, közkézre adattak; másolatban köröztettek. Annyira szerették a szellemességet, hogy senkinek sem bocsátották meg, ha magának vagy kis körének tartja fenn azt. Ez okozta, hogy a Sévigné leveleit is mindjárt annyian olvasták. Másolatokat vettek rólok, még iróasztalán, mielőtt lepecsételte volna; s kézről-kézre jártak. A ki irta, az is tudta hogy mutogatni fogják; a kinek irva voltak, megengedte, hogy belepillantsanak; mert ki állhatna ellent a gyönyörnek, hogy mások is lássák mennyire szeretve vagyunk? Igy történt, hogy Grignanné nem egy levelet engedett lemásoltatni, melyben anyja úgy szólt leánya szépségéről, mint egy szerelmes, s szelleméről mint a hogy az övéről szóltak.

Sévignénében sokkal több természetesség volt, semhogy ne érezte volna a szokás feszélyező voltát. »E tudósitást — irja leányának — esti öt órakor küldöm neked. Magam teszem boritékba. Coulanges ur eljő ma este s másolatot fog kérni belőle. Gyűlölöm e szokást, mint a halált.« * De csak félve higyjünk neki. Úgy tudta csinálni a dolgot, hogy természetesnek látszassék s helyeslést nyerjen; sőt szerette, ha körében csak olyant irnak, a mit mutogatni lehessen. »A minap, — irja a

* 390. Levél. (Monmerqué-féle kiadás.)

fiatal Sévigné marquis — válaszoltam Grignan urnak; de anyám, igen helyesen, oly kevéssé találta válaszomat méltónak ahhoz, a mit ő irt nekem, hogy elégette.« * Ily kényes gond nem maradhatott nyomtalan. Bajos volt nem mondani valamivel többet, mint gondoltak, s hogy még a szív is ne úgy szóljon, mint a ki tudja, hogy kihallgatják. Mindezt mohón irták, megengedem, s oly tollal, melynek »kantárt vetettek a nyakába«; de maga ez a könnyűség egygyel több tőr volt; mert a dicsérethez hogy csinos dolgokat irnak, járult az is, hogy gyorsan irják. S különben is, gyorsan irni — nem mindig a legjobb mód: természetesen irni.

Az egyetlen hátrány, mely a negédesség e vegyületéből Sévignénére hárult, hogy némileg jogosúlttá tette az őszintesége iránti kételyt. Még anyai szeretete kifejezésein is, azon változatosságnál fogva, mely az elfogúltaknak a Balzac és Voiture leveleiben előfordúló udvariassági szólamok keresett változatosságát juttatja eszökbe, sokkal inkább érzik a művészet, mintsem mindig szívből eredhetnének. Részemről nem zúgolódom azon, hogy hazánkban annyira szeretik a természetességet, hogy még Sévignénében sem találnak eleget abból. Sőt azt sajnálom, mért nincsenek még többen, a kik e részben oly éberen őrködnének minden ellen, a mi annak csak külszínét viseli, vagy a mi azt meghamisítani czélozza. De már azzal túlmentek minden határon, hogy a Sévignéné szívében is kétkedtek. Leveleiben a negédes elem csak egy felesleges szalagcsokor az egyszerű és ízletes ruhán. Talán úgy tetszett magának jó szívében, mint mások

* 733. Levél. (U. o.)

szellemességökben. Az édességek, melyeket leányának mond, csak olyanok mint a gyermekeknek mondani szoktuk kényeztető szócskák; lehet, hogy a képzelet sugallja, de szív van alattok.

Egyébiránt Sévignénével szemben meg kell szoknunk, hogy mindent szellemén lássunk átszürődni, s e szellem nem csupán abban a művészetben áll, a mely valódi érzelmeknek és igaz gondolatoknak is meglepő fordúlatot képes adni. A Sévignéné levelei gyűjteménye teli van ezzel a szellemmel, melyben hazánk oly kitűnő s melyre mintegy kiváltsága van. A másik, mely abban a tehetségben áll: kiválasztani tudni az igaz eszmék közűl azokat, a melyek a legkiválóbb szellemek szemében is igazak; megragadni tudni azokat az igazságokat, melyek kikerűlik a tömeg figyelmét s elsajátítani azokat, melyeket a tömeg is magáéinak vall; élesen fogni fel az igazat, szőrszálhasogatás nélkül; újat mondani s hitelre találni; finomabbúl tudni érezni azt, a mit mindenki érez; saját egyéni természetességgel birni, de a melyet mások is természetesnek találjanak; ez a szellem, mely hazánkban a legmíveltebbek sajátja, nem csak megvan Sévignénében, ő ennek a megtestesűlése.

Ő nem tud gyöngéd lenni szellemesség nélkűl; épen a szellemes nő tette gyanússá benne az anyát. Kivánnók: vajha Sévignéné egy kissé inkább oly módon szeretné leányát, mint minket anyáink, azok nélkűl a hizelgések nélkűl, melyek azt látszanak elárúlni, mintha a leánynak szüksége volna a dicséretre; a legóvatosabb udvariasság elővigyázatai nélkűl, mikor neki tanácsokat ad, s mind azon ezer nyájaskodás néklűl, melyek arravalóknak látszanak, hogy ne kelljen őszintén s egyszerűen

szeretnie. De mit? Azt kivánjuk, hogy Sévignéné szellemes legyen mindenkivel — csak leányával szemben nem s mindenben, esak legigazabb érzelmében nem? Jobban tett volna-e, ha azért, hogy elkerülje a vádat, hogy szellemesen szeret, mesterkélt gyermetegséget negélyezett volna, mely még gyanúsabbá tette volna érzelmei őszinteségét, vagy oly szenvedélyt, mely nem illik az anyai szeretethez? Igaz, hogy mindent szelleme közegén tesz: ez az ő nyelve, arczkifejezése, külső megjelenése — de még sem ez a benső mivolta.

De legalább nem érzünk bizalmatlanságot e szellem iránt, ama bájos elbeszélésekben, melyekben a XIV. Lajos százada adomaszerűen van elénk adva, sem amaz oly könnyű és biztos kézzel vázolt arczképek iránt. A világon valaha létezett legfinomabb társadalom közepette érezzük magunkat, látjuk azt azokban a személyeiben kik annak a hangadói, kik után mindenki illeszkedik; halljuk beszélni a napi hírekről, miket a harczmezőről hoznak, hol egyiknek férje, másiknak fia küzd, az udvarról, a király gyöngéiről; s ez utolsó pont fölött, a tisztelet és ovatosság sem nyomhat el egy szemernyi rágalmazást. Látjuk azokat a komoly foglalkozásokat, melyekre az emberek, merő divatból, adják magokat; a híres egyházi beszédeket, különösen a Bourdaloué-it, a ki »úgy odavág, mint a vak;« * a szellem művei fölött folyó vitatkozásokat, a Corneille pártolóit hajba kapva a Racine-éival; a divatos olvasmányokat: a Port Royal a legolvasottabb a költők után, a regényekkel együtt.

* 1675. augusztus 16-káról irt levele (Monmerqué-féle kiadás.)

Látjuk még az ellenzéket is; de a mi ebből átcsillan a Sévignéné bizalmas közleményein, hasonlít ahhoz, a mit a Corneille iránti szeretetből csináltak Racine-nal szemben: a múlt utáni sajnálathoz, vegyítve az a fölötti boszszúsággal, hogy kénytelenek bámúlni s rettegni azt, a mi helyébe lépett.

Mind ez oly könnyed, suhanó, futtában behízelgő, s ismét feledésbe menő, de mégis vágyat keltő az ismétlésre. Sok van e levelek közt, melyet mindig először vélünk olvasni s mindig újra olvasunk. A legerősebbek maradandóbb benyomást tesznek; de összeségük a lélek felszínén marad. Mint Napoleon mondá rólok: »Olyanok mint a lágy tojás, jól lehet velök lakni, a nélkül, hogy megterhelnők a gyomrunkat.« * Sokkal többre becsülte a Maintenonné leveleit. E leveleket teljességökben tekintve, a nagy császár véleményében kell osztoznunk. Nem a XIV. Lajos öreg titkos nejének a képét adják, a ki csupa kimértség, csupa szerep, egészen azzal foglalva el, hogy hatalmát növelje és álczázza, hanem a Scarron özvegyeét, akkor, mikor egész szeretetre méltóságára volt szüksége, hogy magához vonja a szerencsét, a kinek Sévignéné »kedves és bámulatosan egyenes lelkületét« emlegeti. ** Levelei e korból, valami józan, egyszerű s annál hatásosb színezettel bírnak. Nem bájolnak el női ingatagsággal, s természetességök annál inkább tetszik, mivel a józanész szülötte, mely megveti a kedveskedéseket, a nélkül, hogy megfosztaná magát a valódi kedvességtől. De a hol hiányzik a tárgy, a le-

* *Szent-Ilonai Emlékiratok.*

** 1672 január 13-diki levél. (Monmerqué-féle kiadás.)

velek rövidek, szárazok, szószaporítás nélkűliek. Ez zárkozott szívre s odaadás nélkűli szellemre vall. Az ügyeivel elfoglalt asszony látszik bennök, a ki a tanácsadásban kitünő, szeret beszélni a háztartásról, s a szellemet csak a haszonért becsűli, melyet belőle húzni lehet.

Azért, e két gyűjtemény becsének meghatározását illetőleg, szívesen hivatkozom a szellemi művek egy kitűnő birájára, Royer Collardra, a ki, szép élete végén, minden este, Tacitus egy-egy lapja után, egy levelét olvassa el Sévignénének. A gyönyörön kivűl, melyet minden finomabb szellemnek nyújt, még egészen egyéni okokból is szerette őt; szerette a tizenhetedik század kedveért, melynek — úgymondák — utolsó tagja volt s melylyel tele vannak iratai. Szerette kedves nyelvéért, melyet maga is használt; szellemeért, mely rokon volt az övével, mert ő is, — azokra nézve, a kik előtt megnyílt — ritka szellem volt, különczség nélkűl, s becset helyezett arra, a mit vele együtt mások is gondoltak. Szerette Sévignénét azon igaz és bájos eszméért, mely szerint, oly dolgokban, a hol a nők fölénynyel bírnak, fölülmúlják a legeszesebb férfiakat is, nem is tekintve nemök báját, melyet még erejökben is megőríznek. Egyszóval, Royer Collard úgy szerette Sévignénét, a mint, hiszem, hogy Port-Royalban is kellett, hogy szeressék.

IV.

A Saint-Simon Emlékiratai. — Saint-Simon és Bossuet.

Im egy iró, a ki nagyon elcsodálkozott volna, ha azt mondják neki, hogy halála után úgy fogják őt becsűlni, — nem mint a pairek és herczegek pártjának

legjobb védelmezőjét — hanem mint nagy irót! Ez a dicsőség nem kisértette őt, nem is vélte magát arra termettnek. »Sohasem voltam akademikus szellem« — mondja *Emlékiratai* végén. Még arra sem volt kiváncsi, mit fognak tartani művéről, s életében nem is adott ki belőle semmit. Ha számított *valami* dicsőségre, inkább arra, hogy ő lesz az utolsó nagyúr Francziaországban, mint arra, hogy a legelső helyek egyikét foglalja el azok között. a kiket ő a tizenhetedik század »irodalmárainak« nevezett.

Szellem-irány, keresztyén eszmék, indulat és gondolatbőség tekintetében legközelebb állva Bossuet-hez, Saint-Simon sok közös tulajdonnal bír e nagy emberrel. Bámulandó mind a kettő, a maga nemében s arányai szerint, azon finomság, meghatottság és erő által, melyet a rajtok uralkodó eszméből mindketten meríteni tudtak. Valamint Bossuet, szenvedélyes hitéből az egyházi hagyomány iránt, merítette azt a történelmi éles látást, mely annak lánczolatát az azt egymásnak átadó nagy testületek ingadozásaiban és ellentmondásaiban is fölismerte; s a moralista érzékét, mely a szívek redőiben megleli a népek tartós engedelmességének okait; és azt az értelmiséget, mely a nagy orthodoxokat megértette s azt a bizonyos rokonszenvet, mely annyi századon túl fegyveres társukká tette őt hittani nagy küzdelmeikben: szintúgy a Saint-Simon előszeretete a nemességre támaszkodó korlátlan egyeduralom iránt, kérlelhetlen éleslátással ruházta fel őt, hogy fölfedezze a kegyvesztett nemesség helyére kalandorokat helyező korlátlan egyeduralom vétkeit. De az általa védett ügy nagysága, Bossuet minden iratába átment, míg a Saint-Simon ügye oly csekély s

oly személyes, hogy midőn egy kitünő szellem egész hevével védi azt, az ékesszóló harag. a hibák feltüntetésének művészete, az eleven színek, melyekkel ellenségeit festi, a tűz, a bosszankodás, az elveszett utáni bánkódás — mind nem adhatják meg tárgyának, a mi hiányzik belőle: a nagyságot.

Másik előnye Bossuet-nek Saint Simon fölött, hogy Bossuet tud bámulni, Saint-Simon pedig nem. Látva, mily magasból tekinti amaz a dolgokat, azt hinnők, nem talál a földön semmit, a mi bámulásra volna méltó, kivéve azt, a mit az isten czéljának nevez az emberi dolgokban. Pedig nem volt még nagy ember, a ki több bámulásra méltót talált volna. Jelleménél fogva fölül állva mindazokon a szenvedélyeken s elégületlenségeken, melyek szellemünket elhomályosítják s még a közönyös dolgok ellen is elfogultakká tesznek, — ő, mint a nagy Corneille, érzékkel bír a bámulandó dolgok iránt. A hol az emberek legnagyobb része, akár emelkedettség hiányából, akár irígységből, csak a rossz oldalakat látja, ő meglátja a jókat s bámulata csak az azoktól nyert erős benyomás kifejezése. Mintha öntudatlanúl szalasztaná ki, oly őszinte és rögtönös e kifejezés; de ha figyelmesen szemléljük, észreveszszük: hogy meggondolásból származik, s a mi egyszerre lövell ki beszédeiből, nem annyira a meglepetés, mint a meggyőződés ereje.

Saint-Simon tagad, vagy bírál; de nem bámul. Bizonyos ellenzéki szellemnek levén valódi kinyomata: elégületlen mindennel a mi körülötte történik, s a bajnak nem tud más orvosságot ajánlani, mint egy valósíthatlan ábrándot. A jót igazságérzetből mondja, a rosszat szenvedélyből. Hogy *Emlékirataiban* annyi bámulatra méltó

dolog és személy van: azt csak becsületességének s talán évenkénti kegyes visszavonulásainak köszönheti a trappisták zárdájába, a honnan mindannyiszor — ha nem is emberszeretetet, legalább a rágalomtól való iszonyodást hozott haza; s köszönheti a nagy festők amaz önzetlenségének, kik a mintával szemben, bizonyos perczekben nem egyebek: mint biztos szem és hű kéz az igazság szolgálatában.

V.

A XIV. Lajos uralkodásának a vége. — Saint-Simon és Tacitus.

Különben nem az ő lelki hangulata az oka, hogy több kárhoztatni, mint bámulni valót talált abban a korszakban, melynek krónikáját irta. Midőn Saint-Simon az udvarnál megjelent, a XIV. Lajos uralkodásának valamennyi nagysága elhomályosúlt már; a nagy tábornokok, a nagy ministerek eltűntek; a király, bár maga még mindig felséges, kitűnő emberekből álló kisérete nélkül maradt, környezve és elhomályosítva szeszély által választott vagy véletlen által adott szerencsefiak (parvenu-k) által, kik hizelegtek uralkodási szenvedélyének, s élete ama legnagyobb ballépésének — Maintenonnéval való egybekelésének. Saint-Simon ép oly erős benyomásait kapta a hanyatlásnak, mint kapták volt a nagyságnak a XIV. Lajos uralkodása első felének a kortársai. Ő a királyságot künn megalázva, benn meggyöngűlve látta; tanúja volt mikép éli túl az engedelmesség köve-

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

telése azokat a nagy dolgokat, melyek dicsteljessé tették vala az engedelmességet. Látta a tönkre tett államot, a tanácsban és a hadseregnél a középszerűséget, a vallásban a képmutatást, s mindazt, a mivel ez a minden korral köz vétk ek gyűlöletességét növeli; s látta, mily kevés értéke van a kegyvesztett lángésznek, ha nem alázza meg magát arra. hogy szenteskedésből udvaroljon. Természetes rosszkedvűsége még jobban elkeseredett annak láttán, mikép okozza mind e romlást ugyanaz a kéz, mely Franciaországot fölemelte vala; és ha a sok rossz láttára, megesett rajta, hogy olykor túlozva vagy ott is rosszat tett föl a hol nem volt, nem járt-e még is közelebb az igazsághoz azoknál, a ki mind csak jót akartak látni?

Saint-Simon született történetirója volt a XIV. Lajos uralkodása e végszakának. Neki romlás kellett, hogy fesse, hibák hogy elmondja. Elaljasúlt jellemek, titkos befolyások, udvaronczok szolgaisága, ministerek, kiket tekejátszásbeli ügyességök juttatott a király tanácsába, hadvezérek, a kik félnek a puskaportól, * egy vén asszony, a ki hatalomra jut a legféltékenyebb úr fölött azzal a színlelléssel. hogy nem akar mást, mint a mit ez akar; kis eszközök által csinált nagy szerencsék, mióta a nagy eszközök gyanusokká váltak; az adomák számtalan sokasága, mióta a nagy tettek megritkúltak: — ime a tárgy, melyet Saint-Simon kedvel, s melyben kitűnik. Kétlem, hogy a XIV. Lajos uralkodásának első felében szintoly otthonosan érezte volna magát. Sokkal inkább nagy úr, mintsem a nagy embereket szerethetné.

* Pl. D'Antin. Lásd arczképét Saint-Simonnál.

Turenne az ő szemeiben *nem igazolt* herczeg; láttuk, mily kételyt fejezett ki rangja iránt, temetési pompája alkalmából, a vérszerinti herczeg és pair féltékenységével a kétes herczeg irányában. Bossuet-ről nemes kitételekkel szól, de csak mellékesen érintve, holott ő volt a király uralkodása második felének legnagyobb dicsősége, s a század összes lángesze benne összpontosúlt; ellenben részletesen festi Fénelont, a gyöngeségek kedveért, melyek e szép egyéniséget megrontják. Beható, elemző, mozgékony szelleme mintegy arra termett műszer, hogy turkáljon e romlottságban, melyet a gyóntató kiméletlen kutatásával s a történetiró bölcsészi szabadságával vesz vizsgálat alá. Még hibái is, nehéz kedélye, kételyei, elfogultsága a czímek iránt, az a természete, hogy szinte jobban fél az illem mint a becsületesség ellen véteni, sajátságos nagyravágyása, mely mindig a kisérletnél és szeszélynél marad, vagy mert inkább óhajtotta, hogy alkalmasnak tartassék valamely állásra mint tényleg elfoglalni azt, vagy mert hivatása volt elég közel jutni a legmagasb körhöz, hogy láthassa mi történik ott, de nem foglalni helyet ott, hogy legyen ideje irni róla: mind ez arra látszék őt felhívni, hogy nagy festője legyen egy hanyatlási korszaknak.

Ebben hasonlít Tacitushoz, a kivel párhúzamba, sőt egy rangra is állították. Tacitus, mint festő, tetszik magának azokban a képekben, melyek, mint polgárt, leverik. Becsületes ember levén, lelkesedés nélkül, mint Saint-Simon, félénk és tehetetlen a nagy föladatokban, szigorú azok iránt, a kik cselekesznek s veszélyes dicsvágygyal bírnak, mily történetirója az összeesküvéseknek! mily rajzolója a vétkeknek! mily bonczolója a tit-

kos indító okoknak! Sőt azzal is gyanúsították, hogy toldja, a hol nincsenek.

Hasonlítnak egymáshoz a múlt utáni bánkódásukban is. De Tacitus a legnagyobb kormány után bánkódik, mely valaha létezett; Saint-Simon sajnálva, hogy a nemesek nem szövetséges társai s nélkülözhetetlen gyámolói többé a királyságnak, velök, a kormányzat uraival együtt, Saint-Simon a fejetlenséget sajnálja. Tacitus egyébiránt egyátalában nem óhajtja a régi Róma restauratióját; sőt föloldozta a császárságot s elismerte annak jogosultságát e szép szavakban, *Annales*-ei kezdetén: »Augustus egynek a hatalma alatt egyesítette a a polgárháborúkba fáradt világot.« * Lehetetlen a múltat ennél világosabban elitélni. Tacitus csak egyet látszik óhajtani: jó fejedelmeket a birodalomban, mely törvényes örökösévé lett a köztársaságnak. Adjatok neki Trajánokat, Nervákat s »azokat a boldog időket — úgymond — a melyekben az ember azt gondolhatja, a mit akar s kimondhatja, a mit gondol« ** és nem fogja sajnálni többé azt a kormányformát, mely nem maradhatott állandó. Saint-Simon a nemesség visszaállításáról álmodik anélkül, hogy remélené azt; arra vártában, hogy föntartsa számára, a hatalom hijjában az udvari illem előnyeit és a zsöllyeszék fölényét vitatja. Előre látja a mo-

* »Cuncta discordiis civilibus fessa .... in imperium recepit.« — Annal. I. k. 1. fej. — A mihez még hozzá kell tenni a mit *Historiái* I. fejezetében mond: »Omnem potentiam ad unum conferri, pacis interfuit.« (A béke érdekében volt egy emberre ruházni minden hatalmat.)

** »Ubi sentire quae velis, et quae sentias dicere licet.« Hist. Lib. I. Cap. 1.

narchia bukását; de ezt neki érdemül nem róhatjuk föl: mert általa föl nem ismert okok igazolták rosz véleményét. Nem annyira politikai éleslátást, mint bosszúságot látok ebben egy oly társadalom ellen, a melyben nem hallgattak rá; fenyegetés inkább, mint jóslat. Saint-Simon az elveszett ügyek ama kitűnő védőinek egyike, a kik azt hiszik, hogy mindennek véget kell érni, mihelyt az ő befolyásuk véget ér, s hogy a világ szerkezete nem elég szilárd arra, hogy őket túlélhesse.

VI.

A Saint-Simon politikai szerepe.

Nem volt sem kiváló politikus, sem államférfi, mint a Lyonne-ok vagy Colbert-ek. XIV. Lajos helyesen itélte meg őt: »Olyan ember, a ki csak a rangokra gondol« — mondá róla. Sokkal függetlenebb kedélyű volt, sokkal inkább szerette az igazságot, mint előnyt és előjogot mások fölött, sokkal nagyobb keresztyéni hite volt az emberi szabadságban, semhogy alkalmas lehetett volna a politikára. Saint-Simon egy igen becsületes és igen képes ember mintaképe, a ki mindig a politikába elegyedik s abban soha sem ér czélt. Maga a becsületesség, bizonyos vegyüléke nélkül az ügyességnek és a közönyösségnek, még akadályúl lehet a politikában, akár mert a becsületes ember másokat is maga után itél meg, akár mert nem élvezheti nyugodtan saját becsét s mert, hogy ne lássék mások labdájának, támadóvá kell válnia.

Saint-Simon sem menekülhetett e ferde helyezetektől; nem elégedett meg saját erényével, ha nem vegyíthetett abba némi bosszúságot a mások vétkei miatt; nem tudta becsülni magát úgy, hogy valakit meg ne vessen.

Molière Saint-Simont rajzolta Alceste-ben. Ez mindenesetre oly példa, mely türelmesekké tehet a valódi politikusok irányában s becsülésre indíthat azon kormányzati képességek iránt, melyek nem zárják ki sem a becsületességet, sem az igaz szeretetét, sem a függetlenséget, de a melyek azokat a dolgok szükségeihez alkalmazzák s nem növelik a dolgokban rejlő nehézségeket a személyek sértegetésével.

Saint-Simon mindamellett képes volt a közügyekre; képes volt azokat fölfogni s lebonyolítani. Figyelmét semmi körülmény nem kerülte ki, semmi látszat el nem rejtette előle a valódi indokokat. Sőt igen is belátott az ügyekbe s végetlenig látta a részleteket; úgy viselte magát köztök, mint a ki jegyzeteket látszik gyűjteni emlékiratai számára. Nem egy csekély ügyet nagynak vett, kivált ha előítéleteit érintette. Semmihez sem látott mérséklettel, mindennek a fontosságát saját érdeklődése mértékével mérvén.

De épen a magatartás e hiánya adja meg *Emlékiratai* savát. Elbeszélésében valóban nincsenek csekély ügyek, mert egy sincs, mely valamely szenvedélyt ne hozna mozgásba. Egész a magán társalgási vitákig minden érdekes nála, a mohóságnál fogva, melylyel oly csekély előnyökért küzdenek. Csak azt sajnáljuk, hogy a történetiró maga is cselekvő személyűl lép föl. Nem egy

elbeszélésében, tudtán kívül, szerepel, mert a helyett, hogy a karzatról nézné a dolgokat, személyesen is közbe vegyűl s neki is kijut az általa szemléltek nevetséges voltából.

VII.

A Saint-Simon iratai összehasonlítva az ó-kori történetirókéival.

A Saint-Simon elbeszélései nem hasonlítanak az ó-kor történetiróéihoz, sem ahhoz az eszményhez, melyet példájok után az elbeszélő történelemről alkottunk magunknak. A régiek csak a közeseményeket beszélik el, a nyilvános életet, akár a szószék, akár a csatatér küzdelmeiben; kevés részt szentelnek az alkudozásoknak, a tanácskozásoknak, az események elrejtett okainak. Ha szólnak is rólok, inkább hozzávetések nyomán, mint hiteles okmányok alapján. Az indokok, melyek az embereket cselekvésre bírják, beszédekben vannak fölfejtve, melyeket a történetiró szájokba ad, vagy hallomás után, vagy saját leleményéből. Az ily műnek nem a valóság, hanem a valószínűség ad életet. Saint-Simon oly dolgokat beszél el, melyek nem nyilvánosak, vagy legalább kevés tanú előtt folynak le: alkudozásokat, ármánykodásokat, titkos nézeteket s nemcsak oly célokat, melyek szavakban jutnak kifejezésre, hanem olyanokat is, melyeket a szavak épen álczázni hivatvák; a tettek valódi indokait nem bizonyos erkölcsi közhelyek szerint, hanem a mint ő azokat meglepte vagy átlátta; szenvedélyeket,

a helyzetektől és jellemektől nyert árnyalataikkal. A mi illeti a nyilvános események történetét, a hadjáratokat például, ő azokban nem otthonos s összezavarodik.

Ha az ilynemű elbeszélések valamely mintáját keresnők a régieknél, a Cicero leveleiben kellene azt keresnünk, melyek megannyi töredékei egy koráról szóló emlékiratnak, vagy a történetirók közt az egy Tacitusban. Francziaországban nem volt nagyobb politikai élet a Saint-Simon idejében, mint Rómában Tacitus idétte. A római birodalom, mint Francziaország, az udvarban volt. A nyilvános élet embereinek csak két helyzet volt adva: a fejedelem kegye, vagy a kegyvesztés; ennélfogva egyetlen versenytér: a hizelgés. Nem szólok a különbségekről, melyek mind a XIV. Lajos és Francziaország javára ütnek ki. De Rómában, mint Versailles-ban, a fejedelmek szeszélye szabta meg egyedül a dolgok becsét. Az igaz nem volt igaz, ha nem a fejedelem esze szerint való; s az erény, ha nem igyekezett tetszeni, nem volt ártatlan. Az utógondolatok, a kétszinkedések, a titkos útak, a fölszabadított rabszolgák vagy házi cselédek útján gyakorolt befolyások, mind e nagy vonásai a kényuralmaknak, közösek mindkét korszakkal s néha úgy tetszik, mintha egy azon eredeti ült volna a két festőnek.

De a Saint-Simon elbeszélései nem bírnak a Tacituséinak ama rövidségével, mely oly hatásos és ékesen szóló, sem azzal a bámulatos művészettel, mely a történetet egy regény érdekességével s egy festvény megkapó színezetével ruházza föl; sem azokkal a mély elvekkel, melyek annak erkölcsi tanúlságát képezik s melyekben

Tacitus páratlan. De viszont közelebb visznek a játszó személyekhez s majdnem lehöket éreztetik velünk.

A XIV. Lajos halála naplója, udvara kellő közepébe, sőt a király saját szobájába helyez át. A haldokló körüli egész mozgalom, először a tisztelet s az oly fontos élet iránti érdeklődés, majd a mint a gyógyulás esélyei csökkennek, a haszonlesés és a jövendő kormányzat iránti tekintetek; az orleánsi herczeg szobái, oly zsúfoltan, hogy »nem lehetne leejteni egy gombostűt sem« — mikor a király állapota kétségbeesettre vált, — s ismét üresen és pusztán a hírre, hogy jobban van; a síránkozó inasok, egyedüli őszinte barátai a haldokló királynak; a hideg és szomorú nyolczvanéves nő, a ki száraz szemekkel nézi végig ura hosszas haldoklását, jogczímet formálva ápoló gondjaiból, fattyai örökségének nagyobbítására; s mikor a király az utolsóban van, és már sem adhat, sem el nem vehet semmit, nem várva be végét, Saint-Cyrbe menekül; a király nagy és megható szavai; az a várása a halálnak, azzal a méltósággal, melylyel minden dolgát örökké vitte s minden ájuldozás nélkül, kivéve az utolsó vívódásban; a keresztyén amaz aggodalma, a ki attól fél, hogy szenvedései igen csekély vezeklés lesznek bűneiért; mind ez napról-napra elbeszélve, abban a rendben a mint történt minden, a belső szolgálat, az udvari szertartások, az udvaronczok és szolgálattevők jövése-menése, az ágyban hallgatott misék s a haldokló utolsó étkezései, minden részleteikkel; mind ez a maga mesterkéletlenségében, utoléri a legtökéletesebb művészetet.

A tárgyban fekvő esetleg, s nem az iró szándékosan, szabatosabb alakot adott a királyi herczeg (Mon-

seigneur) halála elbeszélésének, mely ez *Emlékiratok*-nak talán a legszebb részlete. Mily képet alkotnak belőle: az e herczeg halála által meghiusult remények, ez az előre megrongált uralom, a soha meg nem nyilandó örökösödés fejében csinált adósságok, az az általános külső gyász, mely annyi különböző érzelmet s némelyekben oly benső örömet takar, s ez a vén király, a ki fia ajtaja küszöbén sír! A történetiró maga is a szereplők közt van; ő az örvendők közt volt, s meg is vallja nyíltan, vádolván magát mint keresztyén, a politikus azon való örömeért, hogy Francziaország megszabadult egy középszerű uralkodótól. Ellenkezőleg Tacitussal, a ki — képzelete segélyével, — oly dolgok fölött indúl föl, a melyeknek nem volt tanúja, Saint-Simonnak a látott vagy hallott dolgoktól megzavarodott egész lelke ömlik el a papiron. De a Tacitus művészete annál bámulatosabb; s a legelső történetiró mindig az marad, a ki érzésének s képzeletének fogékonysága által jelenvalóvá tudta tenni, a tőle oly messze álló eseményeket, s a Caesarok családjában ezelőtt kétezer évvel előfordúlt halálesetek által minket is csaknem annyira meg tud indítani, mint Saint-Simon azokkal a halálesetekkel, melyek a XIV. Lajos családját nehány hét alatt egy aggastyánra s egy gyermekre apasztották le!

VIII.

A Saint-Simon arczképei.

Ismét csak Tacitusnál találhatjuk első mintáit a Saint-Simon által rajzolt arczképeknek, *Emlékiratai* e legkitűnőbb részének. Sallustius és Titus-Livius is rajzoltak nehány, híressé lett arczképet: a Catilináét, a Semproniáét, a Caesar és Cato párhúzamos arczképeit, az első; Hannibalt, Scipiót, a második. Ezek bevégzett tökélyű darabok s a kinek csak érzéke van a szép nyelv, a szabatosság, az árnyalatok finomsága, az ellentétek találó volta, a színezés hatalma iránt, be fogja vallani, hogy a művészet már nem mehet tovább. S mind a mellett is ez arczképek nem adják vissza az egész embert; nem a minta előtt állva, hanem következtetés útján készültek. A személy általános jelleme szolgáltatta a fővonásokat; a jó és rossz vegyűléke, ugyanazon életben, adta meg az ellentéteket; mondhatnók: oly arczkép, minőt egy ügyes festő, valamely előtte ismeretlen egyénről, a hagyományok nyomán festene. A Tacitus arczképeiben kevesebb az átalánosság; a mi vonásokat ő választott: annyira sajátjai az egyénnek, s oly jellemzők, hogy egyenesen szembe állítanak az eredetivel.

Mindazáltal még az ő felséges rövidségénél is többre becsülöm a Saint Simon ecsetjének a tűzét; azt a hanyag bőbeszédűséget, mely sohasem üres; azokat a megszólalásig eleven arczképeket, melyek az emberek arczát, arczkifejezését, még mozdulataikat is föltűntetik,

s bevezetnek rejtett életökbe, azt az egymás utánját ugyanazon a vásznon, az erényeknek és fogyatkozásoknak, melyek egymást fölváltják s meghazudtolják, mint a való életben ; s végre azt a keverékét a rajznak és az elbeszélésnek, melyből a hős főjellemvonása emelkedik ki, a mely uralkodik jelleme és kedélye minden ellentmondásain, s mintegy jelszava jó vagy rossz hírének. A kortársak nem ismerték jobban a Saint-Simon eredetieit, a tőlök tapasztalt jó vagy rossz szerint, mint az utókor abból, a mit ő beszél rólok.

Ez arczképeket ő nem készítette szabályos rendben, mint a festő, a ki először a körvonalakat rajzolja, aztán az alakot idomítja s végre a színeket utoljára rakja föl. A bíráló, ki az élet és elevenség ez első benyomása után, kifogásokat akarna tenni az ízlés nevében, nem egy megszegésére akadhatna ez arczképekben a művészet törvényeinek, nem egy jogosulatlan hatásra. A fokozatosság törvénye például nincs megtartva bennök ; sokszor van előbb a több, mint a kevesebb, a vég mint a kezdet ; sokszor alig jelzett dolog áll a teljesen befejezett mellett ; sok vonás, nem a kellő helyen van felhozva, a hol a beszéd természete kivánta volna ; — de azért megvan minden, a mi kell. Nagyon valószinű, hogy ez arczképek nem készültek egyszerre. Minden találkozáskor eredetieivel, Saint-Simon megjegyzett magának vagy egy új vonást, vagy a megszokottakat ; haza menve, hű tolla papirra tette azt. Mikor eljött a percz, hogy felléptesse őket elbeszélésében, úgy képzelem, előszedte különböző időkből való jegyzeteit s a helyett, hogy módosítana rajtok s egyiket a másikkal kiegészítené, belerakta mind azonegy arczképbe. Igy lehet kimagyarázni

mind a csak alig jelzett dolgokat, melyeket alább erősen kidomborít, mind az ismétléseket, egy-egy új vonással, melylyel a képet jobban kiárnyalja.

Egyetlen irodalom — s elmondhatjuk, egyetlen társadalom — sem mutatott fel gazdagabb és változatosabb képcsarnokot. Mekkora becsületet szerez hazánknak, még azzal a sok roszszal is, a mi itt a jóhoz keveredik! Nem is szólva a becsületes emberek nagy számáról, a kik még a Saint-Simon birálatát is kiállották, s így igazán i g a z o l t becsületes emberek — mennyi kiváló értelmiség, mennyi szilárd, vagy finom szellem! Mennyi ész, érzés, nyájasság, behízelgés! Mily ereje a beszédnek! Mily összefüggés! Mennyi ön- és ember-ismeret! Mennyi kellem, elmésség s cselszövény ez ármánykodásokban, melyekbe minden valamire való személy belebonyolódott! Mily bámulatos párbeszédek; a Saint-Simonnal folytatott beszélgetésekben, mivel még az ő élénksége, az ő éleslátása, s páratlan eszmebősége minden tárgy körül a mihez csak nyúlt, sem maradt soha válasz és visszavágás nélkül! S átalában, mily század, mely, miután annyi nagy embert szült, s a béke és háboru minden föladatára annyi lángészt, oly főt tudott adni e társadalomnak, a ki öregségeig, majdnem végelgyöngüléseig, meg tudta tartani hatalmas erejét s képességeit! Nagy tanúság egyébiránt a kormányoknak, egy oly ország, mely annyi termelés után is meg tudja tartani termékenységét, s a hol a hanyatlás csak a kimeríthetetlen erőkkel való visszaélés következménye.

IX.

A nyelv a Saint-Simon Emlékirataiban.

Az *Emlékiratok* nyelve újra visszavezet engem a kezdetben tett párhuzamhoz, Saint-Simon és Bossuet között. Ugyanaz a merészség a fordulatokban, az a váratlan a kifejezésekben, ugyanaz az uralom a franczia nyelv fölött. De Bossuet ugy uralkodik a nyelven, hogy érzi annak szellemét s magát aláveti annak. Egyetlen irónk sem tisztelte jobban a nyelvet s nem beszélt jobban a divat szeszélyeiről, melyektől azt meg kell óvni. Azt akarta, hogy a franczia Akadémia tűzze ezt föladatúl maga elé, s hogy »ez állandó és szabályozott tanács« tartsa teendőjének »elnyomni a szokás különczségeit, s mérsékelni ez igen is népszerű uralom kihágásait.« * Neki soha sem jutott eszébe, nyelvünket félénknek és elégtelennek találni, s mikor mi képlegesen azt mondjuk, hogy »uralkodik rajta«, ő csak gazdagítja azt a magáéból. Az által uralkodik rajta, hogy maga fölé helyezi s a nyelvben, mint a hittanban, önkéntes engedelmességéből meríti tekintélyét. A nyelvtan elképpedhet fordulatai nem egyikén; de a nyelv magára ismer bennök; s a mit ő bitorolni látszik, a nyelv önként adja neki, bőkezűen.

Bár legtöbbnyire Saint-Simon is úgy uralkodik a nyelven, mint Bossuet, néha olyanokra kényszeríti, a

* Székfoglaló Beszéd. Föntebb a XIV. fejezetben már szóltam róla.

hová a nyelv vonakodik őt követni s úgy viseli magát, mint a makranczos ló, mely lovagjának ellene szegül. Nyelvünk nem szereti a zavaros nézeteket, a félhomályt; csak a tiszta fogalmakat tudja világosan fejezni ki; Saint-Simon pedig néha úgy ir, mintha félhangon beszélne valamely bizalmas emberével. De az olvasó nem bizalmasa az irónak; nem jó túlságos erőfeszítést kivánni tőle, pedig a homályos dolgok megértése ily erőfeszítés. Saint-Simon nem mindig gondol közönségére. Nyelve legtöbbször a fordulatokban vétkezik. Ha egyszer a szólamokba téved, az ember nem tudja, kivergődik-e belőlök, s mi módon, s bár nagyon ügyes abban, hogy olvasóját kivezesse a tömkelegből, a melybe vitte, nem egyszer a zavar és aggály pillanatait kell átélni vele. Távol van attól, hogy oly kifogástalan legyen, mint Bossuet, a kifejezések szabatosságában; de nem annyira azért, hogy erő hiányában innen maradna a helyes kifejezésen, mint inkább abban, hogy túlmegy azon. Saint-Simon egyébiránt nem is törte magát azon, hogy jól irjon; maga is bevallja, ámbár szerénykedés nélkül, mint nagy úr, a ki méltóságán alúl állónak tartaná, hogy — mint maga mondja — akademikus iró legyen. Érzi mindazonáltal, hogy jobbá tehette volna irályát; »de — úgymond — újra kellett volna önteni az egész munkát, s ez felülmúlta volna erőmet s talán mégis hálátlan fáradság lett volna.« *

Saint-Simon helyesen cselekedett; munkájának ilyetén átdolgozása nem egy szépségét elveszíttette volna velünk. Vannak irók, a kik javítgatás által nyernek erő-

* Az *Emlékiratok* befejezése.

ben és szellemben; gondolatjuk nem jut egyszerre mindjárt teljes kifejezésre; az első kidolgozás csak kivonja az eszmét lelkök mélyéből, s még némi bizonytalan félhomályban mutatja meg azt nekik. Többizben kell hozzányúlniok, hogy teljes világításba állíthassák. Igy járt el több lángelme, azok közül, a kik szemléleti tárgyakkal foglalkoztak mint Descartes, vagy szorosan vett mesterműveket alkottak. Tüzök nem az agy ama lázas heve, mely rohamosan termeli az eszméket, hanem az a lelkesülés, mely abban az arányban nő, a mint az igazság jobban-jobban feldereng elméjökben. A hajdani versenyfutókként, gyorsaságuk nőttön-nő, minél közelebb érnek a czélhoz. Vannak ismét mások, kiknél a szellem készsége a vér fellobbanásának a szülötte. Ha az eszme egész tökélyében szökken agyukba, szerencséjök, mert újra kezdeni nem képesek; a javítgatáshoz nem bírják ujra megtalálni az első kisérlet ösztönét. Amazok jobban belemelegesznek az átdolgozás közben; emezek egészen kihűlnek.

Ez történt a tizenhetedik század gyorsan dolgozó irói közül a két legkitünőbbikkel: Saint-Simonnal és Sévignénével; ámbár emez, több mérséklettel s több tanulmánynyal irván, ugyanazon gyorsaság mellett mégis szabatosabb. Mind a kettő bevallja, hogy nem képes a javításra. »Soha sincs bátorságom újra álolvasni leveleimet; — mondja Sévignéné; ha újra kezdem, mindig rossszabbúl csinálom«. — És Saint-Simon, a befejezésében: »Soha sem tudtam elszoktatni magamat a gyorsan irástól.« A benyomások ez elevensége, a szellem e heve, nem fér össze a javítás munkájával. Az ily fajta irók, ha nagyon szeműgyre akarnák venni eszméiket, vagy

szétszórnák, vagy elvesztenék bizalmukat bennök. Ha a gondolkodók tökélyére törekednének, elveszítenék a rögtönzés üde szépségeit s a gyakorlott kézből egy dobásra kijött munka báját. Ez a fresko előnye az olajfestvény fölött, melyet Molière oly költőileg fejez ki:

> Az olaj restsége tűrelemmel vár a
> Késedelmes lángész lassu munkájára ....
> Az ilyen festvényt, még javitani rajta,
> A művész, új szemmel, mindig újra kapja.
> De a fresko sürget; s olyan követelő,
> Hogy a művész mindig rögtön vegye elő;
> Reá visszatérni meg se próbálhatja,
> Egy csapásra fesse s ne javítson rajta. *

Ne keressük hát, mi hiányzik a Saint-Simon nyelvéből; bámuljuk benne inkább azt a *rögtönös eltalálást, azokat a tapogatózás nélküli nagy vonásokat, s azokat a férfias bájakat*, melyeket Molière a freskókban csodál. Lehet valaki nagy iró, ha csak középszerű jártassággal bír is a nyelvtanban: Saint-Simon a tanusága. Nem mintha a nyelvtan ismerete valaha is kárára lett volna a jó irónak; de oly műveket senki sem olvas, melyeknek az az egyedüli érdemök; s a melyek lángészszel vannak írva, nem akadunk föl a nyelvtan elleni vétségeken.

Talán nem helyén kivül való észrevétel ez hazánkban, még oly korban is, mikor veszélytelenség a a nyelvet megfosztani a védelem bármi nemétől. Teljes mértékben elismerjük a külső szabatosság érdemének a fontosságát. Hányszor nem hallottam puristákat, vagy a kik annak tartották magokat, zajt ütni azon, hogy egy

* *A Val de-Gracei dóm dicsősége.*

s más irót nyelvtani hibákon kaptak rajta! A nyelv szelleme elleni vétségek azok, a melyeket meg kell róni. De lehet valami teljességgel francziátlan, a mi a nyelvtan szempontjából kifogástalan. Ne legyünk engedékenyek a világosság és kifejezésbeli szabatosság tekintetében; de a mi a többit illeti, hagyjuk szabadjára az irót, s ha nem tanúlta is meg a nyelvtant, de bir nyelvérzékkel, mindig szabatosan fog irni. A nyelv kezelésére mintát adni, olyan volna — mint szépirási mintát minden kéznek. A szólam maradjon szabad: ez az iró egyéni arczképe. Csak a világosság és a szabatosság az a két követelmény, mely alól senki sincs fölmentve. Ez a kettő a sajátja annak a nemzetnek, mely számára irunk; az iró tartozik ezeket úgy adni vissza a nyelvben, a mint vette.

A tizenhetedik század egész nyelve benne van a Saint-Simon *Emlékirataiban*. Descartes ráismert volna bennök a maga közbevetésekkel terhelt hosszú körmondataira, melyeket csak ismételt olvasásra lehet megérteni; Bossuet a maga merészségére és nyomatékára; Sévignéné a maga könnyű kezére az adomákban s bizalmas irályának minden bájára. Saint-Simon egyszerre vontatott és rohamos; mint az oly folyam, melyet az általa elsodort tárgyak föltorlasztanak, de futását meg nem lassíthatják. Inkább a XIII. mint a XIV. Lajos uralkodása korához látszik tartozni. Attól kölcsönözte azt a bizonyos ódon hangot, melyet meg is tartott, egész a tizennyolczadik század közepe feléig, mint kora divatját. Ebben van munkái kelte megjelölve.

X.

Mi részben tartozik Saint-Simon a tizennyolczadik századhoz.

De ha a Saint-Simon nyelve, a tizenhetedik századból való, az általam jelzett árnyalatokkal, szelleme sok tekintetben már a tizennyolczadik századra vall. Saint-Simon újító s e részben Fénelonhoz hasonlít, a kitől irálya által különbözik lényegesen. Mind a ketten, ha lehet úgy mondani, visszafelé menő újítók. Nagyurak mindketten, tele a czímeikkel, a születési gőg rejlik ellenzékiségük fenekén. Sajnálták a múltat, melyben jobban tisztelve s hatalmasabbnak látták magokat. Közös ragaszkodás Bourgogne herczeghez, csatolta őket egymáshoz, daczára kölcsönös gyanakodásuknak, a leendő kormányzat felől táplált reményeik iránt, melytől a nemesség visszaállítását s azt várták, hogy a kormányzást ismét a herczegek és püspökök kezébe adandja. Mindketten lerázták az igát, mely alatt akkor a legmagasb fők is meggörnyedtek: Fénelon, egy Salente-ről álmadozva, melyben ő fogná játszani a Mentor szerepét, s csaknem szakadár a gallikán egyház kebelében; s Saint-Simon, hűbérkori politikát űzve s a jansénismus felé hajolva. De nem csak a XIV. Lajos kormányzata elleni eme közös ellenzékiségük által tartoznak ők a tizen-

nyolczadik századhoz; előfutárai ők annak, mindannál fogva, a mi maradandót gondoltak és irtak a kormányok kötelességeiről a népek iránt, s az emberiség, igazság és hazafiság amaz elveinél fogva, melyek meggyökereztetése volt a tizennyolczadik század dicsősége, s melynek alkalmazása a mi századunk föladata!

Vége a harmadik kötetnek.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 682/19 50 N. SZ.